

# Sabri Godo



Kohët  
që shkojnë,  
kohët  
që vijjnë

PËRSHKRIME DHE REPORTAZHE

2000 Gode

4-113  
200

REDAKTOR --

ARDIAN KLOSI

KOHËT  
QË SHKOLNË  
KOHËT  
QË VILNË

përshkrimi dhe raportimi

SHENJA BOTËRE - NAIM FRASHËRI

# KALËRIMI I GJATË MBI DRIN

## *Kurora e dytë*

Rruga e asfaltuar në pyjet me ah. Më tej fillon pishë. Në qafat dhe majat shfaqen skelle me përkrenare, dyzet metra të larta. Telat e trashë prej alumini shndritin në qiell. Është «qarku i dytë i Fierzës». Njeriu ndien se po ecën drejt një burimi të fuqishëm energjie, që përhapet mbi shpatet e maleve.

Rruga malore është plot me befasi. Drini i shndërruar në liqen të gjatë, të blertë, si pyjet që përshkon. Pastaj diga, masivi kolosal që ka zënë rrjedhën e lumit. Në mes të digës kalon një «qilim» ngjyrë tulle, në të dyja anët e «qilimit» shtresa me zhavorrin e hirtë, në anët e jashtme, shtresa me gurë të bardhë. Në shpinën e digës lëvizin mjetet e rënda, që duken nga lart si ca buburrecë metalikë të gëzuar, ndërsa njerëzit mezi shquhen.

Ngjyrat e digës, gjallëria e saj, krijojnë një kontrast të fortë me luginën e ashpër. Përtej digës, që ka filluar të mbajë liqenin e blertë me dy miliardë m<sup>3</sup> ujë, vazhdon rrjedhën Drini i holluar, si një vijë mellani, për t'u takuar pak më poshtë me Valbonën e lirë e të kaltër.

Këtu duhet të përmbash thirrjet e habitë. Fotoreporteri, që është edhe shofer, ngutet të fotografojë, me lëvizjet e njeriut që ka rënë në një pre të madhe. Më duket se mundohet më kot. Diga dhe liqeni kanë përmasa që nuk i nxë fokusi i aparatit.

## 1

Fierzën duhet ta shohësh pjesë-pjesë.

Në të djathtë janë tunelet e shkarkimit. Një i porsaardhur nuk e gjen lehtë hyrjen e tyre, sepse në maj janë hapur edhe galeri anësore, pa të cilat heqja e dheut dhe e gurëve do të kishte zgjatur pesëdhjetë vjet.

Tunelet e vërteta të kësaj ane janë katër. I pari, ai që devijoi Drinin gjatë punimeve, është mbyllur përjetë me një tapë betoni. I dyti është taposur gjithashtu me një konstrukcion metalik për t'u hapur në raste të veçanta. I treti shkarkon një pjesë të ujërave të tepërta, me shpejtësi të rrallë në lëmin e hidroteknikës botërore.

Poshtë, në shtratin e lumit, ku janë vendosur në trajtë amfiteatri blloqet e mëdha të betonit, është pika e «shuarjes së energjisë». Tani aty sundon qetësia. Grykat e tuneleve rrinë në përgjim. Lëviz vetëm uji i paktë, që kalon nga tuneli i tretë sa për të sajuar Dri-

nin. Sikur të lëshohej plot gojën ky tunel, një katarakt i madh do të kërcente qindra metra në ajër, do të gjëmonte me shkumë e tym të bardhë lugina, një shi i vërtetë do të binte nga lart, i sajuar nga pikat e ujit të hedhura me një rreze 2 km. Kjo është bërë vetëm një herë, kur u desh të ulej fare pak liqeni. Jo çdo gazetar ka fatin ta shohë me sytë e tij «shuarjen e energjisë».

Më lart ndodhet tuneli 4, që është në përfundim. Kur vizatoheshin në letër këto tunele, shkencëtarët thanë se prurja më e madhe e Drinit ngjan një herë në dhjetë mijë vjet. Projektuesit thanë se do të llogaritnin që tunelet të shkarkojnë lirisht ujin që mund të sjellë Drini qoftë edhe një herë në dhjetë mijë vjet.

Pyes një minator nëse ka dëgjuar për ujin që sjell Drini një herë në dhjetë mijë vjet. Ai s'ka dëgjuar një gjë të tillë. Thotë se këtë duhet ta dinë inxhinierët dhe Xhema, brigadier i vjetër.

\* \* \*

Po Fierzën s'mund ta shohësh pjesë-pjesë. Për të kuptuar mekanizmin e madh që lëviz nën beton, duhet të kthehesh në kantier, në zyrën e skemave, aty ku vepra zvogëlohet mijëra herë.

Skemat e ngatërruara varur në mure zënë e qartësohen për mrekulli, marrin shpirt. Të duket se edhe vetë mund ta kishte projektuar një gjë të tillë kaq të thjeshtë. Thjeshtësia është veti e gjenialitetit të vërtetë. Megjithatë duhet një bisedë prej dy orësh që të

shpjegohen këto gjëra të thjeshta. Sa më thellë hyn në të, aq më tepër bindesh se thjeshtësia ka shpirtin e vet, ajo nuk është një ekuivalent i lehtësisë.

I kthehem digës, kësaj here i pajisur me «të dhënat teknike», me njohuritë e duhura për të kuptuar. Prapë shikon se në çdo hap ke ende për të mësuar.

Fillon ngjitja e digës, një Llogara në miniaturë, me shtatë kthesa. Në rrugën e saj të gjerë ecin kamionët 32-tonësh. Shoferët, që nga kabinat e vogla me xham, përshëndetin këmbësorët. Gurët kthejnë mbrapsht rrezet e pingula të diellit. Shtohet nxehtësia.

Sipër, në kurrizin e digës, ajri është më i lehtë. Masivi që ke nën këmbë të komunikon një ndjenjë fuqie. Duhet përtypur fjalët që të tregosh për dimensionet e vërteta të digës. Mbase kjo mund të bëhet më mirë me anë të krahasimit. Krahasimi më i goditur më duket ai që thotë: Me lëndën e derdhur në këtë digë mund të ndërtohej një mur që të rrethonte tërë vijën e kufirit të Republikës.

Në të majtë del mbi liqen vepra e marrjes, me dy konstruksionet masive prej betonarmeje. Të dyja kullat qëndrojnë mbi liqen të vetmuara, autoritare. Rreth tyre pluskojnë qenie të gjalla. Notojnë njerëzit. Kulla e parë pengon kalimin e drurëve. Kulla e dytë, 84 metra e lartë, është porta e katër tuneleve, në dy të tretat e gjatësisë së blinduar, që çojnë ujin në turbinat. Blindazhet e rënda ecin nën tokë. Prapë jehojnë në ajër ato fjalët «vepër e rrallë në lëmin e hidroteknikës». Qenkan një varg me objekte «të rralla», që sajojnë tërësinë e veprës. Në grykat e tuneleve me blindazh të rë-

ndë të duket se ndodhesh para disa gypave me shkëlqim të errët që synojnë thellësitë e mëdha të tokës. Në këtë anë të veprës nuk sheh gjë tjetër në sipërfaqe. Në sy të mbeten vetëm të dy kullat, të cilat janë në marrëdhënie të nënujshme me liqenin. Më e vogla prej tyre është sa hoteli i ri i Tiranës.

Ecim në digë, që është më e madhja e llojit të vet në Evropë. Përmes kurrizit të saj të sheshtë kalon vija ngjyrë tulle e argjilit. Kësaj i thonë «bërthama argjilore», e mbështetur në një «jastëk» betoni të trashë. Brenda këtij jastëku janë ndërtuar galeritë, «për të krijuar, me anë të injektimit të solucionit të çimentos, perdet kundër filtrimit». Veprat e thjeshta nuk janë më të lehtat. Këtu kanë punuar për dy vjet e gjysmë 250 punëtorë, me tri ndërresa, me porosi të prerë që të mos ketë asnjë lëshim në cilësinë.

Pesë vjet më parë, kur zgjidhej vendi për themelet e kësaj dige, u gërmuan tridhjetë metra thellësi në shtratin e lumit për të gjetur bazën shkëmbore. Pastaj u la e u pastrua guri, derisa shkëlqeu si dhomë pritjeje, dhe nisi betonimi i themelit të bërthamës prej argjili. Kjo digë masive, mbi të cilën u hodhën tetë milionë m<sup>3</sup> materiale, është e lidhur me shkëmbin e dheut, e llogaritur për t'u qëndruar fenomeneve sizmike e hidroteknike. Kjo digë e lartë dhe e fortë do t'i qëndrojë vetë kohës.

## 2

Brigadier Xhema ka shkuar për furnizim. Sabriu, minatori i ri prej Lure, tregohet i gatshëm të vijë me ne për të gjetur brigadierin.

Një orë më pas që të tre pimë në klub birrë të freskët me vezë të ziera.

— Ke bërë mirë që shoqërove mikun... për hir të punës e të sjelljes, — i thotë Xhema Sabriut.

Fytyra e pashme e djaloshit skuqet prej kënaqësisë. Ai ka një trup prej atleti. Është aq «i shkathët», sa ta kapë në ajër atë që i thua. Por veçanërisht «i shkathët» ndaj atyre që thotë e bën brigadieri, dhe të kujton një pinjoll të lumtur që del në botë duke ecur në gjurmët e të atit.

— Njeriu nevrík has pengesa, — thotë prapë Xhema. Nuk kuptohet nëse kjo ka lidhje me dikë aty në furnizim, apo është një këshillë për djalin.

Xhema, prej Armit të Kukësit, është 46 vjeç, me lëvizjet e ngadalta të një punëtori të vjetër me kasketën shrembër. Ka qenë në Bistricë, në Vaun e Dejës, dhe prej nëntë vjetësh në Fierzë.

— A do të shkoni në Koman?

— Nuk i dihet se ku na çon ndërmarrja. Dëshirën e kemi.

I them se ndofta ka punë dhe e pengoj.

— Do të rrojmë sa kemi rrojtur, jo më shumë. Kemi mall të rrimë pesë minuta me një shok, s'po na del koha, — thotë ai.

— Xhema është komunist, — thotë Sabriu i skuqur flakë.

Xhema hesht. E kupton djalin. Djali gëzohet, krenohet për Xhemën si për babën e vet.

I recitoj Xhemës një strofë për të qeshur.

— Si, si?

Ai zgjat kokën. Kur ia përsërit, fytyra i merr dritë.

Ky burrë është i lidhur me tokën si diga



me shkëmbin. Ai përhap rreth vetes qetësi. Unë përpiqem të eci me ritmet e tij, të flas ngadalë, pa fjalë të urta. Xhema nuk është maelësor i fjalëve të urta, të zgjedhura. Ato që thotë vijnë nga brenda, të vërteta e të thjeshta.

\* \* \*

Kur brigada e tij u shpall heroinë, Xhema u thirr në Tiranë. Ishin Festat e Nëntorit. Qëndroi aty pesë ditë. Zëri i tij i butë bëhet edhe më i ulët. Ai habitet edhe sot. «Kush isha unë, që më çuan para gjithë udhëheqjes!» Pastaj e çuan në pritjen e Pallatit të Brigadave dhe aty ishte shoku Enver.

— Nuk i lahem i kurrë Partisë.

Xhema dredh cigare. Për miqtë mban paketë.

— Sabriu punon këtu prej vitit 1972. Shkoi ushtar dhe u kthye prapë. Tani mëson natën për elektrikist, — thotë Xhema, duke ngritur mbi djalin një gisht paralajmërues.

Djali, i rritur nën hijen e Xhemës, u kap në befasi, lëviz i shqetësuar, kërkon me ngut në mendje ndonjë gjë që mund të mos e ketë bërë mirë. Sytë e Xhemës i thonë se gjërat ecin si duhet, veçse ai, si djalosh, gjithnjë të ketë kujdes. Djaloshi ka dëshirë të porosinë tri birra nga ana e tij.

— Jo, — thotë Xhema. Kur thotë ai «jo», kuptohet se s'mund të jetë ndryshe. S'kam parë njeri tjetër, që ta ketë pohimin ose mohimin aq përfundimtar. Ndofta kjo anë e karakterit të tij lidhet me punën, ndofta i tillë është ai vetë. Atij nuk i rronin fëmijët. I kishin vdekur pesë njëri pas tjetrit, pa mbushur vitin. Po në Tiranë e gjetën shkaku dhe jeton fëmija

i gjashtë, vajza që po hedh shtat plot shëndet.  
— Në dasmë të vajzës, Xhemë!

Një mallëngjīm ndizet në sytë e tij, të duket se sheh sytë e një fëmije në vīgjiljen e një feste. Pastaj ai ngre gotën, bëhet prapë Xhema i disa çasteve më parë, me fytyrën e mirë të rrudhur, njeriu që s'ka kohë të merret me veten, se është tepër i zënë me gëzimet, sukseset dhe hidhërimet e të tjerëve.

— Prej dy javësh nuk i ke shkruar shtëpisë, — i thotë Sabriut. — Plaku është ankuar.

Djaloshi skuqet, lëviz duart, shikon andej-këndej.

— Kam shkruar sot, — përgjigjet.

Nga jashtë vjen gjëmimi i vazhduar i kamionëve të rëndë, duke sjellë një dridhje të lehtë të tokës. Xhema dhe djaloshi janë mësuar me këtë zhurmë. Po të ndalej ajo, ata do të ngrinin kokën me shqetësim. Që nga dritarja duket lumi, më i fryrë e më i qetë, sikur tërheq një barrë. Sot kanë lëshuar për eksport turbinën e dytë. Si do të dukej lumi, po të lëshoheshin të katër turbinat?

Kur nisi Fierza, ndonjë gazetar apo poet i ri e quajti Drinin përbindësh që po mposhtej, i thirri gjithfarë emrash që ndjellin tmerr. Ndësa Drini është një pasuri e madhe e natyrës. Ai ka rrjedhur në punën e vet për mijëra vjet, duke u fryrë në dimër e holluar në verë, duke pritur ditën. Tani që erdhi dita të shtjellojë fuqitë e tij, ai do të japë 1.8 miliard kilovatorë energji elektrike në vit. Përsa i kemi thirrur Drinit më kot gjithfarë emrash?

Ia them këtë Xhemës. Ai pëlqen mendimin.  
— Drini është pasuri e madhe e popullit,

—thotë. — Çdo pëllëmbë tokë dhe çdo metër ujë është i Republikës. —

Nënqesh. — Ndërsa disa njerëz besojnë se pasuri e popullit është vetëm malli i mbyllur në magazina.

• • •

Shkojmë te tuneli 4.

Rrugës mendoj për fjalët e Xhemës. A mund ta shohësh çdo pëllëmbë tokë e çdo metër kub ujë si një pronë të përbashkët për t'u vënë në inventar?

Për një pëllëmbë tokë e një vijë uji është derdhur gjak. Ky mendim i Xhemës, për pasurinë e popullit, vjen edhe nga ndjenja e tij prej fshatari, buron nga shpirti i tij i pastër.

Ai ecën me hap të qetë e të sigurt, me kasketën shtrembër, me mendjen gjetiu, duke përshëndetur njerëzit. Pastaj kujtohet për ne, ka merak se na djeg dielli e po bëhemi me pluhur.

Në tunel punojnë dy brigada heroina.

Brenda këtij tuneli ecin kamionë të mëdhenj. Këtu mund të lëvizë edhe një ndërtesë pesëkatëshe, sikur të vihej në rrota. Në tunele kanë qejf të bëjnë krahasime të tilla. Në armaturat me çelik të trashë janë qepur saldatorët. Duket sikur shkëmbi i madh prodhon një dritë të bardhë të vazhduar. Fërshëllen kompresori. Dëgjohen goditje mbi metalin. Këto goditje, që i dëgjon me veshë, i ndien edhe në porët e trupit, bashkë me dritën e saldimit. Më tej, nën vargun e dritave elektrike, lëvizin hije të papërcaktuara. Njerëzit kanë ngut, po dy fjalë me kalimtarin i këmbëjnë me dëshirë.

rë. Më tej pamja qartësohet. Në dysHEME, në muret në tavanin kube, ka përfunduar betonimi dhe lëmimi i përsosur, si prej mermeri gri, ku pasqyrohen e lodrojnë dritat. Ky lëmim do ta mbrojë tunelin nga çdo gjërryerje, kur të vërshojnë në të me forcë mijëra m<sup>3</sup> ujë njëherësh. Punëtorët tanë e ndërtuan me duart e tyre mekanizmin e madh të kallëpëve metalikë të lëmit, që zhvendoset mbi shina metër për metër. Tuneli katër qenka gjithashtu vepër e rrallë në fushën e hidroteknikës.

Xhema do të dalë në fotografi i përqafuar me shokët e Tiranës. Edhe kjo më habit, se gjëra të tilla nuk janë në natyrën e tij. Ndofta përqafimi nuk është për ne. Ndiej prehje e gëzim në tërë trupin, një peshë mirëbërëse mbi supë.

— Po të jeni burra, na i çoni fotografitë,  
— thotë Xhema.

I dashur Xhemë, fotografitë po se po. Do të më bëhej një nder i madh sikur ti t'i lexoje e t'i pëlqejë këto radhë. Xhema është ulur e pi duhan, me bërnylat në gjunjë, me grykën e tunelit prapa, nga ku buron freski. Disa minatorë po këshillohen me të për diçka.

Këta të gjithë do të rrinë këtu për një kohë të caktuar. Do të vijë dita që të ikin, ashtu si erdhën, duke mbartur pajisjet. Këta janë udhëtarë të ndalesave të gjata, ndryshe nga çdo udhëtar. Ndërsa punojnë këtu, me ngulm e me talent, mbledhin fuqitë për hidrocentralin tjetër. Një inxhinier i moshuar ka qenë në Selitë, në Bistricë, në Mat, në Vaun e Dejës, në Fierzë dhe tani ka shkuar në Koman. Ky është udhëtari më i vjetër. Po të vësh re mirë, ka njëfarë hierarchie të heshtur. Ai që ka kaluar dy hidrocentrale është i vemendshëm ndaj atij

që ka ndërtuar katër hidrocentrale. Çohet e i liron karrigen. Kjo shoqëri ka ligjet e saj të brendshme. Tani ndërsa flasin për punët që mbeten të bëhen, hera-herës shikojnë poshtë lumit, në grykat e thella, aty ku do të nisin ndalesën tjetër katërvjeçare. Udhëtarë si këta dhe që të lënë të tilla gjurmë në shtegtimet e tyre s'ka pasur më parë. Këta i nxori koha dhe janë me mijëra. As fotografitë, as shkrimet nuk arrijnë ta kapin shpirtin e tyre. Por kjo duhet bërë, sepse këta, ndërtuesit e hidrocentraleve, po ndryshojnë vetë gjeografinë e tokës dhe klimën e saj, po krijojnë qendra të tilla energjie që e shtrijnë ndikimin mbi tërë vendin. Dhe ka për të ardhur një ditë kur këta do të ndalen, nuk do të jenë më. Prandaj duhet shpejtuar, të kapet ky «moment», të përjetësohet në art, sa kohë «materiali» është në sytë tanë.

### 3

Hija mëngjesore e malit shtrihet mbi digë e mbi liqen. Një pulëbardhë sulet pingul mbi peshkun. Lëviz pasqyra e ujit. Rrathët e valëve përhapen larg.

Edhe pak dhe «kupa» e këtij liqeni të gjatë do të mbajë 2,7 miliardë m<sup>3</sup> ujë. Ai ka një sipërfaqe prej 82 km<sup>2</sup> dhe do të arrijë deri në Kukës. Tani po presin shkurret e drurët që të mbahet pastër «kupa» dhe të rriten peshqit. Barqet e kodrave dalin mbi lumë si të rruara me brisk. Deri në kufirin e shkurreve do të rritet liqeni i gjelbër. Si do të duket liqeni i Skavicës, 2.5 herë më i madh se ky i Fierzës?

Ai, «rregullatori i madh», do të jetë një det i vogël i brendshëm.

Këto janë investime të mëdha të një ekonomie të fuqishme. Për janë edhe me leverdi. Fierza e lan veten në pak vjet. Vështirësitë e ndërtimit, dhe investimet e mëdha do t'i kthehen brezit tonë me fitim, por fitimi neto, shekullor, do t'u takojë brezave që vijnë. Llogari të tilla as ka dashur dhe as ka ditur t'i bëjë njeri më parë. Në ditën e Çlirimit trashëguam vetëm hidrocentralin e Vithkuqit, me 420 kw. Për të barazuar fuqinë e hidrocentralit «Drita e Partisë» do të duheshin 1190 hidrocentrale të ish-shoqërisë aksionare të Vithkuqit.

Në mbrëmje, kur lugina e lumit kridhet në errësirë, sipër digës ndizet kordoni i gjatë i dritave. Shirita të tjerë dritash varen në «shpatullat» e digës, aty ku betonohet mali me galeri 200 m të thella, që asnjë pikë ujë të mos depërtojë në asnjë anë. Në të shtatë kthesat ngjiten dhe zbresin ngadalë dritat e makinave të rënda. Në tërë hapësirën nga e majta vezullojnë dritat e fshatrave.

E parë që nga bregu i lumit, kjo duket si një festë dritash në qiell, e përcjellë nga kënga e pukjanëve të tunelit 4 dhe nga tinguj vibrues të zërit të Vaçe Zelës, që lëshojnë altoparlantet e qytezës. Në një çast të tillë njeriu mund të murmuritë vargje, në një moshë kur është mësuar të mendojë në prozë. Por duhet treguar thjesht. Kaskada e Drinit nuk i duron zbukurimet, artificet, gjetjet e forta letrare

Edhe 400.000 metra kub materiale, një e njëzeta pjesë e materialit të hedhur deri tani, dhe arrihet kuota e digës. Kamionët e mëdhenj shpejtojnë në rrugë, gjëmojnë te kthesat. Këtu natë e ditë ke përshtypjen se ndodhesh buzë një fushe aviacioni që s'gjen prehje.

Tani në qytezë dhe në vetë digën ndihet «tërheqja». Në Fierzë ka mbetur «bërthama», pothuaj ajo e fillimit. Vështirësitë, përpjekjet e pashembullta, kanë mbetur pas. Rënia e valës njerëzore tregon se po «shfuqizohet» Fierza. Po kushëdi si do të jetë dredhur nata këtu në kohën e sulmit të madh, kur kantieri mezi nxinte dhjetë mijë vetat. Kushëdi si ka qënë në dimër, kur në luginë ngrinte gjithçka, përveç lumit!

Sot kam ditëlindjen. Më kishte dalë nga mendja krejt. Darkën do ta hamë me Xhemën, lart, në mensën e Gropajt. Aty bëjnë biftëkë të mirë, birra është e freskët dhe uji më i ftohtë se ai i Selitës.

#### 4

Një shofer i ri, i pashëm, më buzëqesh me druajtje që lart nga kabina e vogël prej xhami, sa herë e takoj në rrugë. Duhet të jetë ndonjë i njohur. Për shkak të tij ndjek me sy kabinat e tërë kamionëve 32-tonësh që kalojnë me vrull në rrugë.

Këta nuk ngjajnë dhe aq me shoferë. Janë pothuaj të gjithë nën tridhjetë vjeç, me shikim depërtues, me lëvizje të lehta, të sakta. Ndjenja e përgjegjësisë rrit personalitetin e njeriut. Secili çon në digë për çdo rrugë 320 kw

materiale. Shumë prej tyre paskan dëshirë të përshëndesin udhëtarët.

Ai shoferi i pashëm, që më ka buzëqeshur disa herë, nuk qenka ndonjë i njohur. Ky lexoka çdo libër. Dhe ja tek ka qëndruar me kamionin para ndërtesës së «centralit». Bisedon me brigadier Selimin, Hero i Punës Socialiste.

Shoferi i ri i thotë Selimit se llogaria e tij është e saktë. Sikur materiali i digës të mbar-tej me krahë e jo me makina, do të duhej puna rraskapitëse e dhjetë mijë njerëzve për 22 vjet. Këtë ai do ta shkruajë në gazetë.

— E pse ta shkruash? — thotë Selimi. Ai po shikonte diçka poshtë makinës, fshiu duart dhe ngriti kokën i menduar. Partia u ka dhënë një teknikë të fuqishme, e ka çliruar njeriun. Koha e skllavit ka kaluar.

Ky Selimi, edhe 20 ditë dhe plotëson planin vjetor katër muaj para mbarimit. Është i gjatë e i thatë, me shkëndija drite në sytë e kaltër. Ka pesë fëmijë, që i merr pas në kantiere. Kanë nota të mira në shkollë. Buzëqeshi dhe tha:

— Edhe mund ta shkruash. Për punën e parkut në digë le të dinë njerëzit. Shkruaje, bre burrë. Veç shkruaje mirë.

Ndërtesa e centralit ngjan nga jashtë si një depo betonarmeje, e ndërtuar me shije, që mban brenda vetes diçka të çmuar.

Një inxhinier 23 vjeç bën ndërresën e dispeçerit rajonal në sallën e komandës. Ky djalosh, i sjellshëm, i heshtur, mund të lëvizë me disa butona tri të katërtat e fuqisë së Fierzës.



Ai rri i qetë para skemave dhe vargut të telefonave. S'ka asnjë thirrje, asnjë sinjal. Çdo gjë ecën mirë. Ë tregojnë llambushkat e ndezura.

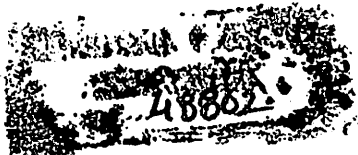
Salla e turbinave, njëqind metra e gjatë. Këtu është përqendruar e tërë energjia e vep-rës, kjo është zemra, për këtë u ngrit ajo di-ga nga më të lartat në Evropë. Për këto tur-bina vërshon në tunelet e blinduara uji i liqenit, me trusninë që krijon ajo pesha prej miliar-da metrash kub. Po nuk dëgjohet asgjë, veç fë-rshëllimës së turbinave, që i kalojnë sallës një dridhje të lehtë.

Inxhinierët e rinj po bëjnë remontin kapi-tal të turbinës së parë, që i mbushi të dy vje-tët. Këtu ngrihen e lëvizin pesha 370-tonëshe, më të rëndat që kanë lëvizur në Shqipëri. Nga pesha të tilla përkulen 13 milimetra shtyllat e mëdha betonarmeje të vinçit. Inxhinierët e rinj mbajnë frymën. Po shtyllat dhe mekani-zmat kanë rezerva për pesha edhe më të më-dha. Të huajt, që ishin këtu më parë, s'ke si të mos i përmendësh, e zgjatën gjashtë muaj montimin e kësaj turbine. Pastaj bënë marifete të tjera me «kushinetën-pasqyrë». Kur kthyen krahët ata, djemtë tanë e montuan, në dy muaj e giysmë.

Edhe pak e do të montohet turbina e katërt. Edhe disa muaj dhe diga do të arrijë lartësinë e piketuar

## Interval

Është e habitshme që të bëjë kaq vapë këtu në malësi. Dielli i bardhë qëndron si saç mbi qy-tetin e vogël të Bajram Currit. Gjinkallat si-



kur brejnë ajrin me këngën e shtruar, që ndjell gjumë. Këto vise i përfytyrojmë si të mbuluara me dëborë, ndërsa tani duket sikur dielli do t'i kallë flakën tokës.

Po toka i qëndron të nxehtit mirë. Poshtë në fusha ujitin me spërkatje, Valbona sjell ujë më shumë se çdo vit, trofta lëviz si shigjetë dhe në malin e Radeshës varen ende rrëketë e dëborës.

Në qendër të qytetit bëhen punime, hapet tokë në pjerrësi. Më duket se ndërtohet diçka monumentale. Te turizmi po zbret nga makinat një ekip i bujqësisë. Kanë në fytyra atë shprehjen e mjekut të thirrur për një rast me rëndësi. Porsa zënë vend në hotel, ata bëjnë vizitën e parë në pyllin e madh të gështenjavë, sipër qytetit. Janë «sëmurur» nja dhjetë drurë. Kjo sëmundje ka një emër latin të ngatërruar. Të vjen çudi që të krijojë kaq shqetësim sëmundja e dhjetë drurëve në një pyll shekullor me mijëra rrënjë. Por ama, kur sheh ndonjë nga këta drurë të zbehët, të zverdhët e më në fund të thahet, në mes të një gjelbërimit aq të plotë, të bëhet sikur shikon vdekjen.

«Mjekët» u sillen rrotull drurëve të sëmurë, vendosin prerjen dhe djegien e tyre. Pastaj marrin gjethe për analiza. Kthehen të nesërmen e i bëjnë pyllit një kontroll të thellë. Pylli është i paprekur, i shëndetshëm, nuk vuan nga asgjë dhe do të qëndrojë përjetë, sepse nën hijen e drurëve të vjetër rriten filizat e rinj, duke synuar diellin.

Ky është një pyll madhështor, një pasuri në inventarin e popullit. Kushedi se ç'do të thoshte Xhema për këtë pyll. Dhe pse vallë në televizor tregojnë gjithnjë punën e sharrë-

xhinjve duke përmbysur pishat dyzetmetër-  
she? Nuk 'më ka qëlluar asnjëherë të shoh,  
krahas kësaj, edhe ndonjë emision për njerëz  
që mbjellin pyje.

Në nëntor mbi qytetin e bukur e mbi pyjet  
ka për të rënë dëbora e parë. Atëherë do të  
pushojë edhe lëvizja e qindra makinerive në  
rrugën buzë lumit, do të tërhiqet nga Fierza  
edhe «praparoja», për të emigruar poshtë Dri-  
nit, në vende më të buta. Në Fierzën e afërt  
do të mbeten për ca kohë vetëm skuadrat e  
«zbukurimit» dhe inxhinierët e centralit.

### *Kurora e tretë*

5

Rruga turistike me asfalt-beton e Komanit  
shkon buzë liqenit të Vaut të Dejës për 36 km.  
Në anën e tejmë zbardhojnë kodrat shkëmbo-  
re, duke sajuar qytete nën ujë. Sipërfaqja  
e qetë e liqenit ndryshon ngjyrë nga e kaltra  
në të blertë.

— Aty shkodranët do të hapin një lokal vë-  
llëzimi, — thotë një mjek babaxhan që udhë-  
ton me ne, duke trëguar ishullin rrëzë liqenit.  
Mjekut i pëlqen ideja fort, e përsërit frazën  
dhe shton:

— Kanë për të ardhur me motoskafe nga  
Bushati, çdo pasdite. Qindra shkodranë.

Inxhinieri i drejtorisë së centraleve elektri-  
ke thotë se njerëzit mund të nisen në të ardh-  
men nga Vau i Dejës, të ndërrojnë tri herë mo-

tobarkë në digat dhe të arrijnë me lundrim në kufijtë verilindorë të Shqipërisë.

Mjeku thotë se katër liqenet do të kenë ndikim të fortë mbi klimën e ashpër të maleve e në bimësinë.

Pas dhjetë vjetve, ndofta më shpejt, me të vërtetë do të mund të kalohet e tërë kaskada e Drinit, duke ndërruar tri herë motobarkë, siç bëhej me kuajt qëmoti në hane. A mund të prenotohet që sot një biletë për një kavalkatë të tillë mbi liqenet?

— Këtu do të zhvillohet peshkimi... edhe transporti ujqor me anije të vogla do të zhvillohet... Me stacione pranë digave, — thotë ngadalë inxhinieri.

Mbi liqenin e qetë, aq sa të duket si i ngri-rë, bëjnë rrathë pulëbardhat. Edhe zoologjia do të ndryshojë. Do të vijnë shpendët shtegtarë. Lugina po mësohet të marrë frymë ndryshe.

Veprat mbi Drin nxitin fantazinë e udhëtarit. Veçse nuk bëhet fjalë për ëndrra. Ky është realitet i afërt, që preket me dorë. Një burrë, edhe po t'i ketë kaluar të shtatëdhjetat, mund të bëjë zemër e ta porosinë biletën për udhëtimin e ardhshëm në liqenet e Veriut.

Varrezat e stërlashta të Komanit janë diku lart në majat.

Mjeku thotë se kantieri deshi të hapte gurorë në shpatet e maleve, por erdhi porosia nga Tirana të mos preken varrezat dhe muret; gurët për digën të merren gjetiu.

Në Drin tani është e vështirë të kontrollosh nëse janë të vërteta disa nga gjërat që thuhën ndër klube. Këtu gjithnjë do të dalë diçka e re për të ushqyer bisedën. Sidoqoftë, varrezat dhe muret e vjetra aty lart e kanë të sigurt se

nuk do të preken, se do të mëkëmben porsa të jetë e mundur dhe do të ruhen përjetë.

Po sa herë, vallë, i ndërronin komanitët kuajt ndër hane për të zbritur në Shkodër e Lezhë, ku gjendej kripa e lulëzonte tregtia?

Do të bëhen zbulime të tjera e do të dalë në shesh se Drini ka pasur qytetërimin dhe dramën e veta. Dikur, brinjë tij kalonte kufiri që ndante Perandorinë e Bizantit me barbarët. Ndofta që atëherë ky qytetërim filloi të shuhej, të mbulohej nga shkurret, prej nga dilynin egërsirat për të shuar etjen në lumë. Aty s'ka çarë dot as ushtari i turkut, as xhandari i Zogut.

## 6

Barakat e bardha të kantierit në Koman ngjajnë me kampe verimi. Rrugët janë të sheshta, pastërtia e mirë. Tani këtu janë 1500 punëtorë. Po përfundon lagjja për të pritur dy mijë të tjerë.

Në shpatin e malit, nga e majta, hapet një rrugë. Ngjitemi deri aty dhe takojmë një skuadër me tetë dukagjinas, të djersitur, të përzemërt e të qeshur. Janë edhe këta zogj nga Fierza. «Nuk kalohet këtej, o shokë. Veç po të zbritni me litar.»

Kthehemi duke bërë një rreth të gjatë për të hyrë në grykën e Melgunit dhe të duket se je në grykën e Këlcyrës.

Në faqen nga e majta, në katërqind metra lartësi, lëvizin si në ajër punëtorët që hapin rrugën. Janë të lidhur me litarë njëri pas tjetrit.

Alpinizmi më është dukur si një mani e

disa njerëzve për të thithur një copë herë ajër të lehtë e për t'u ngritur në lartësi, ku s'shkelin të tjerët, një sport i rrezikshëm, që mund të zëvendësohej me një shëtitje në rrafsh. Tani mendoj se, në një vend të zënë në tri të katërtat e sipërfaqes me malë, është turp të mos kesh bërë pak alpinizëm.

Në grykën e Melgunit ka lëvizje të paprerë. Hyjnë e dalin kamionë të rëndë, buldozerë, makina vetëshkarkuese, me një ritëm të rregulluar, gati mekanik. Sundon fryma e vigjiljes. Këtu thonë se devijimi i Drinit do të bëhet në mesin e korrikut, në zyrat e sektorit e shtyjnë këtë datë edhe një javë, në drejtorinë e ndërmarrjes dy javë. Secili mban një rezervë. Por ama devijimi do të bëhet brenda korrikut. Ky është muaji: më 19 korrik 1969 — në Vaun e Dejës, më 21 korrik 1974 në Fierzë, më korrik 1981 në Koman.

Lumi është i holluar, i kaltër. Në këtë orë të mëngjesit lëshojnë turbinat në Fierzë. Pas katër orëve uji i lëshuar do të arrijë këtu në Koman, lumi do të bëhet i blertë e i madh, me ushtimë rrëmbyese, me kreshtën të shku mbëzuar. Ky lumë tani i nënshtrohet me bindje të plotë dorës së njeriut. Tej, te shkëmbi, thërret me gëzim një teknik shkodran. Ka kapur rrëzë gurëve një peshku sa një qengj. Po peshku i ikën nga duart, kërcen prapë në lumë, duke e lënë teknikun me duart ngritur. Ai përkulet dhe shikon vorbullat e ujit, lëpihet i hutuar. Njerëzit qeshin.

Në të majtë është portali masiv me tri kolona të rënda e dy hyrje. Aty poshtë punojnë njerëz me helmata të kuqe. Nuk kuptohet se ç'bën secili prej tyre, po të gjithë bashkë duket se bëjnë diçka të ndërlikuar, që kër-

kon forcë, shpejtësi e vëmendje. Vërshtëllëjnë pompat që nxjerrin ujin. Ky portal, që hedh dritë mbi tunelin, ka për ta thithur lumin kur të vijë ora. «Bërthama» e hidrocentralit nuk iu nda këtij tuneli asnjë orë, as në acar-in e dimrit. Çdo brigadë dhjetëra metra, kundër shkëmbit, ujit dhe akullit, gjithnjë përpara. Në tunel vezullojnë llambat elektrike, duke e bërë shkëmbin e errët të përhapë një dritë si prej metali. Këtu do të devijojë Drini, për të tretën herë në njëmbëdhjetë vjet.

\* \* \*

Në pikën ku po hidhen themelet e «pritës provizore» lumi është ngushtuar në 10 metra, nga 99 metra që ishte shtrati i tij më parë. Rreth pritës punojnë bateria e sondave dhe makina e shpuarjes së shkëmbit. Ka tym e zhurmë të vazhduar. Lumi krijon vorbulla, sillet rreth vetes me shenja egërsimi. «I është mblëdhur», thotë një minator trupmadh, duke bërë dorën grusht. Kjo pritë provizore do të lidhet më vonë me digën dhe do të qëndrojë para saj si një kokë dashi.

Në rrugën me pluhur kalon me duart prapa inspektori i sigurimit teknik. Ora 11.50. Pas dhjetë minutash shpërthejnë minat. Vargjet e punëtorëve në shpatet e maleve tërhiqen drejt vendeve të mbrojtura. Na duket një gjë komike të zëmë vrapin në rrugën e gjerë të kantierit, por e kemi lënë makinën në vend të hapët.

«Hej, prisni dy minuta. Do shokë të Tiranës kanë lanë makinën në rrugë!»

Tani zëmë vrapin me gjithë mend. Po pen-

gojmë punën e kantierit. Dielli vërtitet në kupën qiellore si disk përvëlues. Dikush tha aty më parë se në tetor në Koman vendoset drejtoria e erërave për gjashtë muaj. Ku ma gjen të fryjë pak. Në verë, në kantiere të tilla bën gjithnjë më tepër vapë, për shkak të gurëve, pluhurit, punës së pareshtur të makinave. Por duhet vrapuar.

Shpatët e Melgunit mbushen në të dyja anët me pufka tymi të bardha e të gëzueshme. Gjëmimi vazhdon disa çaste, rrokullisen gurë, duket sikur lëviz faqja e malit. Pastaj riven-doset heshtja. Që nga vrimat e malit dalin dukagjinasi e dibranët që shkojnë afër majave si në ajër, në lartësi që të merren mendtë. Në fillim një vizitori këtu i duket sikur të gjithë jetojnë buzë rrezikut, lart në shpate e poshtë në grykë, po nuk sheh gjurmë frike në fytyrat. Minatorët shpejtojnë. Po të ndërpritet puna, zënë e marrin ujë tunelet. Në grykën e Melgunit nis e vizatohet më qartë hidrocentrali, i tëri në shkëmb dhe brenda shkëmbit.

## 7

Njëri hidrocentral ndryshon prej tjetrit me natyrën, me sfondin, por edhe me llojin e ndërtimeve.

Ata që nuk ndryshojnë janë minatorët, montatorët, makinistët. Ose më mirë, nuk ndryshon sjellja e tyre, mënyra e të shikuarit. Ndërsa flet me ty, montatori duket sikur shikon diçka në lartësi dhe nga mënyra si lëviz duket sikur gjithnjë ka boshllëk rreth vetes.

Brigadier Shabani, emrin e të cilit e dëgjon shpesh në zyra, të kujton Xhemën. Veçse ky



Shabani s'ka atë të folurën e qartë e të ngadaltë të Xhemës. Është 54 vjeç, i thatë dhe, kur flet, duket sikur grindet me veten, aty-këtu duhet ta pyesëshdy herë për të kuptuar atë që thotë. Por ai vetë kupton shpejt. «Dakord shumë». Ai ka kuptuar se duhet të thotë ato që di, meqë këto mund t'i hyjnë në punë dikujt. Edhe fotografinë po me këtë ndjenjë e bën. «Dakord shumë». Ai zë e tregon për brigadën që plotëson planin 170 për qind.

Është prej Ujmishtit të Kukësit, buzë Drinit e ka shtëpinë, pak hapa më poshtë do të fillojë Skavica. Ujmishti është një rastësi, apo çfarë? Në mendjen e Shabanit, bëhet një lidhje ndërmjet Kastriotëve dhe liqenit të ardhshëm, me shtatë miliardë metra kub ujë. Por ai nuk guxon të flasë për këtë. Gjëra të tilla i ruan në shpirt, sepse janë tepër të mëdha për një njeri si ai, dhe krenohet me vendin e lindjes fshehtas. Këtu hapet një perde dhe ti fillon të kuptosh diçka nga ky njeri, t'u japësh të drejtë atyre në zyra.

Ai thotë se, që të punojë brigada, duhet të ecin zinxhir ajri, uji, energjia elektrike, shpimi, betoni, transporti. Ai, brigadieri, rri me sytë hapur, që të ecë ky zinxhir. Po të ndërpritet, thërret aty njerëzit, mund të kthejë kundër defektet edhe tërë brigadën. Vetëm kaq bën ai.

Të duket se edhe ti mund të bëhesh një brigadier po aq i lavdishëm. Por, kur hyn në tunel, zhduket ky përfytyrim, zë e sheh se një dëftesë të tillë mund ta marrësh si të kesh bërë një shkollë tridhjetvjeçare në tunele. E duhet edhe një kusht tjetër: Ta kesh zemrën të madhe.

Se Shabani lë pa thënë ca gjëra të tjera,

që janë po aq vendimtare në tunel. Nuk thotë se si vëzhgon ushqimin e brigadës në mensë. Duhet të hajë më tepër ai që e ka pasur ditën më të vështirë, të bëjnë shëtitje çunat, të lexojnë gazetën, të shkruajnë letra e të çojnë lekët në rregull në shtëpi, të flenë mirë. Të gjitha këto i vëzhgon ai, se më parë është babë pastaj brigadier, dhe ata 80 vetët nuk i shqiten punës kurrë.

\* \* \*

Më 16 qershor, në orën pesë pasdite, në fushën e zbukuruar me flamurë e banderola u hap spartakiada e dytë e Komanit. Tetë ekipet paraqitën forcën, nisi parakalimi në mes të duartrokitjeve, ndërsa kamionët e rëndë anës lumit u binin borive. Programi u hap me tërheqjen e litarit, pastaj nisën ndeshjet e futbollit, volejbollit, basketbollit.

Kjo spartakiadë, që po vazhdon çdo pasdite, erdhi pas festivalit folklorik, me shfaqje, valle e këngë, ku zotëronte çiftelia. Ka energji të pashpenzuara rinia, që vjen në fushën sportive me librat e shkollave të mesme profesionale nën sqetull. Në mbrëmje hapen televizorët në kantiere dhe nis kinemaja. Rinia ka krijuar këtu jetën e saj, nuk i lë ditët të shkojnë kot e tërheq me vete edhe brigadierët 50-vjeçarë. Nga kjo rini e shëndetshme e merr gjakun dhe përtërihet bërthama e vjetër.

Shabani po shkon të pijë një kafe me Kamberin, brigadierin e plasjeve masive. Shabani i ka dy djem minatorë, njërin në Fierzë, tjetrin në Koman. Kur të dalë në pension, prapë do të mbetet i lidhur me ndërmarrjen. Ai

kthehet te çezma dhe lan ngadalë duart e zve-  
rkun në ujin e ftohtë që vjen prej Bendës.

Ata hyjnë në klub. Banakieri u buzëqesh  
me përzemërsi. Këta banakierë duken gjithan-  
dej njëlloj, sikur të ishin shpërndarë përgjatë  
Drinit nga e njëjta dorë. Janë tepër të zënë  
me punë, përgjigjen sa më shkurt, me sytë  
mbërthyer në atë që japin e marrin. Kurse ky  
këtu ndryshoka. U buzëqesh të gjithëve. Prej  
pesëmbëdhjetë vjetësh ecën pas kantierëve.  
Në njëfarë mënyre edhe ky bën pjesë në bër-  
thamën. Që prapa avullit të ekspresit, fytyra  
e tij rrumbullake, e bardhë, për një çast i ngjan  
hënës.

Që nga «stadiumi» ngrihet një thirrje e fo-  
rtë. Dikush duhet të ketë thyer një rekord.

8

Drejtori i ndërmarrjes u kthye nga një  
udhëtim 24-orësh. Shkoi në zyrë për të pyetur  
dhe u nis menjëherë në tunelin nr. 1. Qëndroi  
aty dy orë, shkoi në komitetin e Partisë dhe  
në mbrëmje hyri në zyrë. Lëvizjet e tij i ndiq-  
te me shqetësim Dokoja, specialist në degën  
e planit, sepse kishte disa çështje të ngutsh-  
me për të zgjidhur dhe tërë kohën ecte nga  
zyra në oborr, sikur ta kishin lidhur me një  
litar të padukshëm prej 20 metrash. Nëpunës  
të tillë, gjithnjë të shqetësuar e të dobishëm,  
ndeshen në ndërmarrje. Ky jeton kështu që  
nga viti 1946, duke nisur me hidrocentralin e  
Selitës.

Drejtorin e kërkuan në telefon nga shtëpia  
në Shkodër. Ishte djali. «Babi! Të tana dheta.»  
Drejtorit iu zbut fytyra, pyeti për gjyshen e  
për mamin dhe e mbylli telefonin.

Ai është 39 vjeç, i gjatë, me ballin pak të kërcyer, me tiparet e njeriut zemërmirë, por edhe këmbëngulës. Kur ecën, tund ngadalë krahum e djathtë, si për të mbajtur kohën. Edhe ky e ka nisur me Vaun e Dejës, si gjithë dyzetvjeçarët e hidrocentraleve. E dëgjoji specialistin e planit me durim, me sytë të ngulur në një pikë të skemës së Komanit. Kjo skemë me ngjyra paraqit lumin, digën, tunelin, veprën e marrjes. Një skemë të tillë mund ta bënte edhe një çupë e druajtur e teknikumit, veçse ky është i tëri i gdhendur në shkëmb, pëllëmbë për pëllëmbë, llogaritjet i kërkon të sakta dhe mendimin të thellë. Vetëm për të hapur 400 m rrugë në një skarpat vertikale u desh të hidhen poshtë 90 mijë metra kub shkëmb i fortë.

Drejtori e përcolli specialistin dhe tha:

— Puna ecën, kemi qartësi, kemi shkollën e madhe të Fierzës, njerëzit e zotërojnë teknikën. Ne do të trokasim sa më pak në dyert larta... por ama Komani është Koman. Ende na mungojnë 15 inxhinierë. Ne nuk po ndihemi, po ministritë duhet të na kujtojnë.

«Komani është Koman.»

Vau i Dejës ndryshon prej Fierzës dhe Fierza prej Komanit. Kjo jo dhe aq për shkak të vendit, po të kohës. Se me kohë projektuesit tanë mësuan të mos përsëritin veten. Si Paganini. Projektimi i hidrocentraleve mbi Drin, ka brenda poezinë dhe muzikën e vet, sigurisht për atë që di ta dëgjojë.

Në Fierzë shtylla e digës është bërthama e saj prej argjili. Në Koman kjo do të zëvendësohet me ekranin betonarme, që do të veshë faqen e digës në anën e liqenit. Në Koman nuk do të bëhen brenda tuneleve të shkarkimit kullat e larta në trajtë tulipani, po do të hapet

në vend të tyre një tunel i ri. Vepra e marrjes nuk do të ketë katër tunele kundrejt katër turbinave, sipas skemës klasike, po dy tunele dhe katër turbina. Më në fund, nuk do të ndërtohet portali i madh në tunelin nr.2 të devijimit, për arsyen e thjeshtë se ky tunel do të mbyllet përjetë me një tapë betoni.

Këtu nuk është fjala për poezi, po për thjeshtime që i dikton përvoja e bazuar në shkençë. Këtu askush nuk guxon të ndryshojë diçka, sado të vogël, pa marrë nga shkenca pëlqim të trefishtë. Një thjeshtim shkurton kohën tre muaj, një kursim ka të bëjë me dhjetëra miliona.

Ka një veçori këtu në Koman, që e bën të lehtë punën e thjeshtimeve. Projektuesit janë anëtarë të kolektivit. Ato që propozon bërthama e vjetër, ato që bën instituti, vijnë e shkrihen të gjitha në një.

\* \* \*

Drejtori çohet dhe rri te dritarja. Ia ka dashur puna të ndjekë veprat hidroenergjetike në vendet e tjera. Hidrocentralet mbi Drin i kanë shokët të rrallë. Ai shikon, përmes errësirës, grykën e Melgunit që vezullon në drita. Ai ka ndër sy atë datën e pacaktuar të devijimit, që do të jetë në 15-ditëshin e parë të korrikut. Herët në mëngjes do t'i jepet urdhër Fierzës të hollojë lumin. Katër orë më pas do të nisë bllokimi, në prani të mijëra njërëzve, të delegatëve nga Tirana e rrethet fqinje. Ka për të filluar njëherësh gumëzhitja e buldozerëve, makinave të rënda, që do të hedhin te prita provizore qindra blloqe betoni pësetonëshe dhe

materiale të tjera. Duke kërkuar daljen drejt detit, lumi do të zërë të fryhet para pritës, duke u çuar dy metra më lart. Kjo e gjitha do të zgjatë tri orë. Pastaj do të shtypet një buton për të shpërthyer murin te portali i tunelit. Do të lëshojë krisma në grykë. Në ajër ka për t'u përhapur një erë e lehtë dhe e aëthet e barutit, pëllumbat do të fluturojnë më lart se kurrë. Drini do të vërshojë me forcë në tunel. Atëherë ka për të shpërthyer brohoria e zgjatur e njerëzve. Forca e tyre e bashkuar ia ka ndërruar edhe një herë rrugën lumit, i ka hapur sheshin ndërtime të hidrocentralit. Ky ka për të qenë çasti i pritur i përrurimit, gëzimi i lartë i punës dhe i fitores, më i fuqishëm se çdo ndjenjë tjetër që mund të provojë njeriu.

## 9

Në agim, kur shkrep dielli, duket sikur ngrihen lart muret e kalasë së Komanit, zënë e dalin nga hijet varret e lashta, me pllakat e rënda prej guri. Këtu sundon kultura e pastër arbërore, si një lis që nuk e nxë vendi, sepse qyteza e Komanit është tepër e vogël për ta përfaqësuar.

Përpara qytetës ngrihen si parzmore një varg me pirgje shkëmbinjsh. Majat e tyre të mprehta sajojnë gjithfarë figurash metalike në qiellin e mëngjesit, që ka ende ngjyrën e tymit.

Që nga «kulla» e kalasë së Komanit shihet një rrip i gjatë i liqenit të Vaut të Dejës. Aty ku fillon ky liqen, sillen kamionë. Mbartin zhavorr për veprën, por edhe thellojnë shtratin e lumit, që liqeni të ngjitet më lart, të lidhet me

hydrocentralin e Komanit, ashtu si liqeni i Komanit do të lidhet me atë të Fierzës dhe ky me Skavicën. «Pedagogët» e Drinit, që e mësojnë lumin të ecë, kërkojnë prej tij të jetë i dobishëm në çdo pëllëmbë.

Një i huaj, që përshkoi kaskadën e Drinit në vitin 1912, shkroi një libër për «Shqipërinë e panjohur», duke thënë, ndër të tjera, se në këtë lumë mund të ndërtohej një liqen kolosal, po për këtë duheshin koncernet e Evropës. Por u dashka vetëm ajo ndërmarrja e ndërtimit të hidrocentraleve, për ta kthyer Drinin, pas disa vjetësh, në gjatësinë prej 240 km, në një liqen të vetëm, të lidhur me pesë akse, digat e hidrocentraleve. Koncernet e Evropës le të rrinë atje tek janë.

Bregu i djathtë i liqenit të Vaut të Dejës pasqyrohet në ujë nga kreu në fund dhe vija që ndan ujin nga toka zhduket. Një motobarkë e bardhë peshkimi ka qëndruar poshtë çadrave të gjeologëve. Dy barka të vogla në trajtë këpuce lundrojnë ngadalë drejt bregut tjetër. Këto po hapin lundrimin mbi Drin. Më tej, aty ku zgjerohet liqeni, mezi shquhet ishulli i Shurdhahut, qytezë e shekullit VI, me kapelat e shumta. Dikush thotë se kishte aq shumë kapela, sa priftërinjtë të falnin çdo shenjtor në një kapelë të veçantë. Kjo duket e pabesueshme, duke ditur numrin e madh të shenjtorëve. Ndotëta që andej erdhën komanitët, në kohën e dyndjeve barbare e sllave, dhe u ngjiten lart, që të mbështetnin shpatullat në male dhe ta vinin Drinin përpara armikut. Këtë mund ta thonë më saktë varret arbërore me pllakat e rënda, kur të bëhen më tepër gjurmime.

Tani Drini po përqendron fuqinë. Sikur, në të ardhmen, ndokush ta kërcënojë e zemërojë

Drinin, ai mund t'i lirojë fuqitë e tij njëherësh dhe të zhvendoset përpara me peshën e 12 miliardëve metra kub ujë, me një furi e gjëmim prej kataklizmi, duke shkumëzuar në thellësi Adriatikut.

Drini jep dritë. Në vitin 1981, në vigjiljen e devijimit të tretë në Koman, Drini jep 300 herë më tepër energji elektrike nga sa prodhonte i gjithë vendi në vitin 1938.

10

Ndofta «pedagogët» e Drinit, që e mësojnë lumin të ecë e të jetë i dobishëm, tani merrën me projektidenë e hidrocentralit të Bushatit, që do të ndërtohet në plan të rrafshët, diçka si Biștrica 2, po njëzet herë më i fuqishëm. Ky hidrocentral, që mbyll kaskadën e Drinit, krijon probleme teknike të reja, por ai do të bëhet. Pastaj lumi do të lihet i lirë të ujitë fuqat e të lëshohet në det, për t'u shkrirë me gjithësinë.

Ndofta «pedagogët» po studiojnë në terren, në letër e në laborator Skavicën, «rregullatorin e madh», që do të shtojë edhe fuqinë e katër hidrocentraleve të tjera dhe do ta ruajë këtë fuqi të njëlojtë në vite. Harku i madh energjetik me pesë kurora dotë mbetet në shekuj si në veprat më të ndritura e më guximtare të epokës së ndërtimit të socializmit dhe sidomos të viteve të rrethimit dhe çarjes së bllokadës.

Ndërkohë erërat sjellin lajme të tjera në verandën e hotelit në Tepelenë.

«Jemi vendi që ka më shumë ujëra në botë



për frymë», thotë një minator i Memaliajt. Asgjë nuk e luan bindjen e tij në këtë pikë. Ai pi një gotë birra dhe shikon Vjosën.

Janë hapur fjalë se grupe gjeologësh dhe disa shkencëtarë i kanë rënë Vjosës poshtë e lart.

«Të jetë për mua, diga e parë e ka vendin atje», thotë minatori, duke ngritur gishtin mbi grykën e Këlcyrës.

«Mirë thua ti, po! Imbytet Përmeti», përgjigjet shoku i tij i tryezës.

Një nëpunës i postë-telegrafit, që mban me vete gjëra të fshehta, ua beson këtë «sekret» qytetarëve në tryezën tjetër: «Diga e madhe nuk bëhet te shkëmbi i Kalivaçit, se vjen liqeni në minierë, po tutje në Poçem».

«Vjosa do të kompensojë hidrocentralet e Veriut në sistemin energjetik unik», thotë një mekanik i parkut.

Qytetarët e Tepelenës, të qetë në pamje, kanë merakun e fshehtë, nëse Vjosa mund të vijë baras me Drinin dhe matin me sy lumin e tyre.

Në verandën e hotelit asnjëri nuk di gjë të saktë për atë që do të zhvillohet në Vjosë. Secili mbron hamendjet dhe bindjet e veta. Por bindja e thellë e përbashkët, se së shpejti Vjosa do të bëjë përpara, po përhapet më tej. Dhe do të vijë dita që në pellgun e kodrave të Tepelenës të shfaqen «ushtarët» prej çeliku, me përkrenaret e mëdha, dyzet metra të lartë, «qarku i dytë i Vjosës». Njëpërmjet kablllove të trasha ngjyrë argjendi do të bëhet lidhja e përhershme e lumenjve.

Por ka të ngjarë të dalë në mes lumi i Devollit, me hidrocentralet në grykën shkëmbore...

gusht 1980 — korrik 1981

## QYTETI I BARDHË

Për shkak të kodrave që e rrethojnë, dielli lëviz rreth qytetit sikur ta rrotullonte njeri me dorë. Është ngricë, rrugët e ndërtesat janë të bardha, lumi rrjedh i kulluar. Kupa e qiellit është krejt e pastër, mot i gëzueshëm për avionët në stërvitje, që vijnë nga larg dhe u turren majave të Tomorrit duke ndritur mbi retë si shpendë argjendi krahëmbledhur.

Bërati me shtatë kodra ndahet në katër pjesë që nuk takohen, e megjithatë ruan unitetin e tij të plotë. Pjesa muzeale e qytetit ka qënë zhvilluar me prirje vertikale. Lagjet e vjetra, të bardha, janë ngritur deri ku kanë mundur rrëzë kështjellës dhe aty janë ndalur. Sipër tyre rri lagjja «Kala», 180 m. mbi nivelin e qyte-

tit. Tani qyteti zhvillohet në rrafsh, me institucionet, fabrikat dhe apartamentet e reja.

Ky qytet kaloi nga ndërtesat e stilit të vjetër me gurë e lëndë druri në blloqet prej tulle e betonarmeje, pa vilat e borgjezisë së viteve '30. E vjetra dhe e reja bëjnë këtu një kontrast të fortë. Sikur të mbuloheshin disa ndërtime pa vend të viteve të para të Çlirimit, kontrasti do të ishte jo vetëm i fortë, por edhe tepër i bukur.

\* \* \*

Në pushtimin romak qyteti u quajt Antipatrea, sipas emrit të një sundimtari; nën Bizantin u quajt Pulkeriopolis, «qytet i bukur», nga Pulkeria, motra e perandorit. Duket se kjo grua e humbi rëndësinë dhe më pas qyteti u thirr Albanorum Oppidum, «fortesa e shqiptarëve». Në fillimin e mesjetës qyteti na shfaqet me emrin sllav, Belgradun, «qytet i bardhë»; turqit e thirrën «Arnaut Beligrad», për ta shquar nga dy beligradët e tjerë të perandorisë; duke ia thjeshtuar emrin, shqiptarët e thirrën Berat.

Këta janë gjashtë emrat e njohur të qytetit. A ka emër të shtatë të kohës së dasaretëve ilirë?

Në vitin 1972 u zbuluan në Kalanë e Beratit dy kodikët e mesjetës «memece», të cilët i gjurmonin prej kohe. Tregojnë se në vitin 1944 komandanti gjerman i vuri në betim pleqtë që mund të dinin për kodikët. Pleqtë u betuan se s'dinin gjë, meqë ishin marrë vesh më parë të bënin një betim të rremë, dhe shpëtuan pa u grabitur kodikët, që ruheshin në pila guri e në thellësi të dheut. Aty në kala gjendet edhe epi-

tafi i vitit 1373, me fjalë të qëndisura anash. Do të gjenden shkrime në pergamenë a në lëndë tjetër, që të na thonë emrat e shtatë e të tetë të qytetit.

## 2

Berati është qyteti i monumenteve.

Xhamia e Plumbit, e vitit 1553. Një kub, një sferë, një cilindër. E bardhë, me një harmoni që të gëzon syrin, ajo i ngjet një lodre të madhe të Vitit të Ri.

Dora e mjeshtrit shfaqet sidomos brenda xhamisë.

Që nga mirami i tij hoxha mund të murmuriste mbi kuranin dhe murmuritja të merrte forcë, të kumbonte e të thithej lart, të kalonte në qiell përmes disa vrimave të kubesë. Loja është sa e thjeshtë, aq dhe djallëzore: një gyp qeramike i fshëhur në qdo njërën nga vrimat e kubesë, që ngjeshin dhe thithin, duke i dhënë zërit të hoxhës fuqi të mistershme. Mjeshtri, veç gjeometrisë e statikës, njihte edhe disa ligje të fizikës, të modulimit të zërit.

Xhamia e Plumbit, Xhamia Mbret, Xhamia e Beqarëve, Xhamia e Bardhë, Xhamia e Kuqe... Sensi i dyfishtë i tyre nuk të hiqet nga mendja. Ato ishin si ushtarë kubikë të ngulur në tokë, me helmetat e rënda dhe heshtat e gjata, roja të islamizmit luftarak, e në të njëjtën kohë ishin stacionet ku duhej të pastronte trupin e të prehte shpirtin myslimani i mirë. Këtu qëndron ideja, synimi i dyfishtë, forca tërheqëse e artit, që vepron fshehtazi. Këto ngrehina dinake duhej të ishin si pusira që nuk u shpëton gjahu lehtë.

Janë ndërtuar ato nga mjeshtër të sjellë prej Perandorisë së madhe Osmane apo janë bërë nga mjeshtër vendas?

Ndërtimet paraturke të japin bindjen se kemi të bëjmë me mjeshtër vendas të dalë nga e njëjta shkollë. Kanë qenë mjeshtër të zotë e të urtë, të dalë nga gjiri i popullit, nga i njëjti popull, që i shihte këto ngrehina të pushtuesit gjysmë me habi, gjysmë me humor. Treqind vjet më parë në Berat numëroheshin tridhjetë xhami. Pastaj fuqia turke filloi të kalonte në anën tjetër të zenitit e bashkë me të edhe xhamitë. Thoshte i shtangur udhëtari turk: «Na ndje, o zot! Këta arnautë guxojnë ta quajnë veten myslimanë!». Para Çlirimit në Berat kishin mbetur nja shtatë xhami pothuaj të rrënuara. Tani ato janë restauruar, kanë marrë shkëlqim të ri, po të ftohtë, se shpirti u ka vdekur. Me bukurinë e tyre ato prekin vetëm syrin dhe ti kalon më tej duke menduar për shekujt, gjatë të cilëve në këto xhami janë vënë brezat në gjunjë, me synimin t'u thyejnë jo vetëm shpirtin, por edhe trupin.

\* \* \*

Prej tri ditësh po i vërtitem kalasë, duke pritur kohën, duke u përgatitur si për një ngjiturje në një mur të lartë. Kam qenë aty edhe më parë, po tani duhet të shkruaj për të. Ditën ajo qëndron e tërhequr në vetmi, e largët dhe e pakapshme. Natën dritat e tregojnë si një qytet në qiell.

Ecim në kalldrëmin e bukur e të gjatë, që e pret kodrën në vijë tërthore, me kryetarin e degës së monumenteve në Berat dhe me një

oficer, shok imi i vjetër. Zhurma e qytetit fillon të shuhet. Ajri bëhet më i lehtë.

Kjo kala, me 24 kulla e shtatë porta, më shumë ka qëndruar kundër vendit të vet, duke mbajtur brenda garnizonet e pushtesve. Këtu e pësoi Skënderbeu disfatën e rëndë, që nuk i erdhi nga kalaja, po për shkak të saj. Goditja i erdhi si gjëmim e si rrufe e qiellit që prapa krahëve, në orët e gjumit të vapës.

Ja porta e madhe, me perden mbrojtëse dhe me inicialet e Angelon Komnenit sipër, që e sundoi dhe e rindërtoi kalanë në vitet 1204-1216. Mur pas muri, në dhjetë hektarë tokë, gjithnjë duke u ngjitur. shtjellohet mbrojtja e fuqishme e trefishtë. Rrethi i fundit i mbrojtjes është banesa e dizdarit, komandantit të kalasë. Oficeri thotë se me armatimet e shekuive të shkuar kjo kala s'mund të pushtohet. Mirëpo Ali Pasha e pushtoi në dy javë e sipër, me ca bombardime që bënë vetëm zhurmë e tym. Ai e kishte rrënuar nga brenda që më parë kalanë dhe pashallëkun e madh të Beratit. Fuqia e vërtetë e një kalaje qëndron në zemrën e ushtarit që rri prapa bedenave të lartë.

Disa punëtorë po grumbullojnë pirgje dheu në një shesh të hapët. Këtu mendohet të ngrihet një teatër veror, për dhjetë mijë veta. Por këtu teatër nuk duhet të ketë pasur ndonjëherë. Kam dyshimin se kështu nuk bëhet ndonjë «zbulim». Ka rrezik që me një shtresë tjetër të «mbulosh» diçka.

Kryetari i degës së monumenteve po flet për «dhembjen e hershme të gurit». Me pasionin e përmbajtur të njeriut që i kushtohet punës së vet, ai shpjegon teknikat e ndërtimit, shtresat, shtojcat. Nuk besoj se njeriu mund të lexojë kaq tepër gjëra mbi një mur. Pastaj rru-

gët dhe rrugicat na tërheqin të gjitha në një pikë, në akropol.

Prej këtu sundimtari mbante në sy territorin e kalasë. Prapa krahëve kishte humnerën dhe rrugën e çuditshme të «ujit», që zbret thikë mbi lumë. Përtej lumit ishte «lagjja që nuk sheh diell» dhe sipër saj «pylli i thatë», vendi ku bëhej i paprekshëm i arratisuri. Më vonë ky pyll u pre, për të nxjerrë lëndën e pishës dhe u dogj që të zhdukej si «limer». Tani po përtërihet me forcë.

Akropoli ende nuk është formuar. Stera e madhe e ujit s'ka dalë e tëra në shesh. Aty poshtë, nën ujin e zi të ndenjtur, ka bomba e mina italo-gjermane. Vërtitet shpirti i errët i pushtuesve më të vonë. Por xhenierët së shpejti do ta lirojnë sterën. Pak më poshtë, buzë humnerës, po ndërtohet një lokal i madh i ushqimit social, përshtatur arkitekturës së vendit. Prej këtu zotërohet panorama e plotë e qytetit, e luginës së gjatë të Osumit dhe e maleve që e rrethojnë. Ka për të qenë pikë turistike e rrallë.

\* \* \*

Kjo kala mban në gjirin e vet vepra arti që të habitin dhe këto vepra gjenden brenda kishave. Nga ndërtimi i jashtëm ato ngjajnë me kishat e Bizantit, që u përhapën në Ballkan rreth shekullit X.

Afresket e Onufrit gjenden në kishën e shën Todrit. Së pari, një grua me fëmijë në duar. Gruaja ka rrathë poshtë syve dhe nuk ngjan as me Shën Mërinë e shkollës bizantine, as me

atë të Rafaelit. Më tej figurat e tjera, me të kuqen e famshme të mjeshtrit. Po mrekullia qëndron në katafalkun prej qelqi. Është epitafi i vitit 1373, dy metra i gjatë, i qëndisur me fi-je ari, dhuruar nga Gjergj Golemi. Figura e njeriut lakuriq të qëndisur në epitaf, në ngjyrë kafe të çelur, diçka ndërmjet jetës dhe vdekjes, është një punë që s'mund të përsëritet. Për këtë epitaf dhanë në Paris një çmim që të prish mendjen. Nga Tirana erdhi përgjigjja se veprat e artit të popullit shqiptar nuk janë në shitje.

Kjo kishëz sa një «dhomë», e ndërtuar mbi themelet e një kishe tjetër, është tepër e vogël për pasuritë e mëdha që përmban. Pranë saj është Vllaherna, ku punoi djali i Onufrit. Ky u përpoq me sa mundi të ndiqte të atin, t'i bënte shenjtoret si njerëzit e gjallë që shihte rreth Beratit. Në Shëntriadhë, tamam si në një shkollë të Bizantit, shenjtoret rrinë në mure palë-palë, gati në madhësi natyrore, me fytyrat ngjyrë dylli. Duket sikur brenda tyre përhapet një sëmundje dhe ata do të lëviznin buzët për të thënë fjalë gjuhëprera me dy kup-time, me një murmuritje si shushurimë uji. Kjo kishë me kubënë e ngushtë vertikale të merr frymën e të shtyp dhe të lë një drejtim të vetëm; të ngresh kokën në qiell. Besimtari do të ndihej shumë keq kur në atë kube të lartë e të ngushtë thërriste prifti dhe sipër kokës i gjëmonin këmbanat.

Dalim në sheshin e hyrjes së kalasë. Në këto platforma me gurë të ndritur historia ka ndërruar veshje si në një teatër. Por tani ha-



pësira e gjithë është dritë dhe ajër. Hijet e shkuara kanë fluturuar nga muret. Duar të gëzuara punëtore po e bëjnë kalanë mikpritëse, një vend ku të mësojë e të çlodhet njeriu.

Duke zbritur e pyes kryetarin e degës së monumenteve për legjendat. Legjenda s'ka! Tregohet rëndom ajo legjenda fëmijnore për luftën e Tomorit me Shpiragun.

Në qafë ngrihet një lapidar, në kujtim të partizanëve që ranë aty për çlirimin e qytetit. Kryetari shikon lapidarin dhe zë e tregon se zaptimet sollën gjer aty dy kryengritës të rilindjes. Kryengritësit thanë se nuk do të ecnin më tej në këmbë. Po të donin, le t'i çonin në krahë te pashai. Pashai u mendua dhe tha: «Pëshitillini me rrogoza dhe i sillni këtu.» Pastaj ndërroi mendje dhe tha: «Jo. I lyeni me vajguri dhe i digjni, aty te qafa!» Gjatë 24 shekujve, sa ndodhi të tjera kanë parë muret e kalasë?

Berati është qytet-muze, qytet i monumenteve të shumta.

Të tria lagjet-muze dhe kalaja janë vënë «jashtë rrezikut». Janë restauruar treqind banesa e objekte. Banesat që të gjitha mbajnë datat nga viti 1851 e këtej, viti i tërmetit, kur «shfrynte tym nga toka». Çdo muaj e çdo vit dalin në shesh vlera të reja. Restaurimi vazhdon me durim, me shije, me kujdes, duke i kthyer kishat e xhamitë në muze të arkitekturës, të folklorit, të artit mesjetar.

Çdo mëngjes, duke shkuar për në zyrë, kryetari i komitetit do të këmbejë ndonjë fjalë

me punëtorët dhe specialistët e degës së monumenteve. Këtu çdo qytetar është i gatshëm të flasë me dashuri për monumentet. Po Berati, mbi të gjitha, është qyteti i luftës dhe i punës.

### 3

Valëzojnë çatitë e kombinatit të tekstileve, që është balli i industrisë së rrethit. Valëzojnë xhamat e serrave të perimeve ndanë rrugës. Kur bie dielli mbi serra, ato shndërrohen në burime drite që të merr sytë. Valëzojnë kodrat e gjelbra të veshura me ullinj tejndanë. Nga xhami i autobusit mund të soditësh këtë pamje që ndërron parreshtur dhe të hyn gëzimi në trup. Në të majtë shtrihet fusha, që pushton horizontin me ngjyrën e saj metalike. Toka pret shiun, që të shkrifet korja dhe të mbijë gruri.

Zbrita nga autobusi te stacioni i Lapardhasë, me bindjen se do të bridhja në të ftohtë sa të gjeja kryetarin e kooperativës. Një traktor bënte në fushë vija ngjyrëkafe. Në një kodër nga e majta punonte një skuadër me çupa, me shamitë e bardha rreth kokës, me fytyrat rumbullake të skuqura. Po qeshnin. Pak më tej nën plepat, kishte ndalur një makinë. Ishin një ekip nga Tirana. Ndër ta një burrë i giatë, një profesor i ri në bujqësi. Jemi të njohur prej kohe dhe ecim pak më tej buzë arës. Toka e lëruar shndriste prej ngricës.

— Tokë e shëndetshme, — them unë. — Gjashtëdhjetë quintalë grurë për hektar.

Profesori zuri të më shpjegonte, duke treguar mëshirë për një njeri që s'di nga këto pu-

në, se u dashkan miliarda mikroorganizma për ta bërë tokën pjellore. Do të duheshin 7 kv krijesa të tilla, që nuk i sheh syri për një ha (sikur të mund, të viheshin ato në peshore).

Kjo është diçka e habitshme, që mund ta dijë çdo student në agronomi, por që nuk e di një gazetar. U ndava nga profesori duke menduar për çupat e gëzuara dhe për mikroorganizmat.

\* \* \*

Po shkojmë me kryetarin e kooperativës së Lapardhasë në Lagjen Stan të fshatit Moravë. Aty do të hamë edhe drekë.

Kryetari shikon qiellin e tokën dhe ecën me hapin e rëndë. Një ditë më parë, në zyrë, më foli me sytë të skuqur nga pagjumësia, duke lexuar shifrat në bllok. Kjo kooperativë e tipit të lartë ka plotësuar drithërat, pambukun, ullinjtë, frutat, si pesëvjeçar. Kooperativa eci mirë edhe vitin e kaluar, që ishte me pranverë të vonë, me vjeshtë me shira. Dhe ka plotësuar të ardhurat e ka ulur koston... Këto i dija dhe më parë dhe i thashë kryetarit se më duhej ndonjë gjë më tepër. Ai ecën duke u menduar thellë për tufëzimin. Llogarit të skartojë lopët mbi tetëpjellëshe që s'japin qumësht.

— Do të shohësh diçka, aty po shkojmë, — tha ai.

Në kodrën nga e djathta shkëlqen në diell fshati Guri i Bardhë, ish-fshati «Qelbësirë». Mund t'i thërresësh «qelbësirë» një njeriu, po qysh kanë mundur t'i thërresin ashtu një fshati të tërë?

Plaku Meçan nuhaste në erë, duke shikuar Shpiragun, dhe tha se do të binte shi, ndërsa qielli ishte krejt i pastër. Ishtë me trup të paktë e të drejtë, në kokë i ndriste takija e bardhë dhe, kur ia shihje fytyrën nga afër, të dukëj se kishe përpara një fëmijë të qeshur shtatëdhjetëvjeçar. Ai na ftoi për drekë.

Kur hymë në shtëpinë e tij, plaku zuri të ngacmonte kryetarin e kooperativës, ndërsa i biri, i njohur në Berat për humorin, këmbënguljen në punë dhe ndershmërinë në llogari, rrinte pranë derës. Dhoma ishte mbuluar me shtroja të pastra, të qëndisura, në ballë zinte vend televizori dhe sipër në mur portreti i shokut Enver.

Këta ishin arrixhinj bujq, ndërsa degën tjetër endacake e quanin «kallbaxhinj». Plaku tregoi gjëra të tjera për fisin e për familjen dhe tha se djalin e kishte martuar 15 vjeç.

Ne ia plasëm gazit. S'mund ta përfytyroje dhëndër 15-vjeçar, burrin trupmadh rreth të pesëdhjetave, që po sillte pjatat në tryezë.

— Hej, — tha i biri i Meçanit, — kur isha 25 vjeç, ecja 25 centimetra mbi tokë.

«Në zinë e tretë të bukës, — tha plaku Meçan, — vdiqën njerëz. Vdiq edhe xhaxhai i Seitit, Hëngri, fiq të egër, u fry si daulle dhe vdiq. Atë vit gjyshi im e lidhi në thes vajzën e vëllait të vet dhe e mbyti në lumë, se qe ngatërruar me një burrë prej Berati. Atë vit u gjet në rrugë me kokë të prerë edhe kallbaxhi Mevlani, që e paguanin bejlerët për të vrarë njerëz.

Ne ishim bujq të pashallarëve Vrionas dhe çdo Rasolle kishte një rrip tokë. Në lëmë nxi-

rrnim dhjetë kosha misër, tre i merrte pashai, një qeveria dhe gjashtë i mbeteshin shtëpisë. Po qehajai e donte misrin në mars, të shkoqur e të thatë e ta shpije vetë në Berat, dhe rëndojë pjesa e pashait, se misri vihej në kandar në mars. Pa duhej të jepje një gjeldeti, një zog pule e dhjetë vezë dhe të bëje punë angari për qehajanë, se vlonte kamxhiku dhe të fluturonte kasollja. Në maj mbaronte buka dhe gratë e vajzat tona dilnin për të lipur».

Për disa çaste plaku e humbi mendjen pas kujtimeve, zuri të murmuriste në gjuhën e vet diçka që nuk kuptohej, po i thaheshin buzët, në sy kishte një dritë të errët, fytyra si dru i pjekur ngadalë në zjarr i qe ngurtësuar. Pastaj drejtoi trupin, përzuri me dorë hijet e së kaluarës, buzëqeshi dhe tha:

«I kam harruar fare. Më duket sikur kam qenë në ëndërr, në një gropë të zezë.»

Plaku rri e pret të birin, që nganjëherë kthehet në mesnatë. I biri zë e tregon punët e ditës, duke shikuar të atin në sy. Plaku mbledh buzët kur nuk i pëlqen diçka. Atëherë i biri kthehet e shpjegon qysh e tek, derisa të «sqarohet» plaku. Në agim Meçani pyet birin për «planin ditor» dhe e «udhëzon».

Ky plak jeton me kooperativën sa herë merr frymë. Kështu mund të jetë vetëm ai që ka dalë nga «gropa e zezë». Ky plak nuhat në erë jo vetëm shiun, por edhe të keqen e të mirën. Tani ai i thotë kryetarit të kooperativës të dorëzohë të dhjetë delet, se turpëroi veten me to, duke ngrënë barin e kooperativës.

E pyes plakun për televizorin. Ai zë e qesh dhe thotë: «Morëm orkestër në shtëpi.» Burrat dhe gratë këndojnë në fushë, po tani vlon da-

ullja edhe brenda dhe nipi i tij dyvjeçar zë e hidhet valle vetë.

— Hë, të keqen, pi një çikë... Ti më kripe mua, — thotë plaku duke shikuar nga afër, me gëzimin e një fëmije dhe atëherë s'mund të rrih pa qeshur.

Po të kërkosh në të kaluarën, fillon e lëviz krimi, dalin prej thellësive ngjarje rrëqethëse që kanë lidhje me tokën, me moralin e kohës. Sa më e largët bëhet ajo kohë, aq më të habitshme e të pabesuara bëhen ngjarjet. Kjo është e vërtetë sidomos për fshatin Moravë, kur jetonin arixinjtë e përbuzur.

#### 4

Ngado që të ecësh, herë pas here do të kthehesh për të parë nëse baba Tomori është aty, në verilindje të qytetit. Është gjithnjë aty, me ballin e rrudhur kërcënues, me tehet e shkëmbinjve dy mijë metra të lartë, ndërsa faqet e gjera të lëmuara zbardhin nga dëborat dhe i japin qiellit më tepër dritë. Kjo bukuri vjen e paprekur nga periudha kur sajoheshin matet. Duke e soditur, shpirti humbet ndjenjën e kohës, të rritet fuqia e shikimit, të duket se kapërcen me mendje një kufi të paarritshëm, se ti vetë je pjesë e përjetësisë. Madhështia e Tomorit ndofta qëndron, në vetminë, sepse ai ngrihet gjer te retë mbi një pellg me kodra dhe komunikon me Nëmërçkën në jug dhe Korabin në veri.

Nesër është festa e Republikës. Rreth lulishtes së madhe që shtrihet buzë lumit po ngrenë flamurët. Një flamur valëvitet edhe në ballin e kalasë. Po zbukurohen rrugët me ban-

derola. Berati ka një arsye më tepër për të festuar ditën e themelimit të Republikës.

Në shtëpinë-muze, në lagjen «23 shtatori», gjendet dhoma e vogël ku fjeti shoku Enver. Aty është krevati prej hekuri me kuvertën e vjetër. Ky është një shtrat ushtari. Pak më tej gjendet tryeza e tij e punës. Këtu u shkruan dokumente me rëndësi, që kanë lidhje me formimin e Qeverisë Demokratike të Shqipërisë.

Tani po shkojmë me dy inxhinierë të rinj te nëna e dëshmorit Gaqi Karakashi. Më i madhi prej tyre thotë se nënë Eftalia është plakë e vjetër, me mendjen në kokë. Aty më parë inxhinieri e kishte pyetur nëse besonte ndopak në perëndinë. Nënë Talja ishte përgjigjur: «Besoj në atë që shoh me sy, në Partinë dhe në pushtetin popullor. Perëndinë s'e kam parë ndonjëherë, as në gëzime, as në ditët e pikëllimeve të mëdha.»

Nënë Talja nuk ishte dhe aq plakë e vjetër. Ajo rrinte me trupin drejt, me shaminë e zezë të nënave rreth kokës dhe ta kishte ënda t'ia shihje fytyrën.

Grua e një marangozi të varfër, shumë herë i kishte mbledhur fëmijët në darkë me lakra të egra përzier me një dorë miell. Po tre napolona flori i kishte ruajtur që nga paja e nusërisë, se nënat gjithnjë ruajnë diçka, dhe me ta ia bleu pushkën të birit. «Gaqua është çilimi, moj Eftali», kishte thënë burri që i shiti pushkën. Eftalia nxori napolonin e fundit e bleu dhe fishekët. Të birin e kishte arrestuar ndër të parët në Berat, në vitin 1942, e do ta burgosnin prapë. Eftalia i tha: «Më mirë vdis si luan në mal, sesa të hiqesh si qen në burgjet e Italisë.» Dhe i tha prapë të birit:

«Atje tek të vesh, erës t'i kthesh gjoksin e jo kurrizin.»

Nënë Eftalia e mbajti kokën lart në ato vite, kur gdhihej duke pritur ndonjë lajm nga i biri, kur fashistët pushkatonin djemtë e burrat në mesin e qytetit, kur pushkatonin te Çezma e Thatë 73 punëtorë, kur qindra të tjerë torturoheshin në burgje. Dy ditë e lanë në shi Joti Kulen të pushkatuar, që njerëzit të shihnin se nuk është dhe aq e lehtë të vdesësh.

Nënë Eftalia qesh me veten, tek thotë se e zuri gjermanin nga rripi që të mos hynte në rrugicë. Gjermani shau, u zbraps dhe nxori «parabelin». Ajo do të ishte «marrëzia» e fundit e Eftalisë, sikur të mos kishte ndërhyrë përkthyesi, për t'i thënë gjermanit se gruaja ishte e marrë.

Dy inxhinierët e rinj shikojnë nënë Eftalinë me habi. Më i riu prej tyre është zbehur. Në letërsinë për luftën e në filmat nganjehere «zbukurohen» personazhet. Ndërsa nënë Eftalia nuk «zbukuron», nuk shton lule. Ajo përpiqet të «fshehë» veten, zemrën e saj të madhe.

Sipër në kala u vra partizani Thoma Arbeni, thotë nënë Eftalia, dhjetë hapa para shtëpisë së tij, ditën e fundit të luftës. Atë ditë 23 djem e vajza si ai dhanë jetën për çlirim e Beratit pa arritur të kapërcejnë pragjet e shtëpive. Ç'të kenë menduar ata, vallë, kur u hodhën për herë të fundit mbi armikun?

Nënë Eftalia drejton trupin, fshin një lot dhe thotë se i «loton syri». Dhe kthehet e më pyet mua përse nuk martohen këta djem të rinj. Nipit i ka vënë emrin e Gaqit dhe do ta shohë nusen në shtëpi.



Tani mbarojnë shkollën 23 vjeç, i them unë,  
dhe pastaj merren me punë.

*More trëndafil me vesë,  
Sakën se kërkon martesë,  
Pa vajtur njëzet e pesë...*

Nënë Eftalia thotë se djemtë do të kenë më pak punë, sikur të jetë nusja në shtëpi. Ajo jetoj mjaft, po do të rrojë sa të bëjë edhe Gaqi i ri një djalë.

— Pastaj, nënë Eftalia, do kërkoj sa të të sjellë një kafe djali i Gaqit, e kështu me radhë, — i them unë. Ajo zë e qesh sepse në të vërtetë ia ka ënda të jetojë gjatë.

Plaku i kësaj shtëpie ishte marangoz kur doli në pension dhe pas një jave filloi të punonte si murator. Shtronte me kalldrëm rrugët e lagjes, për fëmijët dhe shokët e të birit, derisa vdiq. Njeriu shkon për vizitë në një shtëpi të tillë me nderim e me një ndjenjë të përzishme dhe del prej andej i gëzuar, me dëshirën që të kthehet prapë.

## 5

Në fillim të janarit u mblodh në Otlakë «shkolla e grurit». Presidiumi u detyrua të shtrëngohej e të lironte vend. Salla nuk i nxihte 350 njerëzit e ardhur nga fshatrat më të largëta.

«Bujku i mirë duhet të marrë 55 kv grurë për ha në mot të mirë dhe jo më pak se 55 kv në mot të keq.»

Ky mendim shkakton të qeshura. Një mendim i tillë do të dukej marrëzi në vitin 1951,

kur ndonjë gazetë shkruante se Lushnja mori 11 kv grurë për ha. Por në vitin 1979 vetëm kooperativa «J. Stalin» e Poshnjës dhe «E. Ho-xha» e Perondisë prodhuan aq grurë sa Berati, Fieri, Lushnja, Mallakastra e Skrapari së to-ku në vitin 1938.

Dhe prandaj hapet ky «universitet i grurit» në Olltakë dhe diskutohet dy ditë radhazi «që të mbillet grurë në tokat e misrit». Kjo do të thotë të mbillet misër për bukë pas korrjes së grurit, e jo foragjer, do të thotë të merren dy kultura të plota nga e njëjta tokë. Lojën e fja-lëve mezi e kupton një i jashtëm. Shkolla do ta rrahë punën nga përgatitja e tokës në vjel-jen e prodhimit. Pastaj do të caktohen detyrat dhe do të zbatohen në fushë.

Shkolla e misrit, e pambukut, e luledielli, e duhanit, e frutikuturës, e bazës ushqimore për bagëtinë. Nga një shkollë për çdo kulturë dhe pranë ekonomive të rendimenteve të larta. Këtu vijnë e japin mësim mjeshtër të njohur, brigadierë. Një profesor nuk do të gëzonte më tepër respekt se këta brigadierë të prodhimit.

Këto shkolla kryqëzojnë urtësinë e bujkut me dijen e librit. Koha po u jep atyre dinji-tetin e qendrave ku shkëmbehet përvoja dhe flitet për shkencë. Janë të mira, prandaj zënë e përhapen edhe në industri e në sektorë të tjerë.

\* \* \*

Një burrë erdhi nga Rrësheni dhe u lut t'i vinin syrin artificial në spitalin e Beratit. Kur mbaruan punë me të, ai e pa veten në pasqyrë

me habi. Pastaj iku për në Rrëshen i lumtur, duke kthyer kokën prapa.

Mbi tryezën e laboratorit qëndron fotografia e një gruaje të pashme. Duket se ajo po përvetëson diçka të re, të fuqishme, me një gëzim të përmbajtur. Në fotografi nuk dallohet se cili nga sytë e kësaj gruaje është i vërtetë.

Okulisti dhe mjeku stomatolog punuan 14 muaj për të prodhuar syrin artificial. Lexuan libra për mekanikën, për metalet, për galvanizimin. Punuan edhe vetë si axhustatorë e frezatorë, prodhuan dhjetëra detale të imta, forma e stampa, e gjithë kjo punë jashtë orarit. Dhe kur u mblodh komisioni në ministri, një specialist tha se nuk duhet ngutur, se këta «sy» kanë ende disa defekte dhe kapi nga grumbulli mbi tryezë një «sy», për të treguar se ku qëndronin defektet. Rastësisht aty ishte ngatërruar një «sy» i importuar, pikërisht ai për të cilin fliste specialisti.

Në këtë laborator të sajuar u prodhuan «lentet e kontaktit», «dhëmbët seri», «këllëfët metalikë». Këtu i japin syrit artificial ngjyrat, nuancat natyrore, i pikturojnë me durim arteriet e venat, sipas syrit tjetër të vërtetë. Syri lëviz, komandohet nga e njëjta muskulaturë. Ai vetëm nuk sheh. E megjithatë ky sy u zbut hidhërimin njerëzve të aksidentuar. Ndonjërit i kthen edhe gëzimin.

\* \* \*

E mira tërheq të mirën. Për sa i njoh ho-telet unë, «Tomori» është nga më të mirat. Dhomat e fjetjes ndritin nga pastertia, kuzhi-

an gatuan me shije, shërbimi është i përze-mërt.

Po pimë kafe me profesorin e bujqësisë në barin e hotelit. Nga tavani prej xhami vjen një dritë e blertë e butë. Dielli ngroh veran-dën. Shiu që ra natën ka larë qiellin. Qyteti i bardhë e mikpritës po nxjerr në rrugë nje-rëzit për shëtitjen e së dielës. Lumi është tur-bulluar në thellësi. Një peshkatar me një pe-zevol të madh në krah, që duket si balonat e fëmijëve, lëviz me këmbëngulje gjatë bregut.

Profesori i buzëqesh diçkaje. Zë e thotë se rrethi i Beratit ka suksese. Ky ishte ndër rre-thet e para që plotësoi planin e grurit në vitin 1980, që ishte një vit i vështirë. Profesori fër-kon grushtet e mëdha mbi tryezë, në fyty-rën e rrahur nga dielli e era i hipën një valë gjaku. Ai ka shëtitur këto ditë fushat e ko-drat. Berati e mbolli krejt sipërfaqen. Në di-sa parcela ai s'kishte parë gjurmë traktori e makinë. Njerëzit mbollën me dorë, se trakto-rët nuk hynin në baltë.

Profesori sapo është kthyer nga një udhë-tim në vende të huaja. Ka parë në ato vende ve-pra të bukura të ndërtuara nga dora e njeriut. Ka parë toka të sistemuara e teknike moderne. Por jeta zhvillohej si në dritën e hënës, pa perspek-tivë. Ndërsa madhështia e shpirtit që pa te nje-rëzit kur brodhi tokat me ekipin i shkaktoi atij emocione të forta.

Profesori më habit. Ai flet bukur, duke bu-zëqeshur, me gjakun të mbledhur në fytyrë, me një dridhje të lehtë të zërit. Ai është një kuadër i regjur i bujqësisë. Por, sado i regjur

të jetë njeriu, prapë do të shohë në Shqipëri gjëra që të sjellin emocione.

Pasdite nisemi me një shok të shohim brezaret e fshatit Tomor. Është ngricë, perëndimi ndërron ngjyrë nga e verdha në vjollcë. Në të majtë të luginës shtrihen për disa kilometra kodrat me fiq. Drurët e hirtë i kthehen qiellit me degët e përthyera, duke pritur pranverën. Në të djathtë, në anën e tejme të lumit, tërë kodrat janë veshur me ullinj. Duke rrëshqitur me makinën në asfalt, të duket se këtë peizazh të habitshëm e ke parë diku, ndofta në ëndrrat e fëmijërisë.

Për shkak të akullit nuk arritëm në fshatin Tomor. U gjetëm të papërgatitur për t'iu afruar malit të lartë. Kthehemi te një dyqan buke. Shitësi, me një krah të prerë, ishte nga Tomori. Ai më tregoi për brezaret, që nganjëherë arrijnë në katër metra lartësi. Muret janë të ndërtuara më mirë se ato të shtëpive, gjysh pas gjyshi. Dhe tani i lyejnë me gëlqere. E tërë toka e fshatit, dyqind hektarë, qëndron mbi këto brezare. Disa kooperativistë blejnë bukë, duke këmbyer ndonjë fjalë me shitësin. Buka sikur hahet më mirë kur e merr nga një burrë që, ndonëse me një krah, nuk pranon të quhet invalid. Në qytet u kthyem natën. Unë përpiqesha të përfytyroja fshatin Tomor dhe brezaret e tij me famë që nuk arrita t'i shihja. Ne s'kemi pasur nevojë të shkojmë në asnjë vend të botës për të parë se qysh nxirret buka nga shkëmbi dhe si bëhet mali brezare.

«Mirëmëngjesi, o punë!... Ti je e fortë, po këtu jam edhe unë. Kështu t'i thërritni punës.» Këto i tha naftëtar Naimi në mbledhjen e kolektivit ditën që festohej dalja e tij në pension.

Njeriu që zhvillon një monolog të tillë me punën dhe që e përfytyron atë si një forcë për t'u mposhtur, duhet të ketë një karakter inatçiu.

Ai me të vërtetë ka pamjen e një njeriu të inatosur. Shikon herë drejtorin, herë mua, me kokën mbi gjoks. Zërin e ka bubullues. Pensionisti tjetër pi duhan në heshtje, duke më shikuar me dyshim dhe shpresë. Ç'të ketë ai me mua?

Drejtori i ndërmarrjes së prodhimit të naftës në Qytetin Stalin thotë se vitin e kaluar plani u plotësua dhe do të rritet më tepër në vitin 1981. Do të zgjerohen konturet në vendburimet e njohura, do të përdoren metoda «të dyta» për ta rritur koeficientin me anë të injektimit me djegie nëntokësore... Ndërmarrjes po i hapen perspektiva. Drejtori buzëqesh dhe shikon Naimin. Ky rri me duart mbi gjunjë, me trupin përpara, me gojën gjysmë të hapur. — Ashtu është, mirë punon kolektivi. Por ka punë e punë, — thotë ai.

«Në vitin 1945 u mbledh brigada në Koza-rë. Të dalin veç ata që janë nga këto anë, se ata dinë për naftën, na thanë. Ne dolëm veç, të shumtët fshatarë. Ku dinim ne për naftën. Por ishte urdhri i Partisë. Erdhëm këtu. Ishte shkretëtirë. Duhej t'u rrinim mbi kokë inxhinerëve italianë, por edhe të mësonim prej tyre si nxirrej nafta. Hajde mëso nga ai që du-

het ta ruash se mos të saboton. Kishim vetëm bukën dhe fjetjen. Po furra mbetej pa bukë dhe dilnim fshatrave, disa nga ne, për të mbledhur bukë. Rrogë thua? Kujt i vente mendja për rrogë! Rrogat filluan më pas. Dilnim fshatrave edhe për të mbledhur punëtorë. Kur vinte koha e grurit, shkonim për të korrur me traktorët e pastrimit. S'kish punë të ndarë si sot. Gjashtëmbëdhjetë orë punë. Pa duhej të ngriheshe natën; me skuadra, për të ndjekur diversantët. Ja, kësaj i them punë.»

Ky punëtor komunist dhe ish-partizan punoi me nder derisa doli në pension dhe pra-pë nuk i ndahet ndërmarrjes. Po zemra i kthehet shpesh në kohën e luftës e në vitin 1945 dhe atëherë bëhet i ashpër. Por kjo kohë s'mund të përsëritet. Specialistët janë tanët, 41 për qind të punëtorëve janë me arsim të mesëm, djemtë punojnë mirë e mësojnë. Nuk del nevoja ta korrin grurin me traktorët e pastrimit. Shoku Naim, asnjëri nuk jeton dot dy herë të njëjtën kohë.

Pensionist i tjetër, që fërkon duart ngadalë, që vijon të më shohë me dyshim e me shpresë, paska hall të botojë një artikull. Ai thotë se në vitin 1936 u këput teleferiku dhe ra në lumë një djalë i vetëm nga Peshtani i Fierit. Gjashtë vjet e kërkoi e ëma poshtë e lart lumit; po duket se kufoma e tij kishte vajtur në det. U bë zhurmë për këtë djalë dhe shoqëria italiane u detyrua t'i paguante së ëmës një dëmshpërblim në lireta. Ajo ishte e varfër, pa njeri dhe me ato para zuri të ngrinte shkollën në Peshtan. Vente agai i Peshtanit me kalë dhe i thërriste: «Ç'e do shkollën, moj shtrigë! Ja tek është xhamia që të mësojnë fëmijët.» I thoshte plaka: «Ti, aga, djemtë i ke shpurë

në Itali të mësojnë. Do ta bëj shkollën që të mësojnë djemtë e fshatit dhe të të hanë kokën ty. Ha ha ha, do ta bëj shkollën!» Mirëpo nuk mjaftuan paratë dhe ndihmuan ca punëtorë të naftës. Çuan aty edhe tuba, që i vunë te dera si shtylla. Aty janë edhe sot, në pjesën e vjetër të shkollës. Këtë histori e bëra artikull pas Çlirimit, po gazeta ma ktheu se s'ishte shkruar mirë.

Një nënë e varfër, që kërkon të birin gjashtë vjet anës lumit dhe që ngre me duart e veta një shkollë! Kush vallë e ktheu një artikull të tillë, se s'ishte shkruar mirë?!

7

Në të majtë pusët «pleq» të rinuar çukitin në thellësi të tokës me ritëm metalik. Në të djathtë janë fushat që po shkrihen pas shiut. Nën tokë po çelin filizat e grurit.

Si lëviz jeta përpara!

Që nga fusha, Lagjja e Bardhë, sipër në kala, i ngjan një pikturë të largët me kornizë tokën dhe qiellin. Gjatë 2400 vjetve të historisë së tij (të historisë që njihet), Berati u rrënuar dhjetëra herë, i goditur nga valët e pushtimeve të huaja, u shkatërrua nga zjarret e tërmetet, po, ndryshe nga Butrinti e Apollonia, ky qytet dhe kështjella e tij i qëndruan kohës, si Durrësi, si Shkodra, si Vlora.

E parë që nga hotel «Tomori», ish-lagja Mangalem shndrit në diell, me një bardhësi që të merr sytë, si një ngrehinë e vetme me «një mbi një dritare».

Kjo kulturë, që lulëzoi në kohën e vet, po kridhej në humbje, kur iu vu dorë, u ngrit dhe



çeli në kushte të tjera. Në shtëpitë e dy-tre shekujve të shkuar banojnë njerëz të rinj. Brenda atyre shtëpive është fresk në verë, ftohtë në dimër. Tani oxhakët kanë mbetur si zbukurime, zjarrin e ndezin në soba, pajisje të tjera hyjnë përherë e më shumë në shtëpitë, ndriçimi elektrik është i fortë. Ka ndryshuar çdo gjë në mënyrën e jetesës, në veshjen, në sjelljet, të menduarit, deri te të ecurit në kalldrëmet. Këto kalldrëme të habitin me logjikën urbanistike. Duken të ngushta, po në to ecte qerrja lirisht, qarkullimi nuk pengohej në asnjë anë.

Ka ndryshuar çdo gjë me themel. Banorët e kanë pajtuar lehtë e mirë jetën e tyre të re me banesat e vjetra të ribëra. Lidhjet me të shkuarën i sheh vetëm në sytë e tyre, si një ndriçim i dytë, kur hapet fjala rreth qytetit. Ky ndriçim i dytë të bën të zgjatësh qafën, që të shohësh e të kuptosh më mirë.

Atëherë vëren të folurit e butë të beratasve me diçka gurgulluese, sidomos te gratë e te vajzat. Ato hapin sytë për një çast, sa për të kapur atë që duan të dinë. Dhe kështu, nëpërmjet gjuhës dhe syve, e disi edhe nëpërmjet lëvizjeve të trupit, të vjen një dritë e gëzueshme, e paktë, po këmbëngulëse, bëhet një lidhje e tërthortë me atë që ka qenë, me banorin e vjetër.

Që të ndërrohet gjeneza e njeriut, u dashkan 150 mijë vjet. Ky zbulim i shkencës i bën mendjes mirë. Beratasi do të jetë beratas, gjatë 6 mijë brezave të ardhshëm. Cilatdo qofshin ndryshimet që do të ngjasin, ajo drita e butë e mirë e syve të tyre do të shfaqet.

shkurt 1981

## NË KUFIRIN E MINERALIT

Kur ulet dielli, formacionet krombajtëse marrin ngjyrën e flakës. Këtu do të nxjerrin krom me dhjetëra breza dhe prapë malet do të mbeten. Jeta e minierës, s'ka të sosur. Edhe pak dhe ngjyrat e fundit të mbrëmjes zënë e shuhën. Malet shkëmbore përballë ngjajnë tani me stalaktite blu, të sajuara nga fillimi i kohëve, që ngrenë drejt qiellit majat e tyre të mprehta. Në qytezën e vogël të Krastës ndizen dritat.

Një gjeolog i ri, me fytyrën e mirë rumbullake, ulet në një tryezë të kinoklubit dhe pi një ponç portokalli. Vijnë dy gjeologë të tjerë, ulen pranë tij dhe porositin kafe. Ia dinë hallin shokut, respektojnë heshtjen e tij.

Ky gjeolog ka matur «trekëndëshin», ka dhënë «pikën» për hapjen e një galerie të re

në sektorin e Theknës. Duket sikur ai rri pezull, me duart në tëmtha. I ngjan një komandanti që ka hedhur batalionin në sulm dhe pret të shohë ç'do të bëhet. Për «pikën» është i sigurt, se punoi gjatë me grupin e shokëve dhe tubi ra në krom. Po mbrapa «pikës» mund të hapet «dritarja tektonike», domethënë të jetë thyer e zhvendosur shtresa e kromit prej lëvizjeve të tokës dhe atëherë duhet të korrigjohet drejtimi i sulmit. Kohë dhe mund i humbur, shpenzime. Kjo ngjan një herë në tri-dhjetë herë. E megjithatë mund të ngjasë. Ky është problemi i rëndë i gjeologut.

Ai pi poncin ngadalë, në heshtje. Sapo është kthyer prej Theknës, se ka mbledhjen e Partisë. Askush nuk do ta qortojë, po të hapet ajo «dritarja tektonike», po një dredhi e tillë e tokës, e sajuar ndofta njëqind mijë vjet më parë, s'ka për t'i dalë nga mendja edhe në gjumë. Tani ai rri e pret. Do të shkojë në mbledhje, do të nisë një studim të ri. Ngado që të shkojë, çfarëdo që të bëjë, gjithnjë do të rrijë duke pritur, një javë, një muaj, me pamjen e qetë, me mendjen e njeriut që ecën në një udhëz të ngushtë, në fundin e së cilës duhet të shpërthejë gëzimi i të gjithëve.

Ky djalosh, me fytyrën e mirë rrumbullake, lëviz pesha të mëdha. Në rrugën e tij mund të takojë edhe ndonjë të njohur, për të cilin një gjë e vogël merr një rëndësi të tmerrshme, si, fjala vjen, turni i punës së çupës. Një gjë e tillë do ta linte të hutuar djaloshin, pastaj do të thoshte me zemrën e tij të çelur: «e po kanë edhe halle njerëzit».

Më 11 mars në Thekën binte një dëborë e lehtë e me dritë. Në pishat e larta cicëronin zogjtë. Kënga e zogjve në dëborë. Dimri s'ka fuqi.

Në sektor nuk shihen njerëz. Banorët e malit janë zhdukur brenda grykave të hapura në shumë anë. Në hyrje të galerisë së parë një minator i ri na jep kaskat, llambat e karbitit, do të dijë nëse kemi shkrepëse. Në galeri është ngrohtë dhe qetë, një galeri e përkohshme. Më pas mund të zgjerohet, të vendoset drita elektrike, pajisjet e tjera. Ecim në thellësi. Këtu dëgjon vetëm jehonën e hapave të tu, vërshëllimën e lehtë të ajrit në tubacionin anësor. Sikur të mbash vesh, dëgjon edhe tinguj të papërcaktuar, që mund të kenë lidhje me mineralin e fshehur diku, në kufirin midis shkëmbit dhe kromit. Më tutje fillon të dëgjohej një oshëtimë e thellë, që zë e rritet si gjëmim, dridhet toka, sikur do të ndodhë diçka në zemrën e malit. E gjithë kjo rrapëllimë shkaktohet prej një vagoni të vogël, me një dritë si pikë e bardhë, që vjen duke lodruar.

Inxhinieri buzëqesh. Thotë se zhurmën e përcjellin shinat. Ndrriçojnë sytë e tij nën dritën e llambës së karbitit. Edhe ky duket tërë kohën si në pritje, si gjeologu i klubit. Pret daljen të «pika», si edhe diçka tjetër. Ka bërë kërkesën për të hyrë në Parti.

Në kulmin e galerisë, në çdo njëqind metra, varet një pe i bardhë, «piká makshederike». Tekniku ka caktuar drejtimin me busull, drejt kromit, drejt «pikës». Një njeri i pamësuar nuk vëren asgjë në galeri përveç shkëmbit dhe armaturës. Në katërqind metra thellësi mbaron

udhëtimi. Këtu klima është e njëllojtë rrotull vitit. Ky mendim të ngjall një ndjenjë rehatie. Të mos kesh ftohtë në dimër dhe vapë në verë. Por ama njeriu është mësuar me ndërrimin e stinëve si me qarkullimin e gjakut. S'mund të durojë përjetë një klimë të vakët, të njëllojtë. Të shkojnë sytë padashur te tubacioni i madh, që vërshëllen ngadalë dhe që trazon frymën e shkëmbit të thellë me ajrin e maleve të Martaneshit.

Këtu punojnë dy djem të rinj; ngarkojnë vagonin, thonë diçka dhe qeshin. Qeshja e tyre të tërheq me jehonën, me tingujt që përhap, të bën të vësh buzën në gaz. Njëri nga djemtë quhet Sherif, tjetri Bujar. Ky i dyti është mjaft i pashëm, do të dukej si çupë e veshur minatore, po të mos ia dëgjoje zërin e trashë. Në dy galeri më tej punon i ati. E ëma punon në impiantin e seleksionimit.

Të dy djemtë kanë zbuluar krom në tavanin e galerisë. Një prerje guri ngjyrëkafe e shndritshme, «një gjurmë», «një mbeturinë tektonike». Prapë ajo fjala me tingull metalik. Bujari kërcen më tej, i bie shkëmbit me çekiçin e vogël te gjurma tjetër. Në shpirtin e tij ka depërtuar sinjali i largët. Djali ngre llambën të ndriçojë gjurmën e re. Inxhinieri prek kromin me dorë, e fërkon ngadalë. Duhet edhe disa metra për të arritur «pikën». Këto gjurmë, a janë të vërteta?

Masivi i hirtë shkëmbor nuk pyetet me çekiç, se tingujt i kthen të njëllojtë, ngado që ta godasësh. Po «gjurmët» bëhen më të shpeshta, të duket sikur nëpër shkëmb ka ecur njeriu prehistorik me hapin të çrregullt, me putrën të rëndë. Deri ku shkojnë këto gjurmë? Përmasat e masivit shkëmbor nuk arrin t'i pë-

riftyrosh. Kjo është madhështia e natyrës nga brenda, që mundesh vetëm ta ndiesh, që të bën të mbash frymën.

Të dy djemtë dhe inxhinieri rrinë heshtur, ndjekin me mendje gjurmët, si njerëz që e njohin shtegun. Nën dritën e llambave të karbitit fytyrat e tyre të bardha rrezatojnë ankthin e përmbajtur, gëzimin e minatorit në kufirin e mineralit. Lëvizin me shqetësim hijet e tyre dhe fiksohen prapë në përgjim, si në një tablo të Rembrandit, si diçka që mund ta shohësh vetëm te këta njerëz, në ekstremën e galerisë.

\* \* \*

Horizonti i sektorit Krastë, i quajtur «Lugu i Thellë», galeria nr. 6. Galeria është e gjerë; aq sa të mendosh se mund të hyje aty me makinë. Në thellësi të saj shkëlqejnë dritat elektrike dhe shinat pasqyrojnë këtë dritë, që bie edhe mbi tubacionet, kabllo, pajisjet. Pak më tej, përballë nesh vjen me vrull të rritur elektrovozi, që tërheq një sërë vagonetash të ngarkuar rëndë. Bie me gëzim një bori, si në një lojë të çunave të rinj. Ky është balli i minierës, i tëri i mekanizuar dhe këtë s'mund ta quash një lojë të çunave. Këtu derdhet djersa e minatorit, vihen në provë muskujt, dijet dhe vullneti i tij. Pak më tej ngjitet «kati», nëpër disa shkallë, pastaj prapë shkallë për në katin tjetër. Lëvizin njerëz me kaska, me kominoshe blu. Dalin minatorët dhe hyjnë zjarrmtarët. Për të arritur te Bajrami, në «nivelin e tretë», duhen ngjitur edhe disa shkallë. Ky është brigadieri që e rriti shpimin në 100 ml me lopatat vetëngarkuese dhe elektrovozat në

transport. Dy «nivele» më lart, domethënë dy kate më sipër, Hyseni arriti ndërkohë ta çojë shpimin në 130 ml. Kjo ishte një befasi që jehoi në të pesë nivelet. Tani duhet të ndërrojnë ritmet në të gjitha nivelet e Krastës, në të gjitha «horizontet» e minierës, në çdo galeri.

Ky është fakti i ditës, i saktë si metri, ritmi, që duhet të drejtojë hapjen e galërive edhe në vitin e ardhshëm. Veçse ky ndërrim i ritmit nuk ndodh me të thënë e me të bërë. Do të bëjnë llogari grupet dhe mbledhje inxhinierët në zyra.

Në sheshin para sektorit sillen kamionët e rëndë. Në ndërtesën përballë gjëmojnë motokompresorët e fuqishëm. Këtu punojnë vajzat e reja, gratë. Kanë hyrë këtu një muaj më parë, në vend të burrave. Ende nuk u ka kaluar druajtja. I mbajnë makinat pastër e në regjim të rregullt. Por në sytë e tyre të qeshur duket bindja, një krenari e fshehtë. Qëndrojnë të lidhura së bashku, sikur thonë «kot na keni vonuar kaq kohë». Gratë e vajzat punojnë edhe në impiantin e seleksionimit, një ngrehinë me shtrirje të pjerrët.

Miniera është fronti i burrave. Po do të qëndrojnë ata këtu të vetëm? Duket se pyetja ka marrë një zgjidhje të urtë në Batër. Gratë e vajzat punojnë në zyra, në tregti, në komunalet. Po tani dolën edhe në sektorët e jashtëm të minierës, në sallat e makinerive, që u japin ajër e u bëjnë dritë galerive, duke u lidhur edhe gjatë turnit me baballarët, burrat dhe vëllezërit.

\* \* \*

Në mbrëmje hapen dyert e teknikunit dhe vërshojnë në shesh nxënësit, minatorët e ardhshëm. Në këtë orë të mbrëmjes disa nga punëtorët kthehen në klub, sidomos beqarët. Tryezat janë mbushur plot. Nuk shoh gjëkundi ndonjë nga ata minatorët herkulianë që duken në disa tablo të piktorëve. Këta janë pothuaj të gjithë ish-kooperativistë ose bij të tyre të dalë nga shkollat, me pamje të zakonshme, që përvetësojnë ngadalë shprehitë e profesionit.

Por a ka një fizionomi të veçantë minatori?

Buzëqeshja e tij i ngjan buzëqeshjes së bujkut. Kur minatori sheh se kërkon miqësinë e tij, është i gatshëm të të përgjigjet, t'u dalë përpara ndjenjave të tua, me takt e bujari. Nga kjo anë minatori i ngjan peshkatarit. Po në rast se hap me të një bisedë pune, atëherë ai përgjigjet thjeshtë e qartë. Kjo duket si një veti prej mekaniku.

Po pi kafe me Rustemin prej Lishanit të Dibrës. Punon në krom prej 32 vjetësh, zjarrmëtar, armator. Në Batër është më i vjetri punëtor miniere, në mos pastë ndonjë më të vjetër në Bulqizë. Ka shtatë fëmijë dhe pret të tetin. Djalin e parë e ka elekrovozist. Nëna e këtyre fëmijëve, Dija, punon seleksionuese prej 18 vjetësh, e dekoruar.

Një minator më tipik se Rustemi s'mund të bëhet. Por ai s'ka asgjë tipike, përveç syve të gjallë e të qeshur. Tregon duart e gjata, krenohet me to si një pianist. Thotë se s'i ka vrarë duart kurrë. Rri me trupin drejt, jo si një njeri që do të tregojë për veten, po si një dëgjues i vëmendshëm e kureshtar. I puqen ve-



tullat me dhembje kur sillet fjala rreth lajmeve nga Kosova. Ky burrë do në çdo gjë të vërtetën dhe, po të belbëzosh, zë e të ndihmon për të arritur në mendimin e qartë.

Festimi, përgjegjësi i sektorit, është i gjatë, i pashëm. Thotë se, kur erdhi në minierë, njëmbëdhjetë vjet të shkuar, pyeti veten «si do të jetoj unë këtu?». Tani që banon me gruan dhe çunin në apartament, tani që miniera ecën dhe perspektiva është dritë, ky komunist pyet veten nëse mund të ndihej gjetiu më mirë se në kolektivin ku hodhi shtat dhe me të cilin lidhi jetën. Ai nxjerr nga shamia një copë mineral, të shndritshëm e me pika të bardha. Është produkt i fabrikës së ferro-kromit, së cilës këtu i gëzohen si një krijese të tyre.

Rreth tryezave minatorët pinë kafe ose kornjak, bisedojnë, si në një klub fshati. Megjithatë këta nuk janë më fshatarë. «Bujqësia» e tyre tani zhvillohet nën tokë.

Në qytezë bie dëborë e lehtë. Flokët e dëborës sillen brenda rrethit të dritave elektrike në shtylla, si një mendim rreth fundit të dimrit. Kalojnë qytetarë me jakat ngritur, ndalën dhe shikojnë dëborën që bie dhe zhduket. Ndonjëri prej tyre nesër do të hyjë në galerinë që gjendet në 1500 metra lartësi mbi nivelin e detit. Pika më e lartë shkon në 1800 metra. Këta nuk e mendojnë shumë se po bëjnë një punë të nderuar, të vështirë. Këta ecin me bindjen se bëjnë punën dhe jetojnë jetën e tyre të vërtetë.

Që nga lahtësitë e Batrës nuk shihet fabrika e ferro-kromit, që shkëlqen në Burrel. Por lidhja është e fortë. Në asnjë kolektiv tjetër s'kam parë të tregojnë aq kujdes e dashuri për një ndërmarrje fqinje, siç bëjnë në Batër për ferro-kromin. Arsyeja është e thjeshtë. Kjo e ka liruuar ndërgjegjen e minatorit prej një ankimi të vjetër. Shkonte dem një pjesë e kromit.

Formacionet krombajtëse, që rrinë lart, kthejnë drejt diellit të mëngjesit faqet e tyre më dheun e kuq dhe shkëmbinjtë e hirtë, duke thithur mendimin e kalimtarit, duke tërhequr zemrën e tij. Këto male i shtojnë fuqinë Shqipërisë, vendit të tretë në botë në nxjerrjen e kromit.

prill 1981

## UJËRAT E BRENDSHME

Mbi gjolin e kaltër e mbi godullat e Karavastasë sundon qetësia. Fryn maistër, era e lehtë e verilindjes, që u pëlqen detarëve, peshqve dhe bimëve. Për shkak të lëvizjes së ajrit, avullit të lehtë dhe hapësirës që shtrihet pa pengesë, zë e mashtrohet syri. Tej, në rripin e «tokës së vdekur», tufa e pelikanëve, që ka bërë aty foletë, i ngjan një ngrehine prej dëbore. Disa vela të vogla duket sikur ecin varg mbi sipërfaqe të tokës. Janë barkat e peshkimit që kthehen nëpër kanal in e gjerë, të fshehur prej gjeshtës dhe dëllinjës.

Nga ana e detit vijjnë piskamat e shpendëve të ujit, ndërsa në pyllin e pishave prapa thërresin bretkosat. Nganjëherë britma e tyre është kaq e madhe, sa të bën të qeshësh. Duket sikur do të nisen drejt detit, por buzë pyllit

fillon uji i kripur, ku s'mund të jetojë bretkosa.

Peshkatarët e parë po ecin në rerë drejt mensës, një ndërtesë katrore me tulla, me zyrën dhe disa fjetore. Magazinier Mylahimi po shkon në zyrën e përgjegjësit me hapin e njeriut që bart gjëra me rëndësi. Nga të dhënat e brigadave del se plani i tremujorit nuk do të mbyllet. Tani, në këtë datë e në këtë orë, asnjë përpjekje s'mund të bëhet më për planin, sado t'i shtrëngojë trutë përgjegjësi. Veç kësaj, ka ardhur edhe një telegram i gjatë nga qeveria për kursimet, që duhet t'u bëhet i ditur grupeve mënjehërë. Përgjegjësi vijon të rrijë i përkulur mbi tryezë, i hutuar e pa gojë. Darka e peshkatarëve në mensë ka për të qenë e heshtur. Në heshtje do të dëgjojnë lajmet në televizor dhe do të shohin film. Pastaj të gjithë do të mbajnë frymën kur meteorologu, me zërin e dridhur, sikur kërkon ndjesë, të japë prognozën dhjetëditore. Do të ketë shi, ndërsa pritet të fryjë Juga e Zezë.

Kishte mjegull të hirtë në qiell, kur lindi dielli ngjyë portokalli, i madh e i afërt, duke lëshuar impulse drite si orava perdeve. Djaloshi po e shikonte me ngulm. Edhe pak e do të arrinte të shihte në brendinë e lëmshit të madh të dritës, edhe një përpjekje më shumë e do të arrinte një zbulim që nuk e kishte arritur kush më parë! Atij po i rrihte zemra, me të qetë e me gëzim.

«Pse nuk nisesh, o Buiar!» thirri që nga dajlani një zë i ulët që u dëgjua larg.

Djaloshi u përmend, shtyu barkën me palluq. Frynte jugë dhe më tej ai ngriti velën e vogël. Barka filloi të rrëshqiste më shpejt në «rrugën e grepave». Djaloshi e drejtonte pak në të majtë të diellit. Ishte e vetmja pikë orientimi. Çdo gjë në të majtë të diellit. Ishte e vetmja pikë orientimi. Çdo gjë tjetër që zhdukur prej «tymit».

Filluan të ngriheshin shpendë të hirtë, si të dalë nga uji, që shkonin në drejtime të papritura, me britma të mprehta. Rosat e egra ecnin në këmbë mbi ujë, me krahët hapur. Ndonjë pelikan fluturonte lart, mospërfillës, i rëndë e i qetë. Po ngado që të shkojë, kjo shpezëri synon t'i dalë diellit përpara, për atë janë britmat. Kjo është jeta, një himn që të nxit qarkullimin e gjakut. Gjoli i Karavastasë, me sipërfaqe prej katër mijë hektarësh, bën këtë jetë të tij të veçantë, si një ishull në tokë, me brigjet e fshehta. Djaloshi mban velën, kthehet e shikon, buzëqesh si një pronar.

Kur u duk kallami i parë, aty afër kërceu qefulli, si predhë e shtyrë me forcë. Djaloshi uli velën, iu afrua kallamit me trupin pezull. Tapën e bardhë e kishte zhytur ngjala, që zuri të dredhonte me forcë nën ujë. Bujari murmuriti fjalë, tërhoqi e lëshoi fillin me kujdes dhe, kur e solli ngjalën buzë barkës, e ngriti dhe e përplasi brenda me një lëvizje të krahut. Ishte niëkilëshe, e zezë dhe e gjelbër. me trupin e shndritur madhështor dhe filloi të përpëlitej me egërsi. Bujari e vuri nën këmbë. i tha të mos lodhte veten. Me dy goditje të thikës ia preu zverkun dhe ngjala u shtri e bindur. «Ja, kaq që puna», i tha Bujari, duke marrë frymë i kënaqur.

Tre grepa radhazi dhanë ngjalë. Ky krah i

«rrugës», që hapej si hark i madh, jepte vetëm ngjalë. Kur rruga ktheu në lindje, dy grëpa dhanë levrekë ngjyrë argjendi. Dhjetë grëpa të tjerë bosh.

— Është pakësuar gjuetia, — tha Bujari me shqetësim. Aty më parë i kishte ndjekur lëvizjet mbi gjol dhe kërcimet e peshkut me buzëqeshjen e fshehtë të njeriut që e di si venë punët. Kurse tani rrinte i hutuar, kërkonte me mend shkakun e mungesës së gjahut. Mbi gjol që shtuar drita. Shpendët ishin bërë të padukshëm, britmat e tyre vinin të mbyturra, nga larg, si prej qiellit.

— Kërkohet plani... Dhe Skënderit nuk do t'i pëlqejë kjo punë, — tha prapë Bujari, duke folur me vete.

Ai zuri t'i mëshonte palluqit më fort, duke e shtyrë barkën drejt parancave<sup>1)</sup> më mendien në pritje. Është 23 vjeç, me trup atleti, me fytyrën e pashme të pjekur nga dielli dhe era. Kur pas gjysmë ore arriti te paranca e parë, filloi të sillej me barkën rreth hunive me kujdes, sikur të kishte gropa nën ujë. Ai tërhoqi lart valkuan<sup>2)</sup>, e lau dhe e shkundi. Aty brenda përpëltëshin gjallesa të turbullta. Kur Bujari hapi grykën, u derdhën në fundin e barkës ngjalla të holla, gaforre, ateringa dhe burdullakë. Ishin armiq të egër në ujë, po aty, në fundin e barkës, para njeriut filluan të rrëshqitnin mbi njëri-tjetrin, si një familje e vetme e përçafuar. Bujari mbeti i kënaqur. «Mbushin plan». — tha. Pëstaj për tri orë kontrolloi parancat

1) Pritë me drurë e me rrjeta në mes të gjolit

2) Rrjetë në trajtë koni, në skaj të parancës, ku hyn peshku e s'mund të dalë.

e tjera, duke lëvizur me barkën nga të gjitha anët, sikur të shkruante hieroglifte të mëdha mbi ujë.

Pasditë u ngrit era e perëndimit, së cilës i tremben detarët. Dallgë të vogla, të shpejta, filluan të përplaseshin pas barkës. Djalo-shi i mëshonte palluqit, me flokët në erë, me sytë në ngjyrën e ujit, peshkatar i sigurt. Kur flet, duket sikur këndon. Po kthëhet në dajlan me 30 kg peshk, pjesën e tij dhe të Skënderit, që ka shkuar në një mbledhje me rëndësi. Sikur edhe barka tjetër të ketë zënë po aq peshk, skuadra e «mbush planin».

Nën ujë, në një metër e gjysmë thellësi, lëvizin bimët e gjelbra të gjolit. Mund t'i prekësh me dorë. Po kjo është një cektinë mashtruese. Sikur të biesh aty, balta e butë zë e të tërheq poshtë. Gjoli s'të lëshon. Sa më lart ta hedhësh trupin, aq më poshtë të tërheq. Duhet t'ia dish gjolit, të rrish i qetë në barkën e mbytur, të presësh ndihmën. Kjo gjithnjë kështu ka qenë në gjol. Por ai gjuetari prej Lushnjës nuk e dinte. U mërzit ose u tremb. Deshi të dilte në këmbë dhe u mbyt, vite më parë. Kurse pleqtë tregojnë për mbytje të llahtarshme të fshatarëve, familjeve, në kohën kur gjoli ishte sipërmarrje.

Në të majtë, nëpër mjegullën e lehtë, doli si që nga poshtë ujit një barkë. Më tej një barkë tjetër përpiqet të ngrejë velën, që sillet si shpendi i xhindosur. Fërshëllen erë e ftohtë. Ky krahi i gjolit u popullua edhe me barka të tjera, me peshkatarë që çohen, mbledhin velat,

i mëshojnë plluqit, ose rrinë drejt në këmbë. Këta e mbajnë drejtpeshimin me lehtësi, me lëvizje të natyrshme, në një gjol të trazuar që i spërkat me dallgët. Uji ku kalojnë një pjesë të jetës është elementi i tyre. Kurse në tokë ecin si me druajtje, si udhëtarë që do të shpërngulen në çastin tjetër. Nga barka e afërt lëshoi një thirrje të gëzuar inxhinier Fadili, pyeti për diçka. Ky është shoku dhe miku i peshkatarëve.

Bujari ndjek cektinat me sytë hapët. Aty afër dajlanit sillen rryma uji, barka mund të ngecë në leqe të padukshme. Po djaloshi i ka ngulitur shtigjet në mendje, sipas disa shenjave që ka mësuar prej kohe dhe çan përpara me shkathtësi. Tej në bankinë filluan të lëvizin ca figura të errëta. Janë peshkatarët e detit me veshjet prej gome. Ngjajnë si krijesa amfibe të porsadala nga uji. Peshkatarët e gjolit lidhin barkat, grumbullohen rreth atyre të detit. Kanë zënë peshkaqenë dhe peshk të tjerë si pllaka. Dhe aty më poshtë kanë lëshuar një breshkë 80-kilëshe. Magazinieri rri galiç, tund kokën dhe qesh me «zullapët» e ujit, siç bën përditë në këtë orë, duke fërkuar në xhep çelësin e magazinës.

## 2

Në mbrëmje zuri të gjëmonte deti, paprerë, sikur larg, në gjirin e tij të thellë, të vlonte një kazan i madh. Retë e zeza përparuan në krejt hapësirën dhe pushtuan qiellin. Era përkundte pishat dhe fijet e barit të gjatë. Bashkë me errësirën erdhën pikat e mëdha të shi-



ut. Një anije peshkimi po afrohej në «tokën e vdekur». Nuk dukej t'i kishte punët mirë.

«Garbi», tha Uani, përgjegjësi i sektorit, duke ndenjtur përmbys mbi tryezë, me njoftimet e grupeve të peshkimit në duar. Kjo ishte era e jugperëndimit, që e njohin gjithë detarët e Mesdheut, që nuk e pëlqejnë as bimët, as peshqit, as njerëzit. «Asgjëje nuk i bën mirë kjo mur-tajë», tha prapë Uani.

Era ulërinte sikur do të shkulte pyllin, u zhduk çdo gjurmë tjetër, nuk ndiheshin as in-sektet, as shpendët e natës. Vetëm erë, dallgë pas dallge. Uji kaloi gardhin. Ndihej fërkimi i tij pas rërës.

Mëngjesi u gdhi i errët. Peshkatarët sille-shin rreth mensës dhe fjetoreve të mërzitur, si ca njerëz të hedhur aty prej dallgëve që arrinin deri rrëzë murit. Brenda në mensë di-sa pinin çaj. Të tjerë ishin ulur në tryezat e gjata, në heshtje. Banakieri rrinte prapa xha-mit me fytyrën e rrumbullakët. Ai liroi avu-llin e ekspresit, duke dashur të përmendte kli-entët.

Ajo anija e peshkimit të Durrësit, që ishte afruar në mbrëmje, kishte zënë tokën, qe anuar. Gjashtë peshkatarët kishin dalë në breg me pajisjen speciale të shpëtimit. Tani ata ishin te posta e ushtrisë. Aty kishte mbërritur natën autoambulanca.

Në mensë hyri Lluka, i lagur e i hutuar, si-kur aty jashtë të kishte prekur zjarrin, qëndroi pranë banakut dhe tha:

— Nuk pranon gjë prej gjëje.

Peshkatarët e shikuan pa folur.

— Grepat i ka zhdukur, — tha prapë Llu-ka, duke qeshur me nervozizëm.

Nga jashtë vinte gjëmimi i detit, si një sulm

në front të gjerë kundër tokës. Ky det nuk pranonte asgjë. A ishte si një qenie e gjallë, e butë dhe bujare, me të cilën merren disa njerëz, peshkatarët. Po nganjëherë zemërohej papritur dhe nuk pranonte asgjë.

— I ka torturuar keq, tha Aliu, peshkatarin prej Çerme.

Ata të gjithë zunë të mendonin në heshtje për gjashtë shokët nga Durrësi, të «torturuar keq», që pushonin te posta e ushtrisë, si edhe për anijen te «toka e vdekur», që ia rrihte brinjët dallga.

Një makinë kaloi me vrull para mensës, drejt postës së ushtrisë. Pak më pas kaluan dy makina të tjera.

Hyri në mensë Ndrëçimi, peshkatarin i ri me trup të bukur, buzëqeshi dhe tha:

— Erdhi te posta zëvendësministri. Edhe kryetari i komitetit ka ardhur.

Një barkë me motor rrëshqiti teposhtë kanalit, si duke kaluar brigjet në revistë të shpejtë, kaloi godullën me të njëjtën shpejtësi dhe doli në detin që shkumëzonte nga dallgët. Këta duhej të ishin njerëz të krisur. Po shkonin tek anija e ngecur.

Uani më futi në dorë një si tabletë çokollate. Ishte nga ato ushqimet speciale të mjetit të shpëtimit. Më tha nën zë se një tabletë e tillë zëvendëson ushqimin e 24 orëve. Ishte pak e athët. E hëngra dhe e prita efektin. Erdhi një makinë e peshkimit të Durrësit me katër veta. Dy prej tyre hipën në tarracën e mensës dhe filluan të flasin me radio të mëdha dore, me fytyrat nga ana e detit. Dy të tjerët hynë në mensë dhe morën nga një tas çaj.

Pas tri orëve u kthyen ata «të krisurit» që shkuan me barkë. Njëri ishte drejtori qendror.

U kullonte vende ujë nga mASHAMATË e zeza. Drejtori hoqi kapuçin dhe i ndriti koka e vogël e shogët. U foli peshkatarëve duke buzëqeshur. Tha se anijen do ta nxirrnin sa të shtrohej deti.

Në dritaret e mensës vërshtëllente era dhe pishat e mëdha përkundeshin ngadalë, si në një kuvend plakash të hidhëruara. Rripi i gjatë i «tokës së vdekur» dukej si një brez i errët, përtej të cilit vinin valët e detit, të bardha e të gëzueshme, duke përhapur një oshëtimë të butë, të njëjlojtë e të largët. Po kjo lëvizje e detit e shtynte gjithnjë më thellë në rërë anijen e mbetur. Dallgët përplaseshin në brinjët e saj si në një shkëmb që mënjanohet ngadalë. Rreth mensës, po bënte rrugë pyetja nëse vepruan drejt ata shokët e «torturuar» që braktisën anijen. I kishin çuar që në mëngjes me autoambulancë në Durrës.

— Do ta nxjerrim se s'bën, — tha prapë ai drejtori i gjatë e i shogët.

### 3

Të hesërmen deti u qetësua, sikur ti kishte kaluar papritur zemërimi i thellë. Shkëlqenin në diell gjoli blu dhe godullat. Frynte përsëri maistër, filladi i begatë.

Që në mëngjes ridaloi te mensa një mikrobus me 11 hidrologë, që shkarkuan pajisjet dhe instrumentat. Pas një ore u shpërndanë. Disa u nisën me barkën prej gome që e frynë me pompë. Të tjerët shkuan përtokë buzë godullës. Figurat e tyre shquheshin në largësi të pamatë. Kur ndaluan në brigje, filluan të bënë me krahe lëvizje të rregullta, a thua se flisnin me vete.

Dy kuzhinierët kishin dalë te dera me kapuçat e bardhë në kokë dhe ndiqnin me vëmendje punën e hidrologëve. Në këtë kohë mbërriti aty një makinë tjetër me ekipin prej tre vetash nga ministria. Këta zunë vend në fjetore se do të qëndronin gjatë. Do të bënin gjatë një viti një studim për ujërat e brendshme të Shqipërisë. Pastaj erdhi një ekip nga ndërmarrja e peshkimit Durrës, që do të merrej me anijen. Kuzhinierët u panë ndër sy të hutuar. Duhej dyfishuar ushqimi.

Ajo ishte dita e vërshimit të njerëzve. Në mbrëmje erdhi drejtori i ndërmarrjes nga Lushnja, burrë me trup mesatar, i thinjur e serioz. Pasi shkoi në zyrën e Uanit, ai doli te mensa dhe zuri të fliste me peshkatarët, sikur të ishin ndarë dy orë të shkuara. U dinte dhëmbë e dhëmballë. Ndonjëri përgjigjej me shpatullat mbërthyer në karrige.

Drejtori nuk e vinte në gojë as peshkun, as ngjalën. Piu një tas me çaj. Si mbaruan lajmet në televizor dhe filloi sporti, unë dhe drejtori luajtëm domino. Foli në konfidencë. Tha se kishte një javë pa dalë në sektor. Katër ditë kishin bërë mbledhje për të njëjtin problem.

Hera-herës drejtori ngre kokën, shikon rrotull mensës, buzëqesh, i flet dikujt. Po kjo është një buzëqeshje e dyshimtë, një paralajmërim për atë që do të bëhet më pas, koha kur ai do të thotë se ka buzëqeshur mjaft.

\* \* \*

Mbledhja e përgjithshme e sektorit filloi në mensë, në orën 5 pasdite.

Drejtori i ndërmarrjes tha se sektori nuk e

mbylli planin e tremujorit për 14 kv peshk. Kjo sasi ishte tepër e vogël, por drejtorit nuk i vinte aspak për të qeshur kur jepte llogari për këtë nga njëra mbledhje në tjetrën. Ai tha se si drejtori përgjigjej për punën e dobët të çdo barke. Le të mendonin për vete, por edhe për atë si drejtor, që ishte shok dhe përfaqësues i tyre në të gjitha mbledhjet.

Uani, përgjegjësi, tundte kokën duke miratuar çdo fjalë, duke ndihmuar drejtorin. Fadili, inxhinieri me sytë e gjatë, fërkonte grushtet ngadalë. Pesëdhjetë peshkatarët dëgjonin me vëmendje të ndehur, me fytyrat e zeshkëta të rrahura prej diellit dhe erës.

Kaluan dy minuta, gjatë të cilave drejtori priti me mjekrën mbi gjoks, si para një dige. Uani u bënte shenja peshkatarëve të flisnin. Po këta rrinin si bllok i errët. Bluanin punën me mendje, duke parë hera-herës drejtorin, duke lexuar parullat e reja në mure. Plani ishte i vështirë dhe mbledhja mund të anonte nga fjalët, të kalonte si mbledhje e aq. Po drejtori nuk do ta lejonte këtë.

— Hë pra, — tha ai, — këtu jemi tanët, s'kemi të huaj.

Tre të parët folën si me përtim, folën për deficitin, duke u sjellë rreth tij, «për ta zbutur», «për ta ulur», «për ta zbritur», sikur ky të ishte një ka i egër që askush nuk guxonte ta kapte për brirësh. Por i katërti tha se duheshin vënë në jetë pa ngurim vendimet e organizatës- bazë të partisë, në këtë vit të madh jubilar, sado i vështirë të ishte plani. Përse heshtnin shokët?

U duk sikur salla u përkund pas e përpara dhe më në fund qëndroi. Erdhi si pakuptuar çasti kur secili duhej të jepte atë që mundej,

kjo tashmë s'kishte si të shtyhej më gjatë. Si dhe pse terdhi ky çast, asnjëri nuk dinte ta thoshte, por ai kishte ardhur. U çua brigadier Skënderi, me fytyrën rrumbullake, dhe tha se do të jepnin si brigadë 8 kv peshk mbi planin, se do ta shtynin tre muaj afatin e riparimit të barkave.

Dukej se drejtori tërë kohën komunikonte me peshkatarët nëpër ca lidhje të nëndheshme, me një gjuhë të dytë që e dinin vetëm ata, ndërsa flisnin për zotimet. Si qenë këto lidhje, ku i kishin rrënjët? Kjo gjë po ma ngrinte kureshtjen. Kisha ardhur në këtë mbledhje me dy mendje, i porsakthyer nga një gjueti dhjetëorësh në kënetë. Toka nuk po zinte vend në sytë e mi dhe bënte nxehtë. Po lodhja më kaloi krejt dhe sendet u fikisuan për bukuri. Po habitësha me ndryshimin e thellë në fizionominë e atyre që flisnin e dëgjonin. Ishin seriozë, kuptonin shpejt e flisnin thjesht. Gjithnjë mund të habitësh me ndryshimin e porsësuar të fizionomisë së njerëzve, po kjo më terdhi disi e papritur me fytyrat e zëshkëta dhe zakonisht të heshtura të peshkatarëve.

— Ke edhe më, diçka ke mbajtur rezervë, — i thoshte drejtori ndonjërit.

Tani drejtori më dukej këmbëngulës, disi i pamëshirë, ndofshita pak dinak. Dhe ajo gjuhë e tyre e dytë nuk ishte ndonjë mister. Njohja e gjatë dhe zanati i përbashkët. Gjithsesi mbledhja shkonte përpara, merrreshin zotime. Pastaj u hap befas një hendek. Ishte më këmbë brigadier Sotiri, që e plotëson planin 50 për qind. Kthente trupin andej-këndej, duke thënë se do të luftonin për 6-mujorin dhe ishte si një qefull i zënë në grep.

— A kemi disiplinë në brigadë?

— Jo, disiplinë s'kemi.

— Po harmoni a keni?

— Jo, s'kemi as harmoni.

Ky Sotiri, sikur fërkohet pas mendimit se fajin e kanë pikërisht këto dy gjëra: mungesa e disiplinës dhe e harmonisë, dhe se këto s'kanë të bëjnë me personin e tij. Kjo ishte një ide e çuditshme, në sallë bëhet heshtje e thellë, peshkatarët rrinë të ngurosur, turpërohen për shokun. Ama edhe kë-shtu s'mund të vejë. Si do të bëjnë këta pa disiplinë, pa harmoni? «Njëri thotë nisemi në orën 5 dhe tjetri në 6, njëri e kthen barkën nga bashi, tjetri e do nga kipi.

4

Kanali krejt i kaltër, gati blu, shkon drejt gjolit si një lumë i fuqishëm me prurje të plotë. Kjo është «burë», baticë e madhe, që fryn godullat dhe gjolin, e që do të vazhdojë për gjashtë orë. Pastaj hëna e padukshme do të shtojë tërheqjen dhe në kanal ka për të filluar lëvizja e kundërt. Deti do të thithë mbrapsht krejt sasinë e ujit që dha, po në ngjyrë të gjelbër. Pas gjashtë orëve të tjera loja e madhe që të bëa për të qeshur, fillon nga e para.

Baticën dhe zaticën mund t'i vëshesh kudo në bregdet, po në Karavasta i shih nën sytë e tu ndien se si marrin frymë këto ujëra të brendshme, si mushkëri që hapen e mbyllen me një ekuilibër madhështor, me orar të përpiktë dhe në masën e caktuar.

Inxhinieri rri me duart prapa, buzë kanalit. Shikon kanalën krejt i thithur prej tij, sikur ta shihnte për të parën herë. Kurse ai është rritur nga këto anë. Tejt, në mbarim të kanalit, lëviz prapa dhe gjëmon ekskavatori i xhà Meftit. Prej

25 vjetësh ky burrë ndodhet në luftë të pa-prerë me detin. Përkulet mbi levat dhe çukit me kovën në kanal, do të mbajë të hapëta rru-gët e ujit, ndryshe i pengohet fryma Karavas-tasë.

Inxhinieri kthehet ngadalë në dhomë. Ai dhe dy shokët e tij duhet t'i paraqitin kolegjumit në ministri, dhe ministria qeverisë, një studim të plotë për ndërtimin e Karavastasë.

Me baticën dhe zbaticën, me fuqinë meka-nike të natyrës, lëviz e qarkullon vetëm një e dhjeta e sasisë së ujit në gjolin e madh, tamam si te truri i njeriut. Pjesa tjetër është ujë i ndenjtur. Dikur kjo mund të ishte në rregull, në pajtim me kohën e me vendin. Po tani kanë ndryshuar kërkesat. Veç kësaj gjoli ka zënë të degradohet, për shkak të prurjeve të dheut, të bonifikimeve përreth. Dhe rripi i gjatë i «tokës së vdekur» i krijuar prej detit, rrezikon mbu-shjen e kanaleve, çka sjell avullimin e tepërt, rritjen e kripës, mungesën e oksigjenit. Të gjitha shkojnë zinxhir dhe gjoli i madh jep 50-60 kg peshk për hektar, sasi tepër e vogël për vendin që zë dhe kur në tokat rreth e qark mer-ren edhe 70 kv grurë për ha, ose 700 kv do-mate.

Prej këndej ka lindur edhe pyetja nëse du-het të jetojnë gjoli dhe godullat. Grupi i stu-dimit punon me kartat hidrologjike, shfleton «materialet». Duhet të bëhet sistemimi i përgjithshëm nëpërmjet argjilimit, zgjerimi e the-llimi i kanaleve komunikuese det-kënetë, ndër-timi i portave për të komanduar baticën e zba-ticën, ndërtimi i dajlaneve me teknologji të re, futja në gjol e ujit të ëmbël. Atëherë gjoli do të marrë frymë lirisht, duke u kthyer në një



pushë uji të pastër, ku të gëlojnë peshku e ngjalla. Do të trefishohet prodhimi. Por edhe kjo nuk mjafton. Përgatitet një plan për ta ngritur prodhimin e peshkut në ujërat e brendshme në dhjetëra mijëra tonë. Duhet të rritet katër herë rendimenti i Karavastasë. Peshku është ushqim i domosdoshëm për njeriun. Peshku zëvendëson mishin. Kurse mishi nuk e zë dot vendin e peshkut, për shkak të jodit, fosforit...

Tre inxhinierët punojnë natën në zyrë, nën renë e vogël të tymit të cigareve. Duhet të ndërtohen edhe rezervuarët për dimërimin e peshqve të vegjël; të kthehen në ekonomi të rritjes së peshkut tokat joproductive rreth gjollit. Atëherë Karavastaja do të bëhet një hapësirë uji me rendiment të lartë, e integruar e tëra në ndërtimin e socializmit.

Këtë gjë grupi duhet të dijë ta mbrojë në kolegjiun dhe në qeveri. Llogaritë janë të qarta. Po deti dhe uji kanë ligjet e veta. Si do të jetë deti pas dhjetë vjetësh në raport me ndërtimet në Karavastë? Se këtu ndodh si me enët komunikuese, do të mjaftonte një disnivel çfarëdo për të prishur ekuilibrin, prandaj çdo llogari duhet bërë edhe një herë.

Këta tre inxhinierë, që po punojnë deri në mesnatë, janë duke bërë një studim që i përket së tashmes dhe së ardhmes. Si ndihet njeriu kur vë firmën në një dokument të tillë?

## 5

Në mëngjes herët po niseshim me foribord me drejtorin dhe Uanin, për të parë grupet e peshkimit.

Në këtë orë të mëngjesit qetësia rreth kanalit prishet vetëm nga gumëzhitja e sharrës elektrike në barakën e dy marangozëve të urtë e të spalodhur. Barkat janë nisur me kohë, një pjesë drejt gjolit dhe pjesa tjetër drejt detit. Ata që nuk do të plotësojnë normën e ditore, kanë për ta vijuar gjuetinë edhe natën. Ky është zotim i këtyre barakëve.

Fryn maistër, era e mbarë, që u pëlqen bimëve, peshqve dhe njerëzve. Tëk anija që ka zënë tokë, janë afruar draga 100-tonëshe dhe dy anije ndihmëse. Po shkojmë te grupi i peshkimit në «postën verore», në jug, dhe pastaj te godulla përtej kampit, në veri. Duke ecur fillon ta njohësh gjeografinë e Karavastasë, zë e kupton lëvizjet e ujit, që nuk shkon sipas rastit, por drejtohet nga disa ligje të brendshme të këtij rezervati të madh të peshkut, krijuar nga natyra. Barka rrëshqet mbi valët e lehta të detit ngjyrë qielli. Përmes ajrit të larë nga shiu shkëlqen bregu me pishat e gjata rumbullake, ndërtesat e bardha të kampit dhe vargu i kabinave. Kampi është i mbyllur, por aty lëvizin njerëz. Janë një grup i kinostudios që xhirojnë një film. Njëra nga aktoret e grupit, dhe pyeste peshkatarët se ç'është qefulli me qumësht. Meqë peshkatarët e parë nuk iu përgjigjën, ajo ngulte këmbë t'i pyeste me radhë. Tejt, në bregun që zgjatet drejt «tokës së vdekur», shquhen figurat e katër vetave që ecin në radhë. Duken të mëdhenj, të fuqishëm, si të dalë nga legjenda. Edhe këta janë aktorë. Këtu, për shkak të hapësirës, të dritës e të ujit, syri gjithnjë i bën lojëra mendjes.

Tani barka dredhon përmes rripave ranorë. Në këto cekcina, në shkurt, femra e qefullit fërkon barkun pas rërës, që të lëshojë vezët,

kurse mashkulli noton sipër dhe lëshon qumështin për t'i mbuluar. Uani shuan motorin dhe e lë barkën të rrëshqasë ngadalë përmes këtyre ranishteve të ngrohta, ku zënë e bëjnë lëvizjet e para një mori krijesash të padukshme, duke synuar detin. Nga gëmushat e afërta çohet befaz ndonjë rosë që s'ka mundur të nisët në rrugën e emigrimit drejt Danubit. Uani lëpihet. «Nuk ë more çiften», i thotë si me përgjërim drejtorit. «S'është kohë çifteje», i përgjigjet ky nëpër dhëmbë. Shikon rrotull dhe thotë: «Plani në peshkim është i pabesë.»

Ja më në fund edhe «toka e vdekur», ky rrip i gjerë ranor si kurriz peshku, i krijuar tani vonë prej detit dhe që rrezikon jetën në ujërat e Karavastasë, si edhe ajrin. Por gryka e kanalit që e ndan godullën nga deti vazhdon të punojë. Baticë e zbaticë. Në këtë rrip toke rrinë si një ngrehinë e lartë e bardhë pelikanët. Kur u afruam, ata zunë të çoheshin në fluturim, erdhën rrotull duke bërë hije, të rëndë e madhështorë dhe pastaj u ulën në det, me sqepat e mëdhenj nga ana jonë. Në foletë e tyre, të bëra shkel e shko, kishte vezë të ngrohta, më të mëdha se vezët e patës. Ky shpend, që arrin deri në 30 kg, jeton në pak vende të botës dhe te ne mbrohet me ligj. Prandaj rrinë aty në det, fare afër, të qetë e mospërfillës, këta punëtorë të rëndë të ujit. Secili prej tyre ha deri në tetë kg peshk në ditë. Në shtator, para se të fillojë ngjala atë shtegtimin e saj të çuditshëm, pelikanët ngulen në radhë të ngjeshura buzë kanalit. Asgjë nuk kalon nën sqepat e tyre të gjatë pa u ngopur ata. Ky është edhe sinjali i alarmit për peshkatarët. «Pelikanët! po del ngjala, u nis ngjala!» Ato janë javët e begatisë, koha kur gjue-

tia arrin edhe 100 kv ngjala në ditë, stina kur mezi merr frymë peshkatari. Po ku vallë shkon ngjala? Nisët për ciklin e riprodhimit, në një pikë të thellë të Atlantikut. Asgjë s'mund ta ndalë në këtë rrugë. Hollohet e nxihet në trup e mund të ecë si gjarpër edhe në tokën me bar, nëpër vesë, me një puhatje të çuditshme të lagështirës, derisa të dalë në det. Pastaj kalon Gjibraltarin, si një lësh i madh prej dhjetëra mijë tonësh dhe vazhdon. Në gjol mbetet ngjala e «butë», të cilën e pjekin në hell peshkatarët. Po përse duhet të riprodhohet vetëm në atë pikë të thellë të Atlantikut, kjo ngjalë e «egër» e detit? Në njohjen e jetës së botes nënujore njerëzimi ndodhet ende në gjysmën e rrugës.

Peshkatarët janë mbledhur në mensë për televizorin. Në lajmet e mbremjes, nga vendi e nga bota, spikeri mund të flasë edhe për kolektivin e vogël në Karavastaz që plotësoi planin katërmujor më 16 prill. Nga nesër e mbrapa dikush mund të shkojë me leje dy ditë, e tri ditë.

Netët në prill janë të buta e të ngrohta në Karavastaz. Toka, uji dhe qielli sundohen prej një qetësie të thellë. Kur qielli është pa hënë, pishata e mëdha, si sfera rrumbullake, hedhin deri mbi ujë hijet e tyre të padepërtueshme. Aty trazohet drita e yjeve të largëta, një pamje që ndjell përfytyrimin e tropikut. Atëherë fillon e të rrezhemra lehtë, hija e asaj që ka kaluar mbi faqen e dheut prej fillimit të kohëve vjen këtu e dendur dhe e gjallë, të duket se

thith po atë ajër dhe se sheh me sytë e tu të harlisen drurët në tokën e liruar prej ujit. Kjo ndjesi vjen e prishet nga nderzja e një drite në fjetore, nga gjëmimi i mbytur i një makine në rrugën buzë plazhit, po hijet e rënda e të buta të Divjakës prapë mbeten.

Mbi sipërfaqen e palëvizur të ujit kërcen befasi qefulli. Turret me egërsi e me zhurmë levreku. Nëse e ka zënë gjahun, dhe po të kesh veshë peshkatari, mund të dëgjosh se si i kërcet dhëmbët nën ujë ky peshk grabitqar. Nga foleja me dy vrima nisët për gjuetinë e natës ngjala, ecën në drejtime të papritura gaforrja. Gjoli i madh dhe godullat japin bujarisht peshk për njerëzit dhe ushqim për pulat, në pritje të ndërtimeve, të kohës kur do të ndryshojnë ligjet e përjetshme të lëvizjes, duke gjallëruar nëntë të dhjetat e masës së ujit, që vazhdon të mbetet inerte.

prill 1981

## ERA E MBARË E TEPELENËS

Një rrugë që kalon fshehur rrëzë malit të nxjerr papritur në qendrën e fshatit Maricaj.

Kryetari i kooperativës del nga zyra me kokën e futur në supe. Tani gjendet në fushatën e korrjes dhe, sado të flasë e të lëvizë, nuk arrin të fshijë nga fytyra netët pa gjumë. Kombajnat janë ngjitur në maja ku s'ta merr mendja dhe po «thithin» grurin me shpejtësi. Ndofta për 40-50 kg në hektar, nuk do të arrihet plani i grurit, që gati u dyfishua në tre vjet. Kjo gjë e bën kryetarin të ndihet si në pozicion të pjerrët, siç është e tërë kooperativa, në male e në rrëpirë, deri 1400 metra lartësi, pa një copë arë të rrafshët. Kryetari bën humor për disa punë të vetat. Humori me vetveten është më i shëndetshëm. Po, ndërsa flet, mendjen e ka te kombajnat. Mbase këto makina do të shijnë pa firo, duke e ulur

atë deficitin e vogël për hektar, mbase ky deficit mund të zhduket krejt kur të vihen kalamajtë të mbledhin çdo kallëz gruri në tarrë.

Gjithsesi të ardhurat prapë do të shtohen. Vjet ndanë nga 10 lekë për ditë pune, se kishin edhe borxhët e fundit. Sivjet do të ndajnë mbi 12 lekë. Burrat janë të gjithë në minierë e në blegtori. Bujqësinë e mbajnë gratë dhe e mbajnë mirë, dhe rritja nga viti në vit nuk do të ndalet, se është zënë puna edhe nga një anë tjetër, që nuk duket në sipërfaqe.

1

Bariu Bajram është i lumtur ta urojë mikun me një gotë raki për Partinë dhe t'ia marrë një kënge për shokun Enver. E shoqja i bën punët pa u ndier. Në shtëpinë e tyre, lart në malin e Trebeshinës, të vete buka në bark dhe gjumi bëhet i lehtë. Një dritë e pastërtisë sikur vjen nga çdo anë e kësaj shtëpie dhe zë e kthen kokën rrotull.

Gruaja ka gatuar bujarisht, shyn e del, nuk i ndahet buzëqeshja. Një miku im në Tiranë i thotë së shoqes: «Po deshe, mos i gatuj mikut asgjë, ama buzëqeshi, vetëm buzëqeshi.» Bajrami të hedh meze në pjatë, të dëgjon buzagaz, sikur çdo fjalë e merr shënim në mendje, hera-herës miraton me kokë, tregon diçka me zërin e qetë e të mirë si prej djaloshi, ndërkohë që është baba i katër fëmijëve, çdo gjë në kohë e në masë e duhur, me dashuri e thjeshtësi. Si janë këta njerëz kështu?!

Ky Bajrami me të shoqen e me fëmijët jetojnë jetën e plotë. Urtësia është të thjeshtosh teprimet, nga të cilat vijnë një varg me nga-

tërresa, të jetosh me gëzimin e punës e të krijimit. Këtë gjë e ndien me forcë në shtëpinë e Bajramit dhe mbetesh disi i hutuar, sepse është diçka që nuk e ndesh përditë, dhe kur e ndesh, vështirë se mund ta shohësh kaq të kthjellët e të plotë. Atëherë doemos zë të pyesësh, që të kuptosh më mirë, duke kërkuar shkaqet.

Kur i thirrën emrin në Kongresin IX të Bashkimeve Profesionale për ta dekoruar hero të punës socialiste, Bajrami u zbardh krejt në fytyrë. «Pse!» i tha ai shokut në krah:

Bajrami kishte marrë dyqind litra qumësht nga çdo dhi, po këtë e kishin bërë edhe në vise të tjera të Shqipërisë. Gjëja e re që solli Bajrami ishte që qumështi i tufës së tij kush-tonte dirë: nga 1,8 lekë për kilogram, zbriti në 0,7 lekë. Kjo u bë në një rrugë të thjeshtë, siç bëhen gjërat e mira të vërteta: duke «punuar» dhinë, që të kullotnin pa pushim. Bajrami i prin tufës natë e ditë, duke e nxjerrë ushqimin të gjithë prej malit, pa tjetër shpenzim, veç rrogës së bariut. Dhe kështu, kjo tufë jep aq të ardhura, sa të blejë veten brenda vitit.

Kur u kthye në Maricaj, ai ishte ende i turbulluar nga ato që pa e dëgjoji në Kongres dhe sidomos nga ajo që i ngjau atij vetë. Por shumë shpejt filloi të kuptonte se që hapur shtegu për të nisur në malësinë e Tepelenës një lëvizje që i përkiste tërë rrethit dhe që do të sillte ndryshime me rëndësi në jetën e kooperativave. Ai e kishte ditur këtë gjë qysh nga dita kur Partia e ngarkoi atë, komunistin, ba-



ri prej 19 vjetësh, të zgjidhte kecat prej nënës e prej babës, të krijonte prej tyre tufën, ta mbante mirë, të provonte «kapacitetin biologjik». Po nuk ia merrte mendja se kjo gjë do të arrinte përmasa të tilla.

Në mëngjes herët ndriçon në pllajë tufa e dhive. Kjo është dhia «capore» e jugut, e bardhë dhe e hirtë. Mbase është rritur pak në trup, ngjyrat i ka më të qarta dhe është më e pastër. Ndryshimi i vërtetë i saj ka ngjarë nga brenda. Kjo tufë është e racës së përmirësuar, që jep dy-tri herë më tepër qumësht. Po ky nuk është kufiri ku do të qëndrojë dhia, sepse, nga njëri brez në tjetrin, do të veprojë ligji i seleksionimit, duke e bërë këtë dhi përherë më produktive.

Bajrami përshëndetet me ne dhe del në krye të tufës. Zë e u thërret, u vërshëllen, sikur po nis me to një bashkëfjalim të lënë përgjysmë mbrëmjen e shkuar. Kooperativa ka tani tri tufa të tilla të zgjedhura dhe brenda pesëvjeçarit do ta kthejë të tërë kopenë në racë të përmirësuar. Dhe tej, në brigjet buzë Vjosës, po krijojnë tufa të tilla 21 kooperativa të tjera. Po kryhet kjo lëvizje në tërë rrethin dhe barinjtë shpesh përmendin Bajramin, që nisi në emër të tyre këtë punë prej heroi, për të çuar në vend një porosi të Partisë, një kërkesë që e solli koha,

Ai po i ngjitet pllajës në krye të tufës, duke zgjedhur vendet ku dhia ta nxjerrë ushqimin vetëm prej malit. Ai ka dhënë djersën e tij për të krijuar diçka që do të vijë duke u rritur. Këtë gëzim do ta ketë gjithnjë brenda vetes. Në dimër mund ta ketë prapë vështirë, se fryn thëllimi e bie herët dëborë në shpatet e Trebeshinës. Po kjo racë dhie e njeh dhe e do malin e ashpër, ashtu si e do malin dhe jetën Bajrami.

Kurveleshi i Sipërm, çatia e Labërisë, mbledhur në kooperativën e Progonatit. Kësaj kooperative mund t'i kishin vënë emrin e ndonjërit prej heronjve të shquar vendas, po le bërit, që nderojnë mikun, pëlqyen më tepër emrin e Xheladin Beqirit, «Karadakut», Heroit të popullit prej Gjakove, komandant i çetës së parë të Kurveleshit.

Nga kjo anë e maleve të Tepelenës njerëzit ecin më rëndë dhe në të parë nuk duken aq të çelur sa banorët e krahut të djathtë të Vjosës. Labika pasë qëndruar më vetë, kudo që të ishte. Të shikonte si nga lart, sikur të vinte në peshë. Po kjo mënyrë të shikuari e labit është zbutur prej kohe, qysh se jeta përreth pushoi se qeni armiqësore për të, qysh kur e pa veten krejt të lirë dhe ndjeu se mund të gëzonte frytet e punës së tij, të ndryshonte jetën. Ky ndryshim i pamjes së kurveleshasit nuk erdhi menjëherë dhe as është kryer plotësisht. Vijnë të bëhet me ritëm, vëndosmërisht, duke vërshtuar këtu jeta socialiste nga të gjitha anët.

Gjithsesi kjo anë e natyrës së tij, që ka pasur arsye të jetë, për shkak të urisë, vetmisë e dëborës, nuk e pengon sot kurveleshasin ta bëjë bukën në një tokë që s'e njihte grurin dhe të marrë kooperativa 13 lekë për ditë pune.

Përpjetë përroit të Lekdushit ngrihen humnera shkëmbore të hirta, të prera thikë, me damarë ngjyrë bakri. Në përëndim të diellit, duket sikur prej tyre do të rrjedhë gjak, në thellësitë ku ende s'ka shkelur këmba e njeriut. «U bë

Gjolekë!». Burri që bëhej «Gjolekë», se i kishte dhënë «erë pallës», duke prerë koka turqish, në këto rrëpira të frikshme gjente strehën e fundit, kur ia behte që nga Janina hordhia armike dhe mbi çdo gur bënte rojë një zaptije. Pamja madhështore e grykës dhe maleve, e sigurisht edhe ngjarjet e përjetësuara në këngët, nxitën zhvëllimin që mori këtu alpinizmi vitet e fundit.

Se kurveleshasi e ka të lehtë të përvetësojë një ide, duke nisur nga më të mëdhatë: këtë e provon historia. Po mendjes së tij të shpejtë nuk i kalojnë edhe gjërat e dorës së dytë. Të shpesh stadiumin e Progonatit, me tribunë çimentoje, mbetesh disi i habitur, njëlloj sikur të shihje një shkëmb në mes të një qyteti. Është rritur këtu një pasion i vërtetë për futbollin. Nga të gjitha sportet, vetëm ky mori yrull të madh popullor, ndofta sepse këtu asnjëri s'i kishte rënë topit me këmbë. Sidoqoftë, këtë mund ta shpjegojë ndonjë psikolog. Krutja e Lushnjës mori famë me skuadrën e vajzave të volejbolit.

Në njërin krah të stadiumit është ndërtesa e re trikatëshe e gjimnazit. Në krahun tjetër, sipër në breg, është klubi nën «rrapin» e Progonatit». Në hijen e tij kanë qenë mbledhur kurveleshasit, për të ngritur çetat dhe shoqëritë e arsimit e të kulturës. Kalon erë dhe duket sikur kërcet trungu i rrapit, drurit më madhështor, të denjë për të mbajtur nën hijen e vet kuvendet. «Bilbilenjtë trembëdhjetë»... Nën këtë rrap kishin ndenjtur edhe ata, që e kthyen vdekjen e tyre në legjendë tek ai rrap tjetër në Janinë.

Malet rreth Progonatit vijnë e zbuten, të veshura me një lëkurë prrallesh, kullotë e mirë. Në pllajën e lartë me brigje guri e fusha të vogla, të pjerrëta, ngrihen pesë fshatrat me

shtëpitë e bardha rrethuar me gjelbërim, më e vjetra shtëpi 35-vjeçare, se këtu s'mbeti gur pa djegur, dy herë, tri herë. Këtu tërhiqeshin batalionet e brigadat kur dyndej në operacione armiku. Nën at, që jetonin me fëmijët në shpellë e gropa, u ndanin luftëtarëve kafshatën e fëmijëve. Kjo është përmendur shpesh në letërsi, por edhe shumë lakra janë ngrënë, në vitin 1942, 43, 44, se, veç zjarrit e hekurit, armiku i kishte ngritur Kurveleshit rrethimin e urisë.

Ky është një vend plot me befasi, që të habit me gjërat që sheh, si edhe me gjërat që mungojnë. Këtu do të kërkojsh më kot gjurmët e një kishe a xhamije. S'ka pasur të tilla në Kurvelesh. E shumta mund të gjenden gurët e themelit të ndonjë mekani nga koha e turkut. Banori i këtyre anëve njihte për zot vetëm shpirtin e vet. Zogu nxori një urdhëresë që çdo fshat të kishte klerikun e vet, sipas besimit. Kurveleshasit qeshën. I dërguan fjalë priftit të Pilurit: «në të ka hesap, uratë, hajde bëhu hoxhë më na».

Këtu, ende mund të shohësh nënat e vjetra me çitjane, me shamitë e zeza shtrënguar rreth kokës, tek ecin me trupin drejt, duke u lëkundur, siç do të ketë ecur një grua e re qëmoti. Pak më tej shikon një bari që kthehet nga stani me radion e dorës të veshi dhe disa çupa që vijnë nga puna me veshjen e vajzave të fushës së Devollit, me fytyrat e skuqura nën kashoret e mëdha. Po bie mbrëmja dhe më pas familja do të mbledhet rreth televizorit.

\* \* \*  
Kurveleshasi nuk është konservator, as për punën e deles, siç thuhej deri aty më parë. Vërtet përmirësimin racor e kanë ende të ulët, po tani veprojnë shpejt, me një ritëm që s'ta merr mendja, llogaritin që në mbarim të pesëvjeçarit të arrijnë 100 për qind, duke ecur delja në Tepelenë krahas me dhinë.

Kooperativa e Kurveleshit të Sipërm do të marrë së shpejti drejtim blegtoral. Kjo është një e ardhme e afërt, që vjen e takohet me të kaluarën. Kurveleshasi gjithnjë është marrë me delen, vetëm me delen. Po tani puna ndryshon me themel. Duhet ndërtuar më tepër stalla, duhet ushqimi i koncentruar. Aty në zyrat e kooperativës janë në tension. Në tre vjet e sipër do të bëhen punë të dhjetë vjetve. Çdo gjë është me grafik e grafik do të thotë saktësi, disiplinë.

Po në të njëjtën kohë do të bëhet edhe buka. Duhet të rritet rendimenti i grurit, në një tokë që s'e ka pasë njohur këtë bimë.

E kush mund ta çmojë grurin më shumë se ai që ka pasë mbetur pa bukë në dëborë?

Tani në verë shtëpitë e bukura të bëra me plan qarkohen nga një lule vjerrëse e kuqe, që është mjaft e përhapur. Në disa oborre diku të zë syri edhe lule në ngjyrë të kaltër e të bardhë. Lule në Kurvelesh!

Në të majtë të rrugës që të çon në Gusmar shikon bllokun e parë të madh të mollëve. Japin kokrra të mëdha, të kuqe, të forta, me aromë, me

një shije që nuk e ka asnjë lloj molle tjetër. Kurveleshi furnizon me mollë edhe Tepelenën.

Këtu bëhet mirë edhe arra e gështenja. Këtu merret prej tokës së ashpër çdo gjë që mund të japë. Aty ku bima rritet në gur, njerëzit janë të fortë si stralli.

Po mblidhen re të në majat e Këndrevicës. Një shqiponjë sillet ultas në grykën e gjatë të Vermikut. Në klubin e Progonatit burrat hijerëndë pinë kafën e mbrëmjes, ndonjë gotë raki. Tre djem të vegjël ia kanë marrë vales në një bahçe.

*Këndrevica mal me borë,  
Bilbili me pallë në dorë  
Grëmisi katër taborë...*

Ai më i vogli, që heq vallen, pret ajrin me dorën si jatagan, kërcën lart duke u sjellë rreth vetes, tund fustanellën që s'e ka, vë të dyja duart në mes, te koburet e sermit që i mungojnë. «Mbamëni, se fluturova», u thërret të dy shokëve ky burrë i vogël. Kjo është një mrëkulli! «Mbamëni, se fluturova», i thirri çetës Bilbil Shakoja, kur u ngrit në valle ditën e dasmës së tij.

3

Udhëtari që kalonte në krahun e djathtë të Vjosës në vitin 1943, shihte me habi trasenë e një xhadeje të vjetër, ose më mirë skeletin e saj, sepse ajo mund të ishte përdorur në kohën e qerreve dhe pastaj që lënë. Kjo xhade ecte

buzë lumit, po diku u afrohej edhe kodrave të murrme. Rrëzë një kodre shihje një tunel të errët si një gropë e thellësisë. Në hyrje të tunelit, në terr, ndritnin eshtra të bardha, me atë bardhësi që ka vetëm vdekja. Mund të ishin të njerëzve a të kafshëve. Udhëtarit nuk i bënte zemra të kërkonte më tej. Pastaj, në kodrën tjetër, prapë një tunel po aq i errët.

Kjo ishte deri në vitin 1945 miniera e Memaliajt. Historinë e saj e gjen të mbledhur në ca shkrime të ruajtura me kujdes në një dosje të drejtorit.

Këtu e nuhatën qymyrin në Luftën e Parë Botërore austro-hungarezët, francezët dhe italianët. Në shkrimet përmendet sidomos emri i njëfarë Novaku, çek. Më 1914 Italia zuri të nxirrte qymyr për flotën, në baltë e në ujë, si njeriu i lashtë, dhe çohet qymyri me kuaj në Rrepet e Dervenit. Pastaj heshtje. Pastaj prapë Italia në vitet 1940-1941, por e pati të shkurtër, se rreth minierës filloi të kërciste pushka. Të asaj kohe janë eshtrat e bardha, të kafshëve a të njerëzve. Pastaj historia jonë, e nisur në vitin 1947, me njëzet punëtorë në çadra, aty ku ngrihet sot qyteti Memaliaj me 5 000 banorë dhe me të ardhmen e një pune që do të ecë në breza.

A është kjo e tërë historia?

Arkeologët, ose paleontologët, mund të zbulojnë më pas gjurmë më të vjetra rreth minierës, se qymyri ka qenë njohur edhe më lashtë dhe fshatarët dinin për «gurin që digjej». Sa për atë skeletin e xhadesë, dihej se ajo ka qenë e kohës së turkut dhe ecte buzë lumit, duke synuar Vlorën. Po mbase edhe ajo mund të ketë një nënshtresë tjetër, të kohës së Bizantit, të romakëve, të ilirëve. Kjo luginë, që zbret me të

butë, në det, gjithnjë ka tërhequr njerëz, të pak-  
tën që nga koha kur adhurohej ajo perëndia e  
fuqishme dhe e egër e Vjosës.

Për katër vjetë miniera në Memaliaj e plotë-  
sonte planin rreth 80 për qind.

«Ç'bëhet kështu në Memaliaj?» Ndërmarrja e  
madhe kishte ngecur, si një kamion që i vërti-  
ten rrotat në baltë e nuk del, sado të shtojë  
zhurmën e motorit. Prapambetja në punimet mi-  
nerare kishte arritur 7 km në vit, qymyri dilte  
me cilësi të dobët, gati gjysma e punëtorëve  
nuk plotësonin normat. Dukej sikur një shpirt  
përtac e një mendje e ngathët endej në zonën  
e qymyrit. Kjo shkaktonte mërzë në njerëzit dhe  
një ankth të drejtuesit e rrethit, ndërsa nga mi-  
nistria vinin pareshtur ekipet. Partia s'mund të  
të durojë një gjendje të mjegullt, në çdo pikë  
të vendit që të shfaqet.

Drejtori ri përkulur mbi tryezë, kokulur. Flet  
me pak zë, me sytë blu të fiksuar, a thua se për  
çdo mendim kërkon pëlqimin e atyre dy mijë  
vetave që ndërrohen me turne në galeritë. Ndërsa  
flet, llogarit dicka me një makinë të vogël xhepi.

Punimet minerare në vitin e kaluar u ngri-  
tën 48 për qind, u vendosën pasaportat e ci-  
lësisë me efekte mbi pagën, u krijua brigada  
për të riparuar në vendhavaritë, nisi prodhimi  
në oficinë të teleferikëve, shkarkuesve, terikona-  
ve...

Por asnjë nga këto punë, as të gjitha bashkë,  
nuk do ta nxirrnin qerrën e rëndë nga balta.



Këtë e bëri organizata-bazë e Partisë, si një zemër që çon gjakun në çdo qelizë. Këtë drejtorin e sheh, e prek dhe beson në të me shpirt, se Partia nguli këmbë në studimet, në hartimin e planeve nga vetë minatorët, në disiplinën. Dhe mungesat në punë u ulën 1,7 për qind kundrejt 9 ditëve vjetore që ishin më parë, punëtorët e prodhimit plotësojnë normat 100 për qind, u zhdukën ankesat për cilësinë, kthesa e nisur në vitin 1981 ecën përpara, në 6 muajt e këtij viti miniera dha 6000 tonë prodhim mbi planin dhe i ka të hapura rrugët e qymyrit.

\* \* \*

Në katin e tretë të pusit gjendemi në nivelin e detit. Ta dish se deti qëndron më lart, kjo të jep një shqetësim. Po të mos e ndalnin malet, dallga e madhe e kaltër do të përplasej këtu, duke fshirë gjithçka.

Në «oborrin» e pusit sillen vagonët të tërhequr prej elektrovozave. Në njërin krah kalojnë vagonët bosh, në krahun tjetër vjen qymyri. Është fresk. Këtu temperatura qëndron në të njëjtën vijë rreth vitit, si në çdo minierë. Motopompat e fuqishme e çojnë ujën 300 metra lart, tubacione të tjera sjellin ajrin e pastër, duke përcjellë tingujt. Vështirësia fillon dy km më tej, te «llavat».

Qymyri ecën ndërmjet shkëmbit të murmë, si një vijë e shtrembër mellani, në pjerrësinë 45° dhe me një trashësi që nganjëherë nuk i kalon 70 cm. Këtu duhet të nxjerrë qymyr minatori, të lakojë trupin e të ndejë muskujt. E megjithatë, tani të rinjve që mbarojnë shkollën e mesme ua ka ënda të hyjnë më tepër në mi-

nierë, se këtu kalitet burri, shpërblimi është më i mirë dhe shoqëria e minatorëve njihet për solidaritetin.

Miniera shkon përpara. Që të bindesh për këtë, s'ka nevojë të shohësh evidencat lart në zyra. E tregojnë fytyrat e qeshura të minatorëve, thirrjet që jehojnë në galeritë, shakatë dhe sjellja e mirë qytetare në ashensorët. Atëherë ndalesh dhe i bën vetes këtë pyetje: si ndodhi që të njëjtat fytyra ishin të «mërzitura» katër vjet me rradhë?

«E po, bindja, organizimi, drejtimi i mirë.»

Ngado që ta vërtitësh mendimin, më në fund këtu arrin, te «bindja», «organizimi», «drejtimi». Sepse njerëzit janë prej mishi e prej gjaku dhe kanë një prirje të fortë për t'u drejtuar nga e mira.

Kjo është ndërmarrja më e madhe e rrethit dhe, a mund të lejohet pakësimi i nxjerrjes së qymyrit, kur botën po e shtrengon kriza e rëndë e energjitikës?

Kryetari i kooperativës së Krahasit është me trup mesatar, me fytyrën me rrudhat e një burri të moshuar, po me pamjen e një të riu, mbase për shkak të syve.

Kryetari mban në dorë një letër që ia ka dërguar njëri prej Patosi. Ky i kërkon një vërtetim për një mjek italian që paska shërbyer në spitalin e Krahasit në dimrin e vitit 1943-44. Vërtetimi i duhet për t'ia dërguar mjekut në Itali.

Kryetari shikon i menduar bregun e lartë, ku ka pasë qenë ai spital i dëgjuar partizan,

që në kohë të vet i shërbeu jo vetëm zonës së Tepelenës. S'ka mbetur gjurmë prej tij dhe as pllakë përkujtimore s'është vënë. Kjo s'është e drejtë. Duhet të përkujtohet vendi ku ka rënë një trim, por edhe vendi ku kanë shëruar plagët me dhjetëra veta, me ilaçe të pakta, ose edhe pa ilaçe, thjesht me qumështin e ngrohtë të fshatarit, dhe ku janë bërë operacione që mezi i pranon si fakte kirurgjia e sotme.

Ama, edhe sikur të dihej ky spital, kush mund të lëshonte vërtetim për mjekun italian? Sidoqoftë kjo punë është për komitetin e veteraneve. Kryetari fut letrën në xhep dhe lëviz kasketën. Tani ai ndodhet në përfundimin e fushatës së grurit dhe s'ua ka ngenë punëve të tilla.

Megjithatë, përse i duhet vërtetimi atij italianit? Mbase për efekt pensioni, mbase është nga ato gjërat që lidhen me ndërgjegjen dhe që bëhen përherë më të rënda aty nga fundi i jetës. Kryetari shikon edhe një herë letrën.

— Dua të takoj traktorist Seferin, Heroin e Punës Socialiste, — them unë.

— Ja tek e ke, — thotë kryetari, duke treguar një traktor që vërtitet tej në pllajë.

\* \* \*

Traktori i sillet pllajës duke shtuar ngjyrën kafe rreth vetes. Së largu duket sikur ai kryen një punë të lehtë e të gëzueshme. Po, si të ulesh në traktor pranë Seferit dhe t'i biesh nja tri herë rrotull parcelës në brinjë, në sytë e tu trazohet ngjyra e verdhë e zjarrtë e kash-tës me ngjyrën e errët të dheut, ndërsa vallë-

zojnë kodrat, edhe kur të ketë ndaluar traktor.

Seferi duket i pandjeshëm ndaj troshitjes e zhurmës dhe ndjek me mendje brazdën. Diku plugu ndesh në shtresë të fortë, atëherë ai shton lehtas gazin, që fuqia e traktorit të jetë gjithnjë e barabartë me punën, duke ia kursyer në çdo pikë energjitë. Kujdesi e durimi i tij të thithin krejt dhe të duket vetja një barrë e tepërt në kabinë. Ai është 41 vjeç, me trupin mesatar të fuqishëm, me fytyrën të kuqe, me flokët të prerë shkurt. Flet shtruar e ngadalë, si bujk që ka folur tërë jetën me tokën. Kur ngre sytë, i ngjan një djaloshi të dashur 30 vjeç.

I bëj një pyetje krejt të rëndomtë:

— Si e ndjeve veten tre vjet më parë kur u shpalle Hero i Punës Socialiste?

— Ajo s'qe gjë. Puna ishte kur më përqafoi shoku Enver në tribunën e Kongresit IX të Bashkimeve Profesionale. Më tërhoqi nga vetja, u gëzua që më pa me shëndet. Ku ka si Partia jonë në botë!

Seferi s'ka hyrë në Parti, se i mungon shkolla. Bën klasën e shtatë. Plotëson çdo vit planin 170 për qind. Punon për vitin 1993. Duhet ta kuptoj këtë punë. Si arrin ai ta bëjë planin 170 për qind?

Ai nuk bën tjetër veç të parandiejë defektet e traktorit, si njeriu në trupin e vet dhe t'i ndreqë këto në kohë shiu, prej nëntë vjetësh, me të njëjtin traktor. Po në ballin e tij të gjerrë, në sytë e qeshur, lexohet një mendim i dytë: «punoje tokën më thellë se yt atë, jeto sipas mësimeve të Partisë».

Njeriu i mirë bëhet strumbullar. Sipas tij ecën brigada dhe zë e përhapet shembulli.

Pyeti njerëzit për të në luginën e Krahasit e në Tepelenë dhe do të tundin kokën duke thënë: «Ëhë, ai është burrë.» Dhe me këtë duan të thonë se ky njeri ka për të qenë tërë jetën strumbullar.

## 5

Në mbrëmje Tepelena, gjysmë kala, gjysmë qytet, zë e përflaket dhe hijet e gjata të maleve shtrihen mbi lumë.

Në këtë orë të mbrëmjes katër djem këndojnë nën zë, tek agjencia rrëzë sheshit:

*Ra një ves' e mbuloi dhenë,*

*Ra Tafili n'Tepelenë...*

Në këto anë këndojnë kur janë të ngeshëm. Dhe zënë e diskutojnë për këngën. Njëri nga djemtë shfaq dyshimin nëse atë ditë kishte rënë vesë vërtet, apo ushtria kryengritëse e Tafilit mbuloi dhenë si vesa. Tjetri thotë se me këtë këngë duhet të punojë më mirë grupi i Bëngës.

Në këtë orë të mbrëmjes kthehet nga peshkimi Velikoja duke mbartur vjersha. Kur zhvishet Velikoja buzë lumit, në trupin e tij dalin në shesh gropat dhe shtrembërimet e gjashtë plagëve. Ka shkruar 170 vjersha për heronjtë e shkuar e të sotëm, po gjen vështirësi me botimet. S'di të «krehë», të «redaktojë». Sonte një kujtim i vjetër kthehet në mendjen e tij dhe zë e murmurit me vete:

*Një zhurm' e pyllit më zgjoi,*

*Ti po kriheshe te kroi...*

Në këtë orë të mbrëmjes, Shyqyriu e Zagolli ecin në rrugën e gjerë të qytetit duke biseduar. Janë të thinjur dhe pak të kërrusur në supet. Mbajnë këmbët para busteve. Tre heronjtë e shquar të Tepelenës kanë marrë ngjyrën e zjarrit nga njëra anë e bronzit, kurse nga ana tjetër bëjnë një hije ngjyrë plumbi.

— Kur ishte Abazi i burgosur në Tiranë, — thotë Shyqyriu, — i shkroi e shoqja nga spitali, i thoshte se gjendej në shtratin e vdekjes e nuk do të shiheshin më. Abazi u hoq i sëmurë në burg, kaloi çdo pengesë, vate tek e shoqja në spital, e përmendi, i mori fytyrën në duar dhe i tha: «E sheh që u poqëm prapë! Ti do shërohesh e do jemi bashkë.» E shpëtoi nusen që i qe dorëzuar vdekjes. Ja, këto anë të jetës së heronjve nuk janë shkruar gjëkund.

— Gjolekës i erdhi një letër dhe një fotografi e një ushtari të Asimit, — thotë Zagolli. — U paskej thënë ushtarëve Asimi: «Kjo është fotografia e fundit, po edhe fotografia e historisë së re.»

Në këtë orë të mbrëmjes ndizen dritat e bardha lart në kodër, në varrezat e 290 dëshmorëve të rrethit. Cila dritë është e Nimete Progonatit, heroinës 14-vjeçare, që u nis me brigadën prej Luzatit në prill dhe u vra në korrrik në Dibër, duke kaluar si një yll në qiellin e Shqipërisë?

\* \* \*

Fryu erë tërë vitin në Tepelenë, erë e mbarë. Tepelena po bën grurë edhe në malësi, po kryhet një ndryshim i thellë në «kapacitetet

biologjike» të gjësë së gjallë, shkon përpara prodhimi industrial.

Një ekip i Televizionit sillet përgjatë Vjosës. Bëjnë një film për rubrikën «shkolla dhe jeta».

Në muze qëndron shtrirë hyjnia e lumit, me trupin e fuqishëm, me fytyrën e vjetër të ashpër. Lumi rrëshqet si me fshehtësi në zallin e bardhë dhe pëshpërit në kthesa duke shkuar mëzuar emrin e vet të lashtë: Aaos, Aaos, Aaos..., a thua se tregon më nge legjendat e shumta, prej fisit ilir të Kaonëve deri në ditët tona.

Mund të ngjajë që të ngrihet liqeni i madh rreth kalasë. Këtë nuk do ta kapte imagjinata e fuqishme e Ali Pashës, por në kohën e vet ai do të jepte çdo gjë për të pasur një det të tillë rreth kalasë. Mund të fitojnë variante të tjera, ose të gjitha bashkë, duke e kthyer Vjosën në një det të vazhduar ndërmjet maleve, si Drini në Veri, duke i ndërruar Tepelenës jo vetëm fizionominë, por edhe drejtimin e erërave.

korrik 1982

## KOHA E BARIUT

Në kullotat e Vajurës, në majat e Malit të Gjerë, në qershor pllajat janë të blerta, kundërmojnë lulët. Kurse tani, në mbarim të gush-tit, dridhet bari i hollë i verdhë dhe afër mbrëmjes duhet të mbështillesh me shark, duke ndier një kënaqësi që të hyn në trup.

Në pllajat lëvizin ngadalë tufat e dhenve. Një bari hedh kripë mbi gurët e lëmuar. Sot dhentë kanë ditën e kripës. Sa më larg nga deti, aq më pak kripë përmban bari. Hijet e mbrëmjes zgjaten me shpejtësi këtu në male, drita pakësohet befas, vendi shkon poshtë drejt gjirit të natës. Në qetësinë e thellë zë e dëgjo-het ndonjë këmborë, vërshëllima e një bariu. Nga stanet lëshohen qentë, bredhin, lehin, grin-den, që të arrijnë tufat, t'i përcjellin gjatë kul-lotës deri në mesnatë, se nata është e ujkut, prapa të cilit ecën çakalli.



Nuk dihet përse dhe në cilën anë mund të shpërthejë shpirti i njeriut, nga një bisedë e rëndomtë, nga një kujtim. Po kur ngjet kjo gjë, duhet të rrihë gati.

Një bari i porsaardhur po tregonte ngjarje nga fshati e nga ferma. Tha me të qeshur se rinia do të ujiste me kova rrapin e madh që i qenë zverdhur fletët. Një grua ishte sëmurë, me dy mjekë të koka.

Thimjoja rregulloi drutë e zjarrit dhe i ngri-ti fitilin fenerit varur në mes të kasolles. Ish-partizani, 58 vjeç, me trupin si një lis i fuqishëm, zinte gjysmën e vendit, fytyra e kuqe i ndriste. Statistikat thonë se nga gjithë profesionet bariu ka jetën më të shëndetshme e më të gjatë.

Thimjoja tha diçka për bujarinë e lashtë të stanit, që mbetet kurdoherë i hapët për udhëtarin, në kohën kur radioja nisi lajmet. Zëri i spikerit ishte i afërt e i dashur, u krijua lidhja me jetën përtej maleve. Barinjtë, të etur për lajme si detarët, mbajtën vesh. Kur nisi muzika, foli me mllef Qiriakoja:

«Babait tim nuk i thoshin mirëmëngjesi. Ngjitej e zbriste rrugëve të fshatit si një trug e jo si njeri. Kush të fliste kur s'kishte bukë në shtëpi e opinga në këmbë? Qava fshehurazi nga gëzimi kur kali ynë bëri zarar, se atë ditë u dëgjua emri i babait në fshat. Po tani? Dy radio kam në shtëpi. Edhe televizor. Më prishet mendja kur hyj brenda.» Në këtë pikë ai ngre zërin lart, në fytyrën e zeshkët i vërshon gjaku: «Mos fol me gojë për këtë që bëri Partia, po me shpirt, që as plumbi mos të të shpojë.» Trupi i tij i thatë është ndehur si

hark sipër zjarrit, sytë e skuqur i nxjerrin çika, duket sikur në këtë çast me të vërtetë nuk do ta shponte thika, as plumbi.

Të tjerët mbajtën vesh në heshtje këtë ligjeratë të befasishme të Qiriakos, duke menduar shkaku. Mund të ishin lajmet e radios, ose ato që tha bariu i ri nga fshati. Ose shpirti i Qiriakos shpërtheu pa ndonjë shkak. Sido që të ishte, Qiriakoja tha fjalë të vërteta, ata e kishin bashkëfshatar, ia dinin jetën si jetën e tyre, por ama s'kishin ditur hidhërimin e tij për të atin, që s'e përfillte kush, ishte e para herë që e dëgjonin këtë prej tij. Kjo ia pasqesh helmuar jetën në djalëri Qiriakos më fort se skamja e uria. Mohimi, mospërfillja, këto janë për njeriun një dënim që nuk mbartet. Më në fund, shumëkush nga brezi i vjetër e ka provuar këtë gjë. Po ç'iu shkrep kështu Qiriakos?

Barinjte ndenjën disa çaste duke e parë Qiriakon pjerrtas, duke i dhënë të drejtë. Pastaj lëvizën, përgatitën darkën, sallatë me domate e tranguj dhe përsesh me qumësht. Në mbarim të gushtit qumështi i deles ka mbi 8 për qind yndyrë dhe duhet të përdoret me masë.

Pas darke ata biseduan nëse njeriu lind apo bëhet bari. Disa djem nga fshati po hynin në zanat. Veçse këta të rinjtë i silleshin zanatit rrotull si një muez që s'do të shtrohet në lëmë. E duan ndryshe blegtorinë. Kurse në fshatin Nivicë kanë shkuar natë ditë pas deles, nga babai tek i biri.

«Kullotat po pakësohen, se hapen toka buke,» tha si me druajtje bariu i ri që erdhi nga fshati. «Do të përdoret edhe ushqim i koncentruar.»

«Bëni si të doni», tha Qirjakoja, dhe u shtri, u mbulua me shark.

«Se mos do ta bëj unë. Këtë e kërkon koha», tha bariu i ri.

Qiriakoja ngriti kokën nga sharku, ndenji në bërryl, fytyra iu duk e errët, e përzhitur, i ndritnin sytë.

«Ushqimi i koncentruar... e ku ma gjen!» tha.

Thimjoja shoi fenerin dhe barinj të ranë të flinin në velenxat, u mbuluan me sharqet, duke menduar për të rinjtë, për ushqimin e koncentruar.

\* \* \*  
Që nga dera e kasolles dukej një rrip qielli. Po pakësoheshin yjet, po merrte anë agimi.

«Delja të do mbrapa», tha Thimjoja. «Ti qan për të, s'ngopesh me kullotë kurrë. Po u ngope, vate delja. Dhe kështu ti lidhesh me të shkretën dele përjetë... Mbase ngaqë vuan bashkë me të.»

Do të ishte çudi të shihje duke qarë një burrë si Thimjoja, me trupin e fytyrën e një kreshniku. Po, kur e vëren nga afër dhe i dëgjon zërin, bindesh se ai mund të qajë e të thërrasë për delen.

«Që kur mësuam gojën, i kemi folur nënës, pastaj deles», tha brigadier Vasili.

«Vjet në Çajup, — tha Qirjakoja, — u bë dëbora det, u fry si brumë i ardhur. Minellë, humbëm me gjithë dhen, thashë unë. Do të vdesim, tha Minella. Ama ndriste hëna. Vumë cjeptë e shkretë përpara të hapnin dëborën.

Doli ujku dhe preu një dele. Minella sokëlli, qëllloi me dyfek. Kur u praps ujku dhe cjeptë po çanin më tej, humbën mushkat. Qenë kthyer në kasolle nga e keqja. Çudi e madhe, kishin hyrë brenda duke ulur kurrizin si njeriu. Ja, këto heq kur bredh pas deles.»

Ky, Qirjakoja është 65 vjeç, po s'do të dalë në pension. Dy të tjerët e shikojnë në hesh-tje. Ç'i ka hipur Qirjakos të tregojë historira!

«Pa duhet të mbash qëngjin në gji, — tha prapë ai, «kur pjell delja në të ftohtë. Duhet të kesh mendjen nga rrëketë e shkrepat, se, po u hodh njëra dele, i venë shoqet mbrapa. Ç'heq kur të zë papritur dëbora në male. Bariu, shokë, bariu, kur gjëmon e fryn veriu.»

Qirjakoja po fliste si me vete, si njeriu që lë amanetet. Thimjoja u bë merak për të, trazoi urët, hodhi një dorë shkarpa në zjarr, që t'ia shihte fytyrën e zeshkët. Jo, s'ishte sëmurë. Po nganjëherë Qirjakoja bëhej tuhaf. Rrinte dy ditë pa folur, pastaj fliste njëherësh.

\* \* \*

Barinjte dolën nga kasollja. Sa kishte filluar të merrte anë qielli, hijet në stan ishin ende të turbullta. U lëshuan tufat nga vathët, u nisën për në kullotë. Nuk i shquante syri, po drejtimi që morën kuptohej nga rrahja e tokës prej thundrave të tyre. Në ajër u përhap era e mirë e deles, trazuar me erën e barit me vesë dhe, po të nuhatje më thellë, shquhej era e trëndelinës. Zunë të lëviznin shpendët e padukshëm të malit, të kalonte fshehtas thëllëza me ngjyrën e hirtë të gurit.

Paska ardhur natën veterineri. Ka fjetur në

kasollen tjetër. Meqë do të ikë shpejt, zë e bisedon me Vasilin dhe Thimjon. Tri brigadat e kanë arritur 75 për qind përmirësimin racor. Duhet bërë grafik i ri për stacionin e ndërimit.

Pra, këto tufa të dhenve që po shkojnë në kullotë mbartin me vete përmirësimin racor. Brenda tyre ecën një gjak nën kontrollin e shkencës. Qirjakoja po rregullon diçka te gardhi para kasolles. Afrohem dhe e pyes se ç'do të bëhet kur të arrihet 100 për qind përmirësimi racor.

— Do t'u kthehem nga e para.

Retë e pakta mbi Nëmërçkë kanë marrë një ngjyrë të lehtë vjollcë. Në majat e Vajurës ka më tepër dritë. Zënë e shquhen tufat e dhenve. Njeriu i pangopur me gjumë e ka vështirë të merret me kuptimin e jetës në këtë orë të agimit. Po ato dy fjalë të Qiriakos ta nxjerrin gjumin krejt. Këta e zgjidhkan fare thjesht ligjin e ndryshimit dhe seleksionimit, për të cilin janë shkruar e do të shkruhen dhjetëra vëllime, e nxitin këtë ndryshim me duart e tyre, duke synuar më të mirën, delen që do të japë më tepër lesh, qumësht e mish dhe kjo punë s'do të ketë mbarim. Si do të jetë rendimenti dhe vetë delja pas njëqind vjetësh?

Mbi malet në horizont u ngrit përgjysmë dielli flakë. Kullotat morën më tepër dritë. Në majat tej Vajurës zunë të sajoheshin figurat e disa topave. Pastaj vezulloi çeliku i tyre. Në brinjë lëvizën kamionë, duke përhapur gumëzhitjen e motorëve të fuqishëm. Këta janë një nënrepart me kooperativistë që bëjnë stërvitje ushatarake dhe që dolën aty gjatë natës. Ende nuk shquhen njerëzit. Ka ditë kur jeta e ushtarit ngjan me atë të bariut.

Veterineri, brigadieri dhe Thimjoja, po ecin në shpat me lehtësi. Ndalojnë në breg dhe shikojnë poshtë kufirin e kullotës. Për këtë kufi Saranda kishte një grindje me Gjirokastrën. Ekziston e drejta sipas kadastrës, por edhe e drejta e bariut. Më në fund grindja u zgjidh në Kryeministri. Tani brigada duhet të bëjë kujdes me kufirin. Ata të tre flasin me zë të ulët. Bariu e merr këtë zakon të të folurit ultas për të mos trazuar qetësinë e kullotës, po zëri përhapet lehtë në male. Thimjoja ngre krahun, tregon një luginë të vogël aty poshtë, në mes të dy kufijve. Veterineri tund kokën, nuk pranon. Thimjoja ikën më tej i zemëruar, rri me trupin e madh mbi shkëmb. Zemërimi i tij është i pafuqishëm. A mund të inatoset njeriu me kufirin e kullotës?

Një orë më pas kishte rënë qetësi në stonet. Tufat e bardha të dhenve lëviznin ngadalë në pllajat. Kjo ishte një ditë si çdo ditë e deles, koha kur mbështetet rrëzë prallit dhe ndofta dremit bariu. Sepse ky nuk e ka të ndarë kohën. Jeta e tij rregullohet pas deles dhe stinëve të motit, në vetë gjirin e natyrës.

Në brigadën e parë pesë barinj janë ulur te gorrica dhe dëgjojnë një leksion të teknikut për përdorimin e kullotës. Kullota nuk u pastroka vetëm me zjarr. Mendja e bariut zë e ngacmohet, tek shikon të zbulohen dukuri të cilave u ka kaluar pranë tërë jetën dhe s'i ka vënë re. Paska edhe arsye të tjera që «bari të hahet me shkop». Jo çdo gjë e dinë barinjtë e vjetër. Librat dinë ca më shumë. Dhe sidomos kjo delja e përmirësuar, që jep dy herë më tepër se delja e vjetër, kjo e dashka ndryshe në

disa pika. Të ngjitesh në mal në verë dhe të zbresësh në dimër në vende të ngrohta, të ruhesh nga gëlbara e bari me helm, të kujdesesh që çdo qengj të pijë nënën e vet, këto nuk mjaftojnë.

Pastaj tekniku nxori një bllok tjetër dhe filloi «rakordimin» me brigadën. Po të ecte brigada me të njëjtin ritëm, në fund të vitit secili do të kishte arritur mbi 520 ditë pune. Kjo ishte një gjë e mirë fort, që i bëri nja dy barinj të çoheshin në gjunjë, ta shihnin nga afër bllokun e teknikut dhe të bënin krahasime me defterët e tyre.

Çfarë ka mbetur nga jeta e dikurshme e bariut, nga «bukuria e stanit»?

Ka mbetur çdo gjë, siç ishte, përveç urisë, morrit, paditurisë, mizerjes, që s'janë më. Të duash të zbulosh romantikën te barinjët e vjetër, është si të shohësh jetën e kaubojve të «Përrandimit të Larget» sipas përçudnimit të filmave amerikanë.

Jeta e bariut po ndërron edhe më tej, duke ndërruar ai me duart e veta edhe delen. Këta jetojnë brenda kohës së tyre, bëjnë një punë si gjithë njerëzit, atë punë që duan të bëjnë, sëmuren rrallë e jetojnë gjatë. Naimi e Çajupi qanë për fatin e bariut, po, me gjithë fuqinë tejpamëse, nuk mundën të shihnin se si do të ujdiste jeta e bariut me kohën e me shoqërinë në të ardhmen.

shtator 1982

## KRIPA E TOKËS

### 1

Nëpër rrugën automobilistike ndërmarrjes bujqësore të Lukovës i shikon vetëm «bishtat». Po të hysh brenda në të, humbet në gjelbërim, sheh aq sa mund të shohësh në pyll. As prej soditjes lart nga malet nuk mbetesh i kënaqur, për shkak të valëzimit të kodrave e grykave të thella. Atëherë zë e kërkon pika të tjera prej nga mund ta vrojtosh më mirë këtë ndërmarrje me pamje befasuese, 42 km të gjatë.

Njëra nga pikat, që ka të bëjë edhe me vetë lindjen e historikut e shkurtër të fermës, është kodra e lapidarit, ku u ndal shoku Enver Hoxha në vitin 1966 dhe porositi të shpyllëzoheshin faqet e maleve me bimësi të dendur, të egër, dhe të kthehej i tërë bregu në një plantacion madhështor të agrumeve e ullinjve.



Kjo kodër është si një ballkon mbi det. Nga e majta shikon Kepin e Qefalit dhe, nga e djathta, malet e Himarës, shikon Jonin blu të qetë, në sipërfaqe të të cilit lëvizin ca rryma ngjyrë qumështi, si vizatimet e një fëmije; shikon masivin nr. 1 të ndërmarrjes, që mbulon kodrat me agrume e ullinj, prej detit deri në lartësinë 402 metra.

Në këtë kodër kanë ndalur pesë vizitorë nga vise të ndryshme të Shqipërisë. Njëri prej tyre, një burrë i moshuar nga Lushnja, kthehet rreth vetes, shikon si në ëndërr, duke murmuritur: «Sa bukuri! Sa bukuri!»

— A do të qëndroje këtu përjetë? — i them.

Burri i vjetër mendohet, duke pasur ende dritën në sy, një valë gjaku i vërshon në fytyrë. Thotë:

— Secili qëndron në sektorin e vet. Koope-rativa ime është buzë Shkumbinit.

Masivin nr. 1 Përparim-Borsh mund ta shohësh mirë edhe nga deti. Kur kundron në largësi, të duket se një dallgë e gjelbër është ngjitur deri lart në mal, aty ku mbaron bimësia dhe fillon faqja e veshur me gurë të bardhë. Kur lundron më afër, fillon të lexosh, dallon punën e njeriut, brezaret, rreshtat e pemëve, kanalet ujitëse pingul e tërthor dhe përkul trupin të shohësh më thellë, sepse aty është jeta, një gjallërim i pashembullt i tokës, diçka që ndërgjegjja jote e ka kërkuar, por që nuk ke arritur ta shohësh më parë as me lirinë e përfytyrimit. Do të doja të ishte këtu në anijen e vogël ai burri nga Lushnja.

Kurse masivin nr. 2, ku është përqendruar tani forca kryesore e ndërmarrjes, mund ta shohësh të gjithin nga rrapi i fshatit Nivicë. Prej Qafës së Gjashtës, nën rrugën e asfal-

tit, që ndrit në diell si një vijë metalike, deri poshtë në pellgun e kodrave, po krijohet gjelbërimi i ri. Këta janë 900 hektarë të vënë nën ujë dhe të duket sikur aty po rritet bimësia nën sytë e tu, duke shlyer përjetë pamjen e tokës së thatë shterpë. Pas tre vjetësh gjelbërimi do të jetë këtu po aq i fortë, sa edhe në masivin nr.1, me këtë ndryshim: nuk do të ketë pjerrësinë e thepisur të Lukovës dhe, në vend të detit, përpara janë fusha e butë e Vurgut dhe malet e larta.

Pra, ka një «vështirësi» në këtë ndërmarrje bujqësore, nuk arrin ta shohësh të gjithën. Atëherë lind dëshira të hysh edhe një herë nga brenda, me mendimin se duhet të zbulosh patjetër ligjet që rregullojnë jetën e bimësisë së madhe, e cila sikur mbahej ndrydhur në thellësitë e një toke tepër kryeneçe dhe doli prej andej ngadhnjyese, me lirinë dhe vullnetin e njeriut.

## 2

Drejtori i ndërmarrjes është 46 vjeç, me trup të imët, me pamjen të qetë, gati të përgjumur. Kjo përshtypje bëhet edhe më e fortë kur i dëgjon zërin e ulët. Por duhet të shohësh në sytë e tij ngjyrëkafe dhe të ndjekësh më tej bisedën për të parë se kjo pamje e qetë, e lëmuar, mbulon një intensitet të brendshëm të shkallës së lartë. Këtë mund ta vëresh shpesh te njerëzit e vërtetë të punës.

Kurse sekretari i byrosë së Partisë në ndërmarrje është me trup të bëshëm, flokëverdhe e sykaltër, me zërin e thellë. Ndryshimi në fizionomi e në sjellje nuk i pengon drejtorin dhe

sekretarin të ecin bashkë, të kenë dëshirën për të qenë sa më tepër bashkë.

— Ngado të shkosh, tek unë do të vish, — i thotë sekretari.

— Sigurisht. Po nuk do lejojmë të abuzosh në autoritetin që të jep detyra, — përgjigjet drejtori.

Kjo frymë e dashurisë, kujdesit e humorit, përhapet në korridorin e gjatë, në zyrat ku hyjnë e dalin njerëz, duke ndjellë gëzim, se punët ecin mirë. Po sikur të ndalesh më gjatë me njerëzit, ke për të parë se shqetësimi tek ata është shtresa e dytë më e thellë. Pa janë edhe çështjet e praktikës së përditshme, të prodhimit e të shkencës. Mund të bjerë zjarr në ndonjë anë, mund të shfaqet diku sëmundja e ullirit. Janë mbledhjet e brigadave, të organizatave-bazë të partisë, të këshillit teknik. Këtu fillojnë e dalin një varg me gjëra që s'janë bërë si duhet, diku është ulur vigjilenca, ritmi i punës, diku është dëmtuar diçka. Atëherë nis diskutimi. Drejtori flet i menduar, nën zë: «Edhe eshtrat në varr do të na tunden, për një rrënjë ulliri, për një brezare që s'qëndron mirë.»

Këtu bëhet luftë për të mirën, për të arritur përsosmërinë. Por a mund të arrijë njeriu një pikë të tillë? Ditën që do të besojë se e ka arritur, atë ditë ka filluar rënia e tij.

\* \* \*

Në lagjen e re të Lukovës, me apartamentet ngjyrë trëndafili, po bie mbrëmja. Në fushën sportive që po hapet në mes të lagjes ende lozin disa fëmijë. Vullnetarët po shkojnë në men-

së. Edhe pak dhe lagjja do të tërhiqet në qetësinë e natës.

Po bisedoj me drejtorin në dhomë. Poshtë, në zyrën e Partisë, ndizet drita. Isufi ka thirrur sekretarët e organizatave-bazë, për format arsimore. Më duket sikur e shoh tek ngre sytë e kaltër, me atë pyetjen e përhershme se deri ku e ka kuptuar bashkëfolësi atë që kërkon Partia. Ne me drejtorin po i sillemi me fjalë njëri-tjetrit. Drejtori bën rojë nga çdo anë, që të mos thotë asgjë për veten, i ruhet kësaj si delja gërshërës. Po s'është e mundur të tregosh tërë kohën në vetë të tretë, kur ke qënë një pjesëmarrës tepër aktiv në ngjarjen.

Ai erdhi këtu në majin e vitit 1969. Mbledhja u bë nën bajamet. Zunë dy dhoma në fshat dhe kështu u krijua ndërmarraja. Pesëmbëdhjetë ditë më pas, më 1 qershor, u shtjellua në gjëresë fuqia e shoqërisë dhe shtetit socialist. Erdhën të rinjtë, një mijë vullnetarët e parë, që do të ndërroheshin çdo muaj. Për katër vjet kjo forcë vërshoi e pandryshuar. Njëherësh me të pati ardhur teknika. Në brigjet e thepisura, të veshura me një lëkurë të ashpër prrallesh e shkurresh, ku nuk depërtonte as egërsira, u hapën 100 hektarët e parë, u bënë brezaret.

Këtu fillon për drejtorin njëfarë drame që e jetoj muaj e vite. Se ishte përpunuar teoria e masivit, po praktika mungonte. Do të qëndronin brezaret, apo shirat do t'i çonin në det, duke larë faqet e hapura të malit, duke fshirë mundin e mijëra të rinjve të ardhur nga çdo rreth i Shqipërisë?

Pesëdhjetë milimetra shi, pastaj shtatëdhjetë. Drejtori çohet natën me shokët, shkante te brezaret, duke kthyer fenerët nga të gjitha anët, ndërsa mbi kurrizin mbuluar me mushama ndi-

ente kërcitjen e shiut të rrëmbyer. Njëqind e njëzet milimetra shi brenda një nate. Ujërat zënë e rrjedhin nga anë të papritura, me atë gurgullimën e butë të fshehtë. Bllokohen kanalet. Ndonjë brezare shtrembërohet, diku ikën toka, duke hapur plagë të zeza, dhe nga kjo pamje të thernin kokat. Ata që kishin thënë se brezaret me pjerrësi 40 gradë do të shkonin në det, tundnin kokat me hidhërim. Po Partia, vullneti që vërshon prej saj, kërkon të ecet përpara. Atëherë bëhen prova të tjera në tri variante, me brezare si tryeza tre metra gjatësi, pesë metra, dhe gjatë dy dimrave do të shihej si qëndronte skarpata, nga shkonte uji, a kishte çarje të sheshit, prishje të tokës rreth rrënjës, gjithnjë duke ruajtur parimin e brezares, mbush sa gërmon.

Ndërkohë hapen më tej faqet e maleve. Por nga do të kalojnë rrugët? Si do të bëhet ujitja? Spërkatja? Se pa rrugë të brendshme, pa mekanizim të spërkatjes, pa një regjim të hekurt ujitës, ky masiv me një milion rrënjë pemë do të kthehej në një përbindësh që nuk i shtrohet njeriut.

•Një ditë Vasili e kishte shpirtin plot dhe mendjen të turbullt. I tha një funksionari të ardhur nga Tirana:

— S'jam akademik. Literaturë nuk gjendet. Në detin Mesdhe, në asnjë vend s'janë provuar brezare të tilla. — Në zërin e tij ndihej ankthi.

— Akademik edhe mund të bëhesh. Tani nuk do të merremi me këtë. Tani do të shohim si bëhet më mirë ajo që ka vendosur Partia, — tha tjetri.

\* \* \*  
Vjen një kohë kur njeriut i jepet mundësia ta ndryshojë nga themeli jetën e tij. Atëherë ai i përvishet punës, sheh frytet e saj dhe nxitet të punojë më tepër. Fillon procesi i ndryshimit të natyrës dhe vetë njeriut, që s'ka të ndërprerë.

Ndërsa rriteshin brezaret nga buza e detit në lartësinë 400 metra, duke kaluar vitet, kthehej në një bindje të patundur mendimi i mijëra njerëzve se brezaret do të qëndronin përjetë.

Vasili mund ta mbante i qetë pjesën e tij, atë që i takonte si drejtor, nga pesha e masivit të madh që vërvitej lart në mesin e malit. Ai nuk çohet më natën e të rrinte këmbëkryq në shtrat për orë me radhë. Ky lehtësim erdhi pas tre vjetve.

Ai ishte një djalë i imët nga Vurgu i Delvinës kur hyri në shkollën e mesme me bursë shteti. Ishte i lumtur kur merrte një tresh në vitin e parë, se e pengonte gjuha, filloren e kishte bërë greqisht. Pastaj eci përpara.

Tani, në burri, i takoi prova e dytë dhe më e rëndë. Po kësaj here nuk ishte vetëm. Kolektivi i madh i ndërmarrjes, mijëra aksionistë, ua morën dorën brezareve. Atëherë hy në me guxim në pjerrësi të mëdha, duke nxjerrë nga kjo përfitime, duke arritur rekorde. Në pjerrësinë 20 gradë 200 rrënjë për ha, në pjerrësinë 60 gradë 480 rrënjë për ha. Si shtëpitë e Gjirokastrës. Pastaj në 70 gradë 550 rrënjë për ha, 150 rrënjë më tepër se në tokë të rrafshët. Dhe për rrugët, ujitjen, spërkatjen, zgjidhjet erdhën njëra pas tjetrës, sipas «origjinalit» të Lukovës. «Problemin e keni zgji-

dhur për 25 vjet», tha një specialist i huaj.  
«Pse për 25 vjet», pyeti i zemëruar drejtori.  
«Se nuk dihet ç'do të bëjë shkenca më tej»,  
tha i huaji. Drejtori buzëqeshi.

### 3

Në fillim të Grykës Gjashnjar është një kodër e vogël e lëmuar, e mbjellë me ullinj 13 vjeçarë. Në njërin anë të kodrës këta ullinj, që shndritin në diell si argjend, formojnë fjalën «Parti», në faqen tjetër formojnë fjalën «Enver» dhe janë të mbushur me kokrra. Këto fjalë të shkruara me drurët e ullirit do të qëndrojnë të paktën pesëqind vjet. Pastaj do të përtërihen, sepse këto dy fjalë qëndrojnë në ndërmarrjen bujqësore në Lukovë si firma në tablonë e një piktori të madh.

Gryka Gjashnjar është një çarje e madhe e tokës, e thellë, me faqet e gjera hapur në diell. Në faqen nga e majta, lart në mal, duken rrënojat e fshatit Hundëcovë. Poshtë, pranë detit, në kodrën e sheshtë, janë rrënojat e një kalaje të Ali Pashës, që të befason.

Kryeagronomi thotë se Gryka Gjashnjar ka qenë një vend i egër, i padepërtueshëm. Këtë ai e di mirë, se është prej Hundëcovës, të braktisur që në kohën e luftës. Fshati i vogël shkonte tri orë larg për të punuar si argat dhe linte «rehen» (peng) ullinjtë e paktë buzë grykës.

Ashtu ka qenë vërtet kjo grykë, po tani është veshur në agrume e ullinj si peshku në parrë. Sa më poshtë të ecësh, aq më tepër kri-dhesh në to. Kur arrin në fund dhe kthen kokën të shohësh rrugën që ke bërë, ke mbi vete

një mal me gjelbërimin rrrathë-rrathë dhe kjo punë e njeriut për disa çaste sikur të merr frymën.

\* \* \*

Portokallet e reja kanë lëshuar rreth majës lastarët si lule me ngjyrë të verdhë të çelët. Ky është vegjetacioni i tretë që përkundet prej flladit. Portokallet janë katërvjeçare dhe do të japin 5 kg për rrënjë. Një prodhim të tillë duhej ta jepnin në vitin e shtatë, po janë nxitur nga të gjitha anët, me punime rreth rrënjëve, me krasitje, plehërim, ujitje, spërkatje dhe prandaj harlisen e tunden lastarët, duke zbuluar kokrrat.

Këtu mund të mbash vesh zhurmën që prodhon qetësia, domethënë kalimin e flladit në pemët dhe asgjë tjetër. Një njeriu të pamësuar kjo i sjell një si buçitje të lehtë në veshë, dhe e pushton ndjenja e prehjes. Aty poshtë, te limonat, po pushon Donika, fshin djer-sën dhe bën me mendje disa llogari, duke shikuar rrotull. Është e vetme dhe hapat tanë e gjejnë në befasi. Kur çohet në këmbë, sheh se ajo është një grua me trup të gjatë, tridhjetë vjeçe, me sytë e zinj të qeshur.

Sot ajo ka punë në këtë ngastër të freskët të limonave, që ndriçohet si nga brenda prej dritës së kaltër të detit të afërt, ndërsa lart shkëlqen dielli. Ku gjetkë mund të gjendet më mirë njeriu?

Rreth ngastrës po grumbullohet plehu. Në familjen e agrumeve limoni është më i ndjeshmi. Edhe dy muaj, në tetor, limoni fillon të përgatitet për dimër, bie në qetësi, limfa lë-



viz më pak, gjethja rri e fjetur. Atëherë është çasti të ndihmohet me pleh organik, t'i krijo- het ngrohtësi dhe limoni do të dalë nga përgjumja dimërore në mars e në prill.

Këtë jetë të brendshme të limonit të brishtë, që ngjet me natyrën e disa kafshëve të pyllit, Donika e njeh, e nderon dhe sillet ndaj saj me kujdes, siç bëhet me fëmijën që e zë rrufa e lehtë. Ajo është punëtore me kategorinë e me- sme dhe nënë e tre fëmijëve.

— A sëmuren fëmijët, Donikë?

Vetullat e saj ngrihen hark, sikur aty afër të kishte vërshëlyer një gjarpër. Vetëm për një çast, pastaj fytyra e saj e mirë ndrit prej gëzimit.

— E pse të sëmuren! Kanotiera, diell dhe ushqim.

Këtu në brigadën e gjashtë plani i frutave plotësohet. Disa thoshin se frutat e shpërndara s'mund të plotësonin plan. Donika qesh, ngul gishtin në tokë, si për të fiksuar fjalët, me një lëvizje plot hijeshi të krahut. Thotë se gratë punojnë më mirë, por edhe burrat punojnë.

Suksesi i brigadës i jep krenari Donikës, si për një sukses personal. Po brigada ka tani një problem tjetër, që del prej kufirit të saj, duke përfshirë tërë ndërmarrjen. Shoku Enver Hoxha ka porositur të zgjatet stina e agrume- ve rreth vitit. Ferma punon me ngulm për kë- të porosi. Janë mbjellë 21 lloje agrumesh. Së shpejti do të hyjnë në prodhim agrumet e vo- na. Do të kemi portokalle edhe në maj. Po çfa- rë duhet bërë më tej me limonin dhe porto- kallin? Si duhet të ndihmohen specialistët?

Mendja e Donikës është e zënë me këtë pu- në, si diçka që i përket drejtpërsëdrejt asaj dhe kjo gjë të lë të habitur. Sepse, më në fund,

një punëtores e thjeshtë dhe e ndërgjegjshme mund të mendojë për normën e saj ditore, si edhe për skuadrën. Por që të impenjohet kaq fort kjo punëtores për një problem që i përket gjithë ndërmarrjes duket diçka e pazakontë.

Emegjithatë është pikërisht kështu.

Më poshtë, në breg të detit, ku shkëlqen një plazh i vogël, hapen mbi agrumet disa pemë me gjethe të mëdha, ndofta banane, duke e bërë më të ngjeshur bimësinë. Dielli i fundit të gushtit ia ka ndryshuar pamjen vendit, duke i dhënë një bukuri të nxehtë, sipër së cilës lëkundet qetësia, një mpiksje e aromës së portokalleve me vapën, me erën e detit. Puna krijoi këtë vend që i bën lojëra syrit dhe preh shpirtin. Puna rrit Donikën, komunisten që jeton me tërë qenien e saj të tashmen dhe të ardhmen.

Duke u sjellë disa ditë në rrugët e brendshme të ndërmarrjes që vërtiten rreth brigjeve në një gjatësi prej 55 km, të duket sikur gjelbërimi të hyn në trup, të duket sikur janë ngjyer në të gjelbër edhe sytë e njërëzve që ndesh në rrugë.

Poshtë, afër plazhit të bukur të Bunecit, zbardh në mes të pemëve stalla e lopëve. Janë ngritur pesë stalla në pesë brigada. Brenda vitit 1984 do të ngrihen 35 stalla të tilla, për të siguruar krejt plehun organik që i duhet ndërmarrjes. Prapë luftë kundër mendimit konservator se nuk mbahen lopët në plantacionet e agrumeve, se kostoja e qumështit do të vejë në qiell. Prej një viti është provuar se mbahen mirë, me barin e brezareve dhe duke mbjellë

ndonjë rrip tokë me lakër. Dhe plani i qumështit plotësohet, lopa del me fitim. Ashtu si edhe bagëtia e imët që verojnë në male. Një e treta e të ardhurave të ndërmarrjes vjen tani nga blegtoria...

Në mbrëmje, duke u ngjitur në fshat, ndër-sa mbi det kishte rënë një fashë e madhe drite, provoja një ndjenjë mirëqenieje e kënaqësie, sikur të kisha qenë për vizitë në një shtëpi që mbahet me nikoqirllëk dhe ndrit prej pastërtisë.

#### 4

Familjarë e grupe vullnetarësh të rinj zbresin ngadalë në mbrëmje poshtë rrugës së asfaltuar. Venë në lapidar. Kjo shëtitje po bëhet zakon i një pjese të banorëve të Lukovës. Sa më tepër të kalojë koha, aq më shumë do të përhapet zakoni.

Ka çaste që mbrëmjet në Lukovë të habitin vërtet. Kjo ngjan kur mbi hapësirën e kodrave e mbi detin zënë ndërrohen ngjyrat. Po s'ka rënë shi prej kohe që të lajë qiellin, mbi det enden ca avuj të lehtë dhe drita e diellit merr këto ditë ngjyrë të verdhë. Pastaj bie muzgu dhe ndihet frymëmarrja e detit, si e një krijese të gjallë, si një dëshmitar i gjithësisë i ndalur te bregu. Edhe pak dhe nga i njëjti horizont ngrihet hëna me dritën e bardhë, nën të cilën të duket se sheh gjithçka e s'sheh asgjë. Te lapidari këndojnë ose rrinë heshtur.

Aty erdhi e qëndroi shoku Enver në vizitën e tij të dytë, më 28 mars 1978. U kënaq e u preh, deshi të rrinte sa më gjatë; u kthye dhe

pa tunelin e ujit lart në malin Lovan dhe tha se ngjante si një shqiponjë në ngritje krahëhapët.

Tani këto fjalë janë në gojën e gjithkujt, se dalja e betonuar e tunelit, me të dy kanalet anash, i ngjan një shqiponje të bardhë gati në fluturim.

\* \* \*

Kjo është vapa e shëndetshme e bregdetit, po prapë vapë. Askush nga pleqtë s'mban mend një thatësi kaq të zgjatur dhe as ka dëgjuar nga babai e gjyshi të ketë ndodhur ndonjëherë.

Në orën tetë të mëngjesit dielli të djeg zverkun dhe gjinkallat këndojnë edhe lart në mal. Po te gryka e tunelit një rrymë ajri e ftohtë, që vjen me ujin nga thellësitë e malit, përhap freskinë rreth e qark.

Ky tunel ecën brenda malit Lovan, për 2300 metra, duke e sjellë ujin e ftohtë akull nga Tatzati. Tre metra kub ujë në sekondë, sido që të bëjë moti. Pastaj uji ecën në kanal in nga e majta deri mbi Sarandë, si të ketë kaluar në tunelin e fshatit Përparim, 700 metra të gjatë, kurse në të djathtë do të arrijë brenda nëntorit fshatin Piqeras. Shqiponja ka hapur krahët e saj mbi 3000 hektarë tokë të bregut, që pak vjet më parë digjej prej thatësisë.

Uji është jetë. Uji ecën në kanal in kryesor për 45 km dhe zbret në kanalet e dyta e të treta, duke u hapur në brigjet, duke lëvizur në të gjitha nivelet. Ky është problemi i vështirë i ujit, që u zgjidh sipas «modelit të Lukovës», sepse është një punë tepër e ngatërruar ta ndalosh vrullin e ujit në një pjerrësi që arrin 75 gradë, ta bësh të vejë në rrënjën e çdo

peme, në një milion rrënjë pemë të gjitha në skarpat, të ecë sipas dëshirës sate, të ujitë aq sa duhet e të mos dëmtojë asgjë. Kjo ia ngatërroi mendjen edhe atij profesorit të dëgjuar frëng që erdhi këtu vitin e shkuar. «S'ka mundësi të ujitet ajo kodër», tha profesori. «Vemi në vend», tha drejtori. Profesori, autoritet në lëmin e bujqësisë, zbriti gjatë kodrës, me bindjen se e gjitha kjo ishte një inskenim, ndofta një marrëzi. Aty pa si qëndronte puna. Ai hoqi kapelën, me nderim, si një kalorës frëng. Kjo nuk e pengoi të shrembëronte të vërtetën në shkrimet e tij, kur u kthye në Paris. Po të dojë, njeriu mund edhe të ndjekë shembullin e bufit, që mbylli sytë dhe tha «dielli nuk ekziston, me që nuk e shoh unë». Më pas erdhën këtu pesë funksionarë e specialistë të FAO-s, treguan habi, shfaqën admirim, kërkuan literaturë, që përvoja e Lukovës të njihet në vendet rreth mesdheut e gjetkë. Cilido komb ka të drejtë të japë ndihmesën e vet, sado modeste qoftë, në shkencën që i duhet njerëzimit. Më pas erdhi një personalitet, u ul te lapidari dhe ndenji heshtur, me mjekrën në gjoks, duke shikuar ngadalë nga njëri breg te tjetri. Ishte trupmadh dhe fliste pak. Aq gjatë ndenji heshtur, sa ata që e shoqëronin besuan se po vuante nga ndonjë dhembje e fortë e kokës. Ai u çua dhe tha: «Jeni njerëzit më të lumtur të botës dhe që jetoni në vendin më të bukur.» «E kemi bërë me duart tona», iu përgjigj Vasili.

Që këtej, nga lartësia e tunelit, ndien zbritjen e ujit të ftohtë që kërkon rrënjët e pemëve të masivit me gjelbërim të fortë, të errët. Gjethet shkëlqejnë në diell me një ndriçim që të merr sytë, në krejt hapësirën. Sasia e ujit të këtij tuneli nuk ndryshon asnjëherë,

ashtu si nuk ndryshon gjelbërimi i masivit rreth motit. E megjithatë, në Lukovë prapë mendjen e kanë tek uji. Kursejnë 700 m<sup>3</sup> ujë për ha. Përse të lëshojnë ujë më tepër nga sa duhet? Veç kësaj, aty do të ndërtohet edhe hidrocentrali.

5

Në fund të fshatit Piqeras gjendet «ulliri i lotëve». Nja dyqind metra poshtë bregut, nën shpatin e pjerrët, është deti blu i thellë dhe plazhi i vogël e i qeshur prej nga niseshin barkat. Gratë dhe fëmijët i përcillnin deri tek ulliri burrat për udhëtimin e dyshimtë.

S'kam parë kurrë një trung ulliri të tillë, që të mbështillet rreth vetes. Erërat e kanë sjellë ullirin e vjetër nga e djathta në të majtë dhe ai u ka bërë ballë, duke përdredhur trungun ngadalë, duke u lidhur fort. Në rrathët e sajuar prej këtij shtrëngimi të duket sikur ende vërshëllejnë erërat e lashta gjuhëprera.

*Ç'tregon ky defter i shkretë,/ shkruar me kalem të zi,/ gjithë hallet e fukarasë/ mbledhurë në luturvi.*

Fshati Piqeras, me dyqind shtëpi, ka pasur nëntëdhjetë barka. Shkonin në grykat e Vjosës, Shkumbinit e Bunës. Çonin vaj, lesh e bulmet dhe merrnin misër. Shkonin deri në Spanjë, kanë vajtur edhe në Indi. Nuk i ushqente toka e thatë. Nganjëherë barkat e lehta i tërhiqte deti në thellësi dhe gratë e reja lagnin me lot truallin e ullirit, prej gjetheve të të cilit pikonte hidhërimi. Tani këtu kalon kanali ujitës dhe mund të bëhet një tietër «ballkon» për të soditur bregun, detin blu, si edhe

lëvizjet në portin e vogël të ardhshëm që po piketohet aty poshtë, në plazhin e bardhë të Bunecit.

\* \* \*

Aristoteli dhe Straboni, për të cituar vetëm këto personalitete të lashtësisë, e kanë quajtur Ilirinë një vend të madh frytdhënës plot me ullishta e vreshta. Në varret tremijëvjeçare, në Konispol e gjetkë, janë gjetur kandila me vaj ulliri. Por ulliri në Shqipëri është edhe më i vjetër. «Ulli». Fjalë autoktone e familjes indoevropiane, e përdorur edhe nga fqinjët e Ilirisë. Po një varg fjalësh, që kanë të bëjnë me punët e ullirit e të vajit, janë thjesht të shqipes. Këto i ka mbledhur me durim e kujdes edhe një mësues nga Lukova.

Këtu ka qenë zakon që të shkohej për Vit të Ri të miku duke mbajtur në dorë një degë ulliri, për t'i uruar prodhim të mbarë. Pastaj të rinjtë loznin rreth zjarrit duke djegur gjethe ulliri. Druri i ullirit, në bregdet dhe në vise të tjera të Shqipërisë e deri në Kosovë, i ka rrënjët në jetën e popullit prej mijëra vjetësh. Se ulliri është «bukë», «gjellë» e «ilaç». Këto i tregon specialisti i vjetër i krasitjes, Areteoja. Thotë prapë: «E kemi provuar në kohën e luftës.»

Ai është një burrë i thinjur e sykaltër, me fytyrë të kuqe. Është nga ata njerëz që të duket se i ke njohur edhe më parë, në kohë të pacaktuar, po sidoqoftë, i ke njohur herët dhe prej një kohe të gjatë. Kjo ndjesi të bën të afroresh edhe më tepër, ta shohësh e dëgjosh me vëmendje. Ai paskësh qenë nga ata që mendonin se, po ta kra-

sitësh rëndë ullirin, humbet prodhimi i disa viteve. Prandaj ulliri duhej lënë në punën e vet, një dru shekullor me tekat e një plaku kryeneç. Një vit jep, pastaj i mbyll degët për dy vjet. Dhe jep atë që do.

Areteoja e ka bërë autokritikën prej kohe. Ulliri jep çdo vit, sikur t'i flasësh me gjuhën e vet. Një provë që po zgjatet prej nëntë vjetësh bindi këdo se ndryshimi ndërmjet viteve prodhimtare e joprodhimtare nuk është 1:20, po 1:1,5, me kusht që të ndërhyjë njeriu.

Fryn fillad detar në luginën e ullinjve shekullorë. Më duket po dëgjoj murmuritje, fjalë të vjetra të urta, që trazohen me gjuhën e re. Një ulli treqindvjeçar kthehet me anë të gërshërës, sharrës e thikës, në moshën njëzetvjeçare. Por ai që hyn brenda ullirit me këto mjete në duar duhet ta njohë anatominë e këtij druri. Duhet të krijojë një raport të drejtë rrënjë-dru-kurorë, të ndriçojë ullirin nga brenda, t'i kthejë gjethet diellit, që të bëhet e plotë fotosinteza. Duhet ta ulë kurorën e këtij ulliri të vjetër që ka shkuar 15 metra lart dhe të krijojë nën të kurorën e re, të ulët, të fuqishme, prodhimtare. Kjo mund të kërkojë punën e tre vjetve radhë.

Në prill-maj ulliri shekullor zë e rrit sythat që nuk shihen. Atëherë i hidhet dora e dytë e plehut azotik dhe ai harlis më tepër, me një dashuri të re për jetën, si një djalosh njëzetvjeçar, duke ruajtur me kujdes ekuilibrin e vet ndërmjet drurit dhe gjethes. Këtë fuqi çudibërëse të ripërtëritjes ulliri fisnik e mori në dhjetë vjetët e fundit. Këtë veti ndofta e ka vetëm ai, nga gjithë drurët në faqe të dheut. Vetëm ai mund të komunikojë te njeriu një optimizëm kaq të gjallë e në të njëjtën kohë të jetë aq i dobishëm. Por, që ta ndiesh këtë, duhet ta njohësh ullirin.



Shoku Enver ka thënë se duhet ta bëjmë vajin në vend. Fjalët e tij këtu sikur vibrojnë në ajër, sepse mund t'i dëgjosh nga goja e çdo punëtori. Është si në një marrëveshje në përmasa të mëdha për një gjë të përbashkët, ndër mjet udhëheqësit dhe popullit të zonës. Ai tregoi në emër të Partisë se ç'duhej bënë, e dhjetëra mijëra vullnetarë, të rinj e punëtorë bënë. Këtë gjë ata e ruajnë në zemër dhe thonë se s'ka tjetër vepër në Shqipëri që të jetë kaq e lidhur me porositë e tij të drejtëpërdrejta, si ndërmarrrja e tyre në Lukovë dhe Ksamil, kopshtet në lulëzim të plotë.

Por vaji, për aq sa i takon ullirit, nuk do të bëhet duke përtërirë ullinjtë shekullorë. Drurët e vjetër zënë e humbasin peshë në blloqet e ullinjve të rinj. Vetëm në masivin nr.2 janë mbjellë e po mbillen 240 mijë rrënjë.

Ulliri i ri, me ngjyrën e çelët të gjethes, me drurin e njomë, sikur nën lëkurën e tij të qarkullonte qumësht, ka trajtë të rrumbullakët, si ca drurë të parqeve që rriten nën dorën e kopshtarit. Dhe masën e ka të caktuar, nuk do të shkojë më larg se tre metra e gjysmë. Por do ta shtojë prodhimin nga viti në vit. Tani ullinjtë 8-10-vjeçarë janë plot kokrra, japin atë prodhim që do ta jepnin më vitin e pesëmbëdhjetë. Kjo pamje e ullirit të ri të sjell harenë. Është diçka si qengji i njomë kundrejt dashit të vjetër. Është edhe më shumë. Që nga koha e Aristotelit e më parë, ulliri qëndroi i pandryshuar. Tani ndryshoi njëherësh, duke fituar një rini të gjatë. Por as kjo nuk është fjala e fundit. Në ngastrën eksperimentale të fidanëve mbjellin njëherësh 50 lloje ullinj, me shërbim

e klimë të njëllojtë. Njëri jep kokrra, tjetri ca më shumë, tjetri nuk jep asgjë dhe skartohet. Vepron vetë ligji i seleksionimit. Veç kësaj, kam përshtypjen se diçka e veçantë po zien fshehur. Mund të jetë puna për një ulli që jep kokrra në vitin e dytë dhe që po eksperimentohet diku. Drejtori s'do të flasë për këtë, këmben bisedë me mirësjellje. Në daltë vërtet ulliri dyvjeçar, atëherë kemi të bëjmë me një ulli krejt të ri, nxjerrë nga lëkura e ullirit të vjetër, që jepte kokrrat e para pas 15-20 vjetësh. Nuk ishte çudi që në kohët e lashta e vinin si detyrim mbjelljen e ullirit, e nganjëherë edhe duke e shpërblyer atë që e mbillte.

Lart në stanet verore merren me përmirësimin e vazhduar të deles. Në sektorin «Qazim Pali» në Borsh ndjekin në fidanishte ecjen e agrumes. Këtu në kodrat e Vanës të masivit nr. 2, në shtatë hektarë tokë, punohet për ndryshimin e mëtejshëm të ullirit, duke zgjedhur rasatin më prodhimtar për vaj e kriposje.

Diku i kemi lexuar këto fjalë: Njerëzimi, si një armatë kalorësie, shkon përpara duke pushuar përherë maja më të larta dhe ka për të ardhur dita që të sulmojë edhe vetë vdekjen.

Në Lukovë kanë mposhtur thatësisirën dhe shirat. Dhe bëjnë shkencë, me metodë e pa bujë, në përputhje me direktivat e Kongresit të 8 të Partisë. Kur sheh atë që bëhet këtu për zgjedhjen e përtëritjen, fillon të mendosh për jetën që s'ka të sosur.

## 7.

Pak më poshtë lapidarit po ndërtohet një platformë betoni. Këtu do të ngjitet teleferiku, që do të lëvizë 450 metra në pjerrësi, deri buzë detit. Kjo ka për të qenë prova e parë dhe

do të bëhet në nëntor. Po qe se do të ecë mirë, teleferiku me vagonët me kapacitet një-tonësh do të përhapet në vitet e ardhme, do të këndojë kodër më kodër e do të përfshijë krejt masivin nr. 1, duke i çuar prodhimet në portin e vogël të Bunecit.

Në oficinë po saldohen shtyllat metalike të teleferikut. Kjo punë rëndon mbi supet e inxhinierit të ri mekanik, me stazh trevjeçar. Është e para herë që merret me një teleferik. Në fillim të krijohet përshtypja se ky djalosh i urtë e i sjellshëm nuk kupton dhe aq mirë përgjegjësinë e vet. Ç'do të ndodhë ditën e provës, kur vagoni me peshë të përgjithshme dy-tonësh do të ngjitet lart e do të lëshohet poshtë?

Inxhinieri ka qenë në Pukë për të parë teleferikun e atjeshëm. Por në Lukovë duhet ndryshe, me largësi të vogël, me stacione në kodrat. Këto ai përpiket që t'i zgjidhë me punë ditën dhe me një libër të huaj mbi teleferikët që studion natën.

Ky teleferik ka për të ecur mirë që në provën e parë, duke çliruar ndërmarrjen nga transporti me krahë e automjete. Ndonjë nëpunës në ministri mund të ketë ende dyshimet e veta, që nuk i thotë, po sikur ta shikosh disa ditë nga afër inxhinierin, bindja në suksesin kalon edhe te ti. Ky është nga ai brez djemsh të mençur e të zjarrtë që po rriten në ditët tona e nuk dinë të prapsen kurrë.

Ka edhe diçka tjetër. Në oficinën e vogël të ndërmarrjes, inxhinieri me teknikun dhe tornitorin e vjetër prodhuan në fillim pjesët e ndërrimit për qindra pompa të spërkatjes, pastaj pompën të tërë, tri lloje pompash njëren pas tjetrës dhe së fundi pompën «35-vjetorja». Këto i bënë nga «halli i terrenit», që të punojnë me

motokultivatorë, të hyjnë kudo. U provua gjatë një viti, se kjo pompë është më e mirë nga ato të importit, me rreze e parametra më të lartë. Pastaj prodhuan mekanizmat për ujitjen në formë shiu, pa energji, duke shfrytëzuar pjerrësinë, që u vu në provë në kodrën sipër oficinës. Kjo mund ta ndryshojë një pjesë të sistemit të ujitjes që tani. Ja, prandaj kanë besim se çdo punë oficina e ka nxjerrë në krye.

— Inxhinier, a nuk të duket se po merrni përsipër ca punë të mëdha për oficinën tuaj të vogël?

— Për një çast ai të shikoh me sytë seriozë të menduar, zë e fërkon grushtet dhe thotë me të qetë:

— Kërkohet edhe më tepër...

— Nëna t'fajtoni...

— Nëna t'fajtoni...

— Nëna t'fajtoni...

Op Gryka e Kakomesë gjendet ndërmjet masivit nr.1 dhe masivit nr.2. Nga ana e majtë e grykës ngrihet një mal me bimësi të dendur, si në tropik. Në të djathtë është mali i zhveshur i hirtë si i djegur. Rreze këtij mali gjendet manastiri. Përpara është gjiri i detit me plazhin e gjërë, me gurë rrumbullakë të një bardhësie që të merr sytë, me rërën e trashë, të pastër, të nxehët. Në tërë bregun e Jonit blu, të kthjellët, mund të gjenden vetëm nja dy pika të tjera ku uji të jetë aq i tejpashëm.

Manastiri është i vitit 1670. Kisha e vogël, e rëndë, e stilit «kryqi me kupolë», është mbuluar në muret e brendshme me afresket e «Mihalit nga Zerma» (ndofta Jerma). Afresket janë demtuar, po flie pjesët e paprekura dalin të gjalla fytyrat e shenjtoreve, sikur Mihali të kishte mbarruar punë me ta aty më parë dhe

të kishte ikur duke lënë derën hapur dhe ata e presin të kthehet, më shpresë se do t'u heqë nga sytë atë vuajtjen e përjetshme që i këlliste të ftohtë në trup besimtarit. Ndërsa kupa e lartë vertikale, që synon qiellin, ruan edhe sot fuqinë e saj shtypëse dhe s'do t'ia dijë nga koha.

Ky ka qenë deri në shekullin e kaluar një manastir i fuqishëm, me bibliotekë, me mjete lundrimi e i mbrojtur. E dëshmojnë pjesërisht banesat e murgjvë që ngrihen mbi kishën, si edhe kulla me urën ajrore. Ç'bënin murgjit në këtë grykë të fshehtë të vëtmuar? Mbase merrreshin edhe me kontrabandë e me intriga politike. Këtu vinte nganjëherë Ali Pasha, për ato takimet sekrete me të huajt, larg syve të botes. Një monument kulture që duhet mbrojtur më mirë.

Kur erdhi në Sarandë në marsin e vitit 1978, shoku Enver pyeti se ç'bëhet me grykën e Kakomesë. Ai tha se aty mund të rriten fiqtë mirë.

Janë bërë matjet. Në grykën e ngrohtë, të veçuar, të Kakomesë, mund të vihen nën kulturë nja 70 hektarë. Janë bërë rilevimet e planimetritë edhe në grykën e thellë sipër Borshit, deri lart në Fterrë e Çorraj, deri në Drasën e Kucit. Këtu janë 1600 hektarë tokë malore e kodrinore e degraduar, që do të mbillen pemë frutore, e ullinj dhe ky do të jetë masivi nr.3. Ky është kufiri i ndërmarrjes bujqësore të Lukovës.

Një i huaj pyeti drejtorin se ku i mërrnin paratë për investime të tilla me afat të gjatë.  
— Çfarë?

- Fondet, kapitalet, — shpjegoi i huaji.
  - Nga «Kapitali» i Marksit, — tha drejtori.
  - Është i vetmi ku merr kredi Shqipëria.
- Marksit të jep kredi bujarisht dhe pa fajde, me kusht që të përdoren për qëllime fisnike e me nikoqirllëk.

Në Lukovë i kanë përdorur mirë investimet shtetërore. Për masivin nr. 1 u kursye 15 për qind e fondit. Do të kursehet edhe më tej me anë të rritjes së prodhimit, me sigurimin e plehut brenda ndërmarrjes, me kursimin e ujit, me heqjen e fidanëve nga importi, me shtimin e rendimentit të punës. Ai që do të kursejë lekun, ka për t'i gjetur edhe rrugët.

## 9

Më 26 gusht, afër mbrëmjes, dyqind vullnetarët e ndërresës u mblodhën te lapidari. Zuri vend juria dhe nisën konkurrimet e grupeve artistike të brigadave. Disa skuqen sikur do të marrin flakë, djersijnë, murmurisin. Të tjerë «artistë» sillen lirshëm, sikur këndojnë në shtëpitë e tyre. Por që të gjithë kanë një dëshirë të vetme, të nxjerrin grupin e rrethit të tyre në ballë.

Të rinjtë do të nisen pas katër ditëve. Flamurin e punës në aksion do ta marrë Lindita, komisarë e brigadës së Krujës dhe do ta çojë në qytetin e vet. Më 1 shtator kanë për të ardhur dyqind vullnetarë nga rrethe të tjera. Dhe kështu çdo muaj. Me një punë plot ngulm mësojnë këtu teknikën e brezareve, ujitjen në malësi dhe u rritet dashuria për pemët.

Prej dhjetë ditësh ndiej praninë e këtyre të rinjve. që banojnë në apartamentet fqinje. Duket sikur nxitojnë gjithandej. Bëhet Kongresi

i 8-të i BRPSH më 4 tetor. Mundohem të kuptoj këtë nxitim, duke folur me ta, por s'është aq e lehtë të bjerë barriera e moshave. Po mund të mësoh disa gjëra duke folur me komandantin e aksionit. Ky këtë punë e bën prej vitesh, komandant aksioni. Flet me një gjallëri e bujari që është krejt e rinisë dhe ka kujtime të shumta.

Kur erdhi Drandja këtu, trembëdhjetë vjet më parë, ishte korrik. Detin e kishte parë vetëm në filma. Kur e pa «të gjallë», iu duk i gjerë sa bota, u praps, iu duk sikur deti po ngjitej lart. Të rinjtë duhej të laheshin pas punës, po Drandja s'kishte rroba banje. Atëherë komanda e aksionit bleu rroba banje për ato që s'kishin, gjeti mënyrat t'i shpërndantë pa u fyer Drandja dhe shoqet. Drandja pranoi të hynte në det, veç tha të mos e merrnin në fotografi.

Që nga ajo kohë, këtej kanë kaluar shtatëdhjetë mijë të rinj. Çdonjëri prej tyre ka mbjellë disa rrënjë ullinj, që do të qëndrojnë pesë shekuj dhe disa rrënjë agrume, që do të japin fruta për shtatëdhjetë vjet. Secili prej tyre ndien sipas mënyrës së vet se ka lënë në Lukovë diçka të patundur, që do të gëzojë edhe brezat e ardhshëm; njëlloj si në Ksamil të Sarandës dhe në Jonufër të Vlorës. Prandaj disa kthehen këtu në aksion për të dytën e të tretën herë. Disa mbeten përgjithnjë. Nga familjet e reja të vendosura në Lukovë, 86 janë çiftë vullnetarësh.

10

Pas dhjetë ditësh, u ndodhëm pak a shumë në të njëjtën vështirësi të fillimit. Nuk arrij të formoj me këto fletë një pamje të plotë të

veprës. Më duket se vazhdimisht diçka me rëndësi mbetet pa thënë.

Kur qëndroi këtu, për të dytën herë, në mars të vitit 1978, shoku Enver Hoxha tha ndër të tjera:

«...duhet të kesh kulturë, që të krijosh vepra të tilla të mrekullueshme, siç janë këto plantacione madhështore që shikojmë nga kjo kodër e që zbresin nga malet deri buzë detit. Gjithashtu, për të realizuar një vepër të tillë duhet të kesh shpirt të guximshëm, mendje të zhvilluar, dashuri të madhe për tokën dhe për pemët.»

Mbase duhej të kisha ndenjur më shumë me njerëzit dhe më pak në natyrën e me shënimet, për të kapur atë gjënë e vështirë, shpirtin dhe mendjen e atyre që po plotësojnë veprën, gjallërimin e pashembullt të dheut. Po bregu ynë i Jonit sigurisht do të tërheqë më tepër poetë, si edhe muzikantë e piktorë, që zotërojnë tingujt e ngjyrat, duke na e dhënë më të plotë pamjen.

shtator 1982



## PROFILI I MALËSISË SË ULËT

### 1

Përtëj pyllit më bredha të Bunovës shtrihet një malësi që ngjan e ulët, por që arrin kuota të larta. Gërryerjet e bëjnë këtë vend të duket si i djegur nga një zjarr i lashtë. Po ja tek hapen në brinja arat me grurë. Jëta fiton edhe mbi këto rrëpira, që shkojnë deri në Vjosë nga njëra anë dhe zbrësin në Osum nga ana tjetër. Këtu janë kufijtë e Permetit me Skraparin, Korçën e Kolonjën. Kjo gjë u jep njerëzve këtu një ndjenjë të përherëshme gëzimi, si të njohurve që takohen në një kryqëzim, që janë takuar aty prej kohësh të lashta e që do të rrinë bashkë përjetë.

Makina kërkon rrugën e ngushtë me turirin krejt të ulur dhe në kthesat duket sikur do të fluturojë në hapësirë. Befas u ndodhëm para një pamjeje, që mund ta shohësh vetëm në ndonjë tablo dhe që të fut pranverën në zemër: një fshat i mbledhur, me shtëpitë prej guri, i mbuluar nga lulet e bardha të pemëve, sikur aty të kishte rënë dëbora. Ishte Kreshova.

Në këtë fshat lulet e bardha janë kalimtare, kurse dëbora e vërtetë qëndron gjatë, si edhe balta në vjeshtë. Megjithatë jeta këtu ka një ecuri që të habit. Moshë mesatare e banorëve është 67 vjeç, mesatajra tjetër është tetë fëmijë për shtëpi dhe në çdo dy shtëpi një televizor. Prej nga ky shpërthim i jetës në këtë fshat të largët të Dangëllisë?

Sekretar i organizatës së Partisë të kooperativës është një djalë i ri, me pamjen e një mësuesi modest. Nga mënyra si flet, nga rregulli që sundon në dhomën e tij gjysmëzyrë, duket se ky djalosh ka një jetë shpirtërore të pasur. Lëmon bllokun e shënimeve. Të ardhurat për ditë pune janë 12 lekë. Në ato rrëpirat deri në 1200 metra lartësi do të marrin sivjet 30 kv grurë për ha. S'kanë gjëkund tokë të sheshtë, mezi hapën një fushë sporti, po toka jep po t'i bëhet puna e të mbrohet. Fshati ka unitet. Një vonësë dhjetë minutëshe në punë përbën një ngjarje. Kur vjen korrja, të gjithë ngrenë shtëpinë lart në pllaja. Tridhjetë komunistë janë që të gjithë në vijën e parë... Rinia ka marrë përsipër të japë në gjysmën e sipërfaqes së grurit 5 kv më tepër për ha. Çdo i ri mbledh 1m<sup>3</sup> pleh organik. Vetë e bëjnë spërkatjen, kullimin, ruajtjen nga erozioni, me tabela, harta teknologjike. Fshati shtohet, ka kërkesa të shumta për shtëpi të reja. Në këto ndërtime e sipër ndihet një përpjekje për simetrinë, për rrugët. Do të silltet edhe uji në çdo derë, presin vetëm tubat dy poliç.

Më duket në këtë qëndron shpërthimi i jetës në këtë fshat krejt të pjerrët: te rinia, te mosha mesatare, tek uniteti. Si edhe te diçka që ndesha rastësisht më poshtë.

\* \* \*

Jemi mësuar të marrim shpesh si portrete pleqtë e vjetër me fjalë të urta, dhe të përfytyrojmë se po na flet vetë një shkëmb i gdhendur prej diellit e stuhisë. Kjo është mirë, se dituri pa përvojë s'mund të ketë. Po ç'mund të bëjë dituria e përvoja pa shpirtin e zjarrtë të rinisë?

E megjithatë, prapë do të kthehesh te pleqtë, kur do të kuptosh më mirë një aspekt të së sotmes, një dukuri të pazakontë.

Në çerdhen dhe kopshtin e Kreshovës janë 45 fëmijë, të shëndetshëm e të pastër, mund t'i marrësh në fotografi për çdo ekspozitë. Një plakë rri sipër gardhit, në mes të fëmijëve, duke i parë me sytë si të përlotur, me një dritë në fytyrën e rrudhur. Quhet Ervehe Liço, mendjen e ka të kthjellët, veç është vështirë të kthesh në fjalë atë që ndodh në shpirtin e saj.

Ajo ka parë lakuriqësinë e plotë të jetës. Erdhi nuse me rrobat hua, i hoqi në darkë dhe u mbështoll me një batanije, që e preu të nesërmen për fustan. Kur ia morrën burrin ushtar, ruante arën me misër përtej malit, në Odriçan. Natën u binte teneqeve të përzinte derrat, por edhe që të mposhtete llahtarin e vet. Kur kthehej në shtëpi, i gjente fëmijët e lidhur në djep duke thithur grushtet, të bu-

havitur prej urisë. Pastaj i vdiq fëmija për dy dollarë. E sollti nga Çorovoda në duar, tetë orë rrugë, dhe e varrosi drejt në baltë, pa rroba, pa një copë dërrasë. Natën duhej të mbyste klithmat e veta, se nuk i hiqeshin nga sytë gjymtyrët e fëmijës në baltë. Po ashtu varrosi të shoqin

Po nëntë fëmijët e tjerë i rriti, duke u pjekur lakra tri herë në ditë me të njëjtën petë. Tani ajo ka aty pranë shtëpitë e mira të bijve e nipave. Shumë gra e burra të vjetër mund të tregojnë ngjarje të habitshme në këtë fshat. Këta diçka u kanë treguar bijve, dhe kjo nxiti edhe më tepër dëshirën e tyre për t'i kthyer rrëpirat ngjynë hiri në një tokë ku të jetohej si në çdo vend tjetër në Shqipëri. Kështu ka ndodhur në Kreshovë, ngritje e plotë e njeriut në të njëjtën tokë prej së cilës është munduar. Kjo është gjëja më e madhe dhe më e parë që duhet arritur me rrugën e të qenit njeri i lirë.

\*\*\*

Këtu ka ardhur një vajzë nga Borshi i Sarandës. Iku nga shtëpia me djalin që donte, punëtor në fermën e Lukovës. I ati i vajzës nuk e pranoi këtë martesë.

Rinia e përmetit lufton prishjen e martesave, zakonin e pajave të mëdha, paragjykimet në lidhjet e martesave. Prandaj rinia e Kreshovës po ë ndjek ngjarjen e vajzës nga Borshi me vëmendje, ashtu si edhe gjithë fshati.

Shkuam për vizitë te babai i djalit. Na gostiti nusja. Kur ngriti sytë, në dhomë u hap

një valë e kaltër, e ardhur prej detit të Bor-snit.

— Këtu toka është e ashpër, po njerëzit janë të mirë, — i them nuses.

Ajo buzëqesh me falënderim e me druajtje. Sot pritet të vijë i ati, krushku. Nuk dihet se ç'do të tnotë ai tani. Për të po gatuhet darka.

I ati i djalit, ndihmësmjek, mbulonte 16 fshatra në vitet e para të Çlirimit. Tani i ka mbetur vetëm Kreshova. Por edhe këtu nuk është i vetmi autoritet mjekësor. Në krah të të tij rri mjek Ylli, me gjyzlykët e bardhë e fytyrën e mirë. S'ka vdekje të fëmijëve, s'ka aborte. Këta mjekë të malësiye gjithandej i gjen të zënë po me këtë ide të fiksuar, të bëjnë në fshat atë që bëhet për nënën e fëmijën në qytete. Mjetet dhe kushtet nuk janë dhe aq në favor të fshatit malor, po janë gratë më të forta. Dhe, kur duhet çuar në Përmet një grua e sëmurë dhe nuk punon makina për shkak të dëborës, fshati e çon barelën në krah deri përtej qafës, me një lehtësi e shpejtësi që e lë mjekun të habitur.

Pasdite po vinte krushku nga Borshi. Nga larg dukej i errët e kërcënues. I vë kishte zbritur kamionit të qafa dhe ecte ngadalë, më këmbë. Mbrapa tij vinte një polic dhe, teks i shihje, të mbahej fryma. Po krushku nuk ishte i ngrysur, as i zemëruar. Dhe polici që vinte më të ishte, më duket, vëllai i djalit, me shërbim në Përmet, dhe e mbante krushkun me muhabet, i ndizte cigare. Krushku paskej kaluar dikur si partizan nga këto anë, dhe prandaj ndalej herë-herës të shihte rrëpirat, luginat e thella, me sytë të mallëngjyer.

«Në ka një gjë, për të cilënë shqipëtarët duhet të kujdesenë më tepër, ajo pa ndryshim është DITURIA», thotë Sami Frashëri në kapitullin «Çdo të bëhetë Shqipëria?».

Përballë muzeut gjendet shkolla e mesme bujqësore që mban emrin e tij. Është pasdite, djemtë lozin futboll me rroba sportive, vajzat mësojnë e hekurosën lart në dhoma.

Kur u ngrit ky muze i Frashërit, njerëzit mbloodhën gurët, çdo gur që ishte i shtëpisë. «Me kujdes, o shokë!». Dhe u bë muzeu, me kujdes, sikur do të ktheheshin për të banuar aty tre vëllezërit, njëri më i madh se tjetri, dhe duhej ta gjenin shtëpinë në rregull.

«Çdo shqiptar do të jetë ushtar... në kohët të luftësë të dalën gjer më 500.000 burra.»

Këto fjalë të Samiut i përsërit si me vete një oficer prigonatas, që ka ardhur me disa shokë nga Erseka. Po hyjnë në muze. Oficeri nga Progonati buzëqesh, i zbehtë. Të druajtur janë edhe shokët e tij, kopsiten, heqin kapellet, ndreqin flokët. Cilit shqiptar do t'i bënte zemra të hynte aty pa hequr kapelen?

Tej në pllajë është një shkëmb i vogël, që i thonë «Guri i Naimit». Mbase aty ka pasë murmuritur vjershat e para djaloshi tuberku-loz. Ai nuk qau për veten, po për atdheun. Nxiti njerëzit, u dha dritë e shpresë me ato vargjet që do t'i murmuritnin pas tij ndanë vatrave edhe plakati tetëdhjetëvjeçare. Sa janë njerëzit që mësuajnë shkrimin shqip të nxitur nga dëshira për të kopjuar vjershat e tij? Sa janë komitetë që bridhnin maleve duke i mbajtur këto vjersha në gji? Duhet të hidhesh mbra-pa në kohë, të thithësh të njëjtin ajër e të

hash po atë bukë, për të zgjidhur këto dhe pyetje të tjera, që kanë të bëjnë me shpirtin e epokës.

Ai oficeri ka dalë prej muzeut. Nga fytyra duket sikur aty brenda t'i ketë ngjarë diçka e bukur, që i sjell turbullim të thellë. Vjen e rri pranë meje me kapelen në dorë, shikon «Gurin e Naimit» e thotë:

— S'ke si të mos e duash me shpirt Naimin.

Kjo është fjala që mund të thuhet për Naimin. Se ai ishte poet e mësues, aq sa ishte njeri e luftëtar, në kohën kur vendi ia kishte më tepër nevojën, prandaj ai të bën ta duash me mallëngjim, përjetë.

— Samiu ka shkruar një dramë për Progonatin, dramën «Besa», — i them oficerit.

Ai kaloi dorën në flokët, buzëqesh, kërkon me mendje lidhjet e Samiut me Progonatin,

\* \* \*

Samiu na thotë se Frashëri ka qenë një «fshat-qytezë». Ashtu ka qenë në kohën e lulëzimit të vet kjo qendër e Dangëllisë, po luftërat dhe robëria e gjatë e rrënuan dhe në çlirim në Frashër kishte mbetur pothuaj vetëm kujtimi i asaj që kishte qenë. Sot ka 130 familje. Nga viti 1975 e këtej popullsia është rritur 38 për qind, janë ndërtuar një varg me lokale të shërbimit, ka 18 kuadro me arsim të lartë, 30 me arsim të mesëm. Tendenca është për rritje të mëtejshme, po ka diçka tjetër në Frashër që të bën të mendohesh.

Në këtë kooperativë punon kau e mushka. Punon me vështirësi edhe traktori, po peshën e mbajnë këto kafshë, që shkelin kudo që ka

një copë tokë për të shkëlur. Megjithatë grurin e prodhojnë me gjysmën e shpenzimeve të disa kooperativave në fushë dhe të ardhurat për krahasim u rritën brenda një viti 24 për qind e do të rriten më tej. Këto me anë të mekanizimit, siç e do vendi, duke tërhequr me kafshë makinat e mbjelljes e të spërkatjes. Dhe, meqë s'kishin burra të mjaftë për përmendat, bënë përpajë vajzat. Kështu kooperativa e Frashërit, me tokën në brinjë e në shpatet me gurë, ku fillon dëborë herët dhe ka limeret thellëza, u bë vendi i seminarëve se si të qeverisë më mirë njëri, të harrxhojë më pak e të marrë më shumë.

Fadili, kryetar kooperative prej 22 vjetësh, deputet në Kuvendin Popullor dhe Hero i Punës Socialiste, përkul trupin e madh dhe sheh mikun brenda në sy, duke pyetur veten se çfarë të bëjë tjetër për ta kënaqur më mirë. Ka ndëzuar zjarr, i ka dhënë mikut ndërrës të pastra dhe çaj mali me erë të mirë. Matarë gatuhet darka.

Kjo sjellje e tij shtrihet edhe te njerëzit e shtëpisë dhe të shtrëngohet zemra, të duket se në çastin tjetër ky burrë do të ulet para mikut në gjunjë, ndërsa qëndron fort në këmbë dhe mbush dhomën me trupin e tij. Kjo s'është thjesht mikpritje bujare dhe e çiltër, po një fisnikëri që lidhet me diçka të lashtë, me nderimin për njeriun.

Kur ndërtohej muzeu, Fadili filloi të mbledhte gurë vetë, në krye të ishatareve, i zgjidhte, i fshinte gurët. Dhe në dimër kur u desh të nxirrej patatja në dëborë, ai e mori thesin i pa-



ri. Një herë tjetër, kur duhej bërë një kanal dhe disa fshatarë ngurronin, Fadili e bëri vetë kanalën për gjithë natën, qeshi dhe tha: ja, u bë kanali. Dhe një herë tjetër... Ky njeri punon me gjithë mend, jo sa «për të dhënë shembull.»

Më mbetet edhe një orë e gjysmë shoqëri me Fadilin, aq sa zgjat rruga nga Zavalani në Frashër. Më duhet njëfarë kohe që të mbledh përshlytyt e natës që kalova në shtëpinë e Fadilit në Zavalan. Bisedova gjatë me një burrë të sjellshëm, që përgjigjej shkurt e pyeste aty-këtu, megjithatë e mbante bisedën gjallë, urtësia e tij për të kuptuar të tjerët është e thellë e si pa gojë, por ajo shtohet me kohën; ndodhësia para njeriut, fjala e të cilit ujdiste më jetën e tij dhe me të vërtetën në mënyrë të plotë. Këto mund të them për Fadilin. Ky është kryetar Hero, aq sa është njeri dhe komunist. Ky është bashkëfshatar i Naimit. Vegse, po ta sjellësh fjalën rreth tre vëllezërve të mëdhenj, Fadili rri heshtur, ul kokën, duke thënë me këtë se ata, vëllezërit, janë përtej fjalëve, për ta vetëm, duhet menduar. Kjo çiltërsi e bukuri e karakterit të Fadilit bën hije edhe në shtëpi. Njerëzit e tij më puthën në mëngjes, kur u ndamë, më dhanë ushqime për rrugës, siç bëhet me vëllanë, dhe kjo m'u duk krejt e natyrshe. Bëhesh vëlla i një familjeje të tillë brenda një nate.

Tani po ecim rrëzë malit të Qelqezës, nën brezin e gjatë shkëmbor, që sundon mbi luginën e madhe, të thellë. Pllaja e malit, me ngjyrën e barit të çelët, është e mbuluar nga një prush me gurë të hirtë. Thërrmohet shkëmbi, prej shumë kohe, pa krisma, pa u ndier. Në natyrë mund të vëresh gjurmë se si zë e sajohet një shkëmb, po që të shkoqet një brez i tillë ma-

dhështor, si nga një siklet i brendshëm, është diçka që të habit. Po mund të duhen dhjetëra mijëra vjet që të shkoqet i tëri.

Mushkat ecin fare buzë rrugës, duke zgjedhur tokën e thatë. Kjo është kafsha që bën për këto anë. Fadili ecën përpara duke u menduar. Hera-herës shikon rrotull. Kjo është një shprehi profesioni, një zakon prej kryetari, që do të mbajë nën vëzhgim atë që ndodh rreth tij. Fadili e bën këtë me një shikim prej babe. Nëpër dritën e mëngjesit ende shquhet Zavalani me pllajat e bukura jeshile. Në këtë fshat të lartë marrin 31 kv grurë për ha.

— A ka prishje martese, — e pyes Fadilin.

Ai ndalon mushkën, shikon rrotull, thotë se që nga krijimi i kooperativës s'kanë pasur.

Jeta nga këto anë paska veçoritë e veta. A thua këtu njerëzit grinden më pak dhe çiftet ujdisin gjithnjë në karakteret? Duhet ndenjuri më gjatë për të kuptuar më tepër.

— Po vjedhje? — e pyes prapë.

Fadili i ka zbritur mushkës, që të çlodhet kafsha. Sytë e tij në ngjyrën e gurit të Qelqezës vetëtijnë. Edhe sot ndonjëri diku e merr një kalli misri të njomë, po vjedhje penale kanë pasur vetëm një, për 700 lekë, 22 vjet të shkuar, para formimit të kooperativës.

Që nga formimi i kooperativës... Ky burrë e ndan kohën më dysh. Lidhjet me jetën janë të vjetra e të gjalla, po jeta e vërtetë fillon me kooperativën. Janë të lidhura me kujtime që lënë gjurmë... Se njëherë, në vitin e dytë, e ndali njëri në rrugë, shau kooperativën, pushtetin dhe kryetarin. Ishin vetëm dhe Fadili humbi mendjen, e kapi fshatarin nga gjoksi, e shtriu përtokë dhe ngriti grushtin e madh ta dërrmonte

gojën e urryer. Zemërimi i njeriut të urtë e të drejtë është i rrezikshëm. Po Fadili pa frikën dhe habinë në sytë e fshatarit dhe u çua i turpëruar. Këtë e ka bërë në fshehtësi Fadili, që s'ka ngritur dorë në jetën e tij. Dhe fshatari ishte i varfër, i prapë e kokëfortë. Pesë vjet më pas ky i tha: «Fitoi kooperativa, o Fadil, kishe të drejtë.» Fadili iku tutje duke iu marrë këmbët prej gëzimit. E kishte pritur pesë vjet pajtimin.

Kam ndonjë pyetje tjetër, po të vjen turp, ndien keqardhje ta trazosh këtë burrë me pyetje të vështira, aq më tepër se e ka mendjen të zënë me punë të tjera.

Shkruan Samiu në kapitullin «Ç'është Shqipëria»:

«.. eja, ti, shqiptar i varfërë, të paguanç pesë grosh për një dhi, nga e cila s'nxjerr dot as gjysmën e këtyre pareve në mot.»

Sot dhia ka ndërruar lëkurë e zakone. Në Frashër marrin 100 litra qumësht për kokë.

Kjo është ende pak. Ai bariu mbi Këlcyrë merr 300 litra dhe një më tej 350 litra. Fadilit i mungojnë krahët e punës për të zvogëluar tufat, për ushqimin. I vërshon gjaku tek sjell ndër mend atë kohën para kooperativës, kur ikin një pjesë e fshatarëve dhe ai nuk u përpoq sa duhej për t'i mbajtur. Pa duhet çuar më tej drenazhimi i tokës me mjete rrethanore, duhen zbutur pjerrësitë, duhet të shtohet mekanizimi në malësi, që të kushtojë edhe më lirë prodhimi... Edhe për këto duhen krahë pune.

Pak më tej disa çuna të shkollës, që venë në aksion, kalojnë nëpër një arë me grurë. Fadili nuk tha gjë, i priti çunat tek ura, u përshëndet, i pyeti për mësuesin duke folur me ta si një moshatar. Më në fund njëri nga çunat tha se kishin ecur nëpër arën me grurë.

— Edhe unë u çudita, — tha Fadili. —  
Pyeta veten si e kanë hallin këta.

Çunat përshëndetën «xha Fadilin» dhe u nisën varg buzë përroit, të heshtur, duke shpejtuar, sikur aty më parë të kishin shkelur në thëngjij.

S'ka vjedhje penale, s'ka grindje të rënda. Ka sjellje të mirë e bujari. Kodi moral i shoqërisë sonë ndriçon në këto male. Po të vëresh më me kujdes në sytë e njerëzve, mund të thuash se këtu kanë ndikimin e vet edhe «vëllezërit e mëdhenj» me kriteret e tyre mbi të mirën e të keqen.

Po të pyesësh për këto fshatra të Dangëllisë në luginën e Përmetit, buzëqeshin. Thonë se shtëpitë e tyre ndritin nga mikpritja e pastërtia. Kjo malësi vetë mirë, në jetë e në punë, njerëzit janë të prirë në çdo anë nga e mbara, më mbarë nga sa mund të ëndërronin Abdyli, Naimi e Samiu.

nëntor 1982

## DRITA E GURIT TË KRUJËS

Para se të ndërtohej muzeu, Kalaja e Krujës, i ngjante një eshtrë të madhe të malit shkëmbor, mbi të cilën koha bënte të vetën. Tani doli prej tokës ky muze solemn duke mbartur me vete lashtësinë dhe, kur e vështron nga larg, të bëhet sikur janë gjallëruar edhe muret, sikur aty prapa enden banorët e hershëm, duke u marrë me ca punë që s'kanë të ngjarë me ato që bënin dikur. Është kohë lirie dhe pritjet që në portën e madhe të hyjnë stërnipat, për të sjellë nderimin e thellë.

Bukuria e jashtme e këtij muzeu qëndron në unitetin me kalanë. Në mund të bëhej një krahasim, do të thosha se muzeu hyri në kala si predha në follenë e një topi me qitje të largët. Të lind dëshira t'u shtrëngosh fort të dyja duart arkitektëve, inxhinierëve, gurskalitësve, sepse e ngritën këtë muze në vendin dhe mënyrën e

duhur, një sintezë më e plotë midis arkitekturës dhe artit s'kishte si bëhej, në të s'ka një vijë të tepërt dhe asgjë mangët.

Befasia shtohet kur shkel në pragun e derës. Aty shfaqet grupi skulpturor, jo statik, po në lëvizje. Skënderbeu në krye të popullit, një rrëmet i zbritur prej shkëmbit, që nuk do të ndalet as para vdekjes pa arritur lirinë. Ndjenja e parë është të sprapsesh, t'i hapësh rrugë këtij populli që ecën drejt përjetësisë. Pastaj fillon të shohësh fytyrat e mira bujare, t'u le-xosh në ballë e, në armët e rënda qëllimin fisnik.

Në këtë muze të tërheq rruga nga një periudhë në tjetrën. Si njihesh me grupin skulpturor, si një parathënie e përgjithshme e brendisë, bie në tokë më të qetë, në sallën e periudhës ilire, të hijeshuar prej busteve të Teutës e të Pirros, me në sfond tablonë murale të një beteje iliro-romake. Mbretëresha krenare nuk iu nënshtrua fuqisë së re që vinte nga përtejdetit. Por kjo fuqi rritej si ciklon, pas vdekjes së Teutës mbretëria e Ilirisë do të binte. Zemra e Skënderbeut do të anonte më fort nga ai tjetri, «burri», mbret i Epirit, që përmendet në letërsinë botërore si një ndër tre kapitenët më të mëdhenj të lashtësisë, sepse ky, Pirroja, ishte strategu i parë i kampeve ushtarake dhe i mësymjes me kombinimin e të gjitha armëve. Dhe ishte hedhur në Itali për të ndihmuar mikun. «Në mos gabofshin kronikat tona, ne jemi epirotë. Ne kemi qenë atje edhe më parë dhe nuk jemi ndarë keq. Ai Pirroja im ka qenë pikërisht në Tarant...»

Një albanolog i huaj ka thënë: «mos kërkoni asgjë të shkruar në Shqipëri, veç atyre që janë gdhendur në shkëmbinj, se të gjitha dokumentet u zhdukën gjatë sundimit osman».

Ata që kanë ndër mend të shkruajnë për Skënderbeun dhe epokën e tij nuk duhet t'i lërë kuraja. Dokumente po gjenden e do të zbulohen ca më shumë në të ardhmen. Në Gëziq të Mirditës u gjetën dy fragmente guri që dëshmojnë marrëveshjen e Dhimitrit të Arbërisë me Raguzën. Këta gurë janë prapa xhamit në muze. Ja tek është edhe faks-simile e letrës që papa Inocenti III i dërgoi më 28 shkurt të vitit 1208 të njëjtit Dhimitër, sundimtari i Arbërisë. Jo vetëm në gur, por edhe në pergamen mund të lexojmë në muze të dhëna rreth historisë së principatës së Arbërisë, duke filluar nga viti 1208. A mund të arrihen data më të hershme? Këtë do ta tregojë koha.

Duke ecur, ndiejmë se po i afrohem qendrës së shpërthimit, çastit kur do të bien këmbanat e Krujës dhe gjithë Shqipërisë për të lajmëruar kthimin e Gjergj Kastriotit, si në korin e gëzimit në Simfoninë e Nëntë të Bethovenit.. Po më parë duhet kaluar nga këndi i qendrës dhe njëkohësisht i hutimit, kur zotërit shqiptarë grindeshin, kur fshatarësia, e vënë nën zgjedhën e këtyre zotërinjve, përpiquej të mbronnte gjënë dhe lirinë. Të ruante edhe kulturën. Ja, ndërmjet të tjerave, një imitim i kodikut të Beratit, që të bën të kthehesh ta shohësh prapë, sepse i ngjan tërësisht origjinalit. Teknika për të vjetruar një objekt mbase është po aq e vështirë dhe e bukur sa ajo e përtëritjes. Pastaj zbret një shkallare më poshtë, në një katror, ku

ndriçon vitrazhi me ngjyra i pushtuesit osman që hedh mbi skeletin e kontinentit flakën e verdhë, si frymë të vdekjes. Të kalon një rrëqetë e paqarë prangave, hekur i rëndë për të mbërthyer në mur edhe trupin e një kolosi, që përkulët po s'ka për t'u thyer. Prapa është porta metalike, me purtekat majëmprehta. Një shpirt i errët cinik ka llogaritur të mbyllë në katror një popull të tërë, një gadishull, një kontinent. Po rruga të tërheq si nëpër një tunel nën kubënë e heshtave dhe këmbanave, për të dëshmuar se s'ka katror të mbyllur pa një dalje për popullin që kërkon lirinë. Përtej kubesë hapet salla e madhe e bashkim-përballimit. Këtu zotëron fryma e tërë dhe ajri i kaltër. Çdo gjë fillon të vlihet në lëvizje për hëshjen e afërt, krejtësisht të pabarabartë. Merr flakë kushtimi në mozaikun nga e majta, që zë krejt faqen e murit. Në çastin vendimtar ka ardhur Skënderbeu, siç dalin përpara njerëzit e mëdhenj në udhëkryqet e historisë, si vullnet i koncentruar i popujve të tyre, të aftë të shpejtojnë ecjen e njerëzimit. Lezha, beteja, rrëthimet e mëdha, armët. Këtu vizitori ndihet se trashëgon diçka nga lavdia e etërvë. Në sfond qëndron piktura murale e Bakallit, nga përmasat ndofta më e madhja në vendin tonë, me një mozaik pamjesh që, si ide kompozimi, të kujton atë veprën e Mikelanxhelos të Kapelës Sistina. E po gjithkush e ngjyen nën në detin e klasikëve.

\* \* \*

Lart, në një dhomë si kullë, është kanceleria e Skënderbeut, me tryezën e punës dhe sendukët anash. Këtu kthehej ai pas betejave e



rrethimeve të mëdha, të festonte me popullin fitoret, t'i përgatitej rrethimit tjetër. Priste ambasadorët e huaj dhe shkruante letra të gjata, me zemrën të rënduar prej tradhtive të brendshme dhe pabesive të mbretërye evropiane.

Por ai nuk hiqte dorë. Donte që Evropa të kuptonte se sulltanët rrihnin portat e saj të vjetra me dhunë e mashtrim dhe vinin në rrezik jo vetëm vlerat kulturore e materiale të Evropës Jugore e Qendrore, por edhe ekzistencën e popujve të kësaj zone të gjerë, që kërcënohej me shkombëtarizim e robëri të rëndë. Por Evropa e çoroditur, që vinte arsyen në gjumë, ndërsa i digjej jorgani nga këmbët, ishte një rrotë tepër e madhe për t'u vërvitur drejt luftës së përbashkët prej një burri të vetëm, sado tej pamës e strateg i shquar të ishte ky burrë. Ja edhe përgjigjet e shumta. Gjatë qëndresës së tij 25-vjeçare ai mori letra nga disa papë, të ftohta si qelqë me ngjyra, letra të mbretërve, të fryra me fjalë, që premtonin të dilnin në luftë, tërë kohën duke bërë gatitje të bujshme marshimi e nuk dilnin kurrë. Por ama, që të gjithë janë detyruar t'i njohin meritën, ta quajnë mur të lartë të Evropës, shpëtimtar, kapiten, vëlla, të përulen me nderim e habi para popullit shqiptar e Skënderbeut dhe prapë të vijnë dinakëritë.

Përpjekjet e tij për frontin e përbashkët dhe për t'i ruajtur lirinë Shqipërisë dëshmojnë ngulmin e një burri shteti me mendjen e një diplomati. Traktati me Venetikun, Raguzën, Napolin, armëpushimi i shkurtër me sulltanin, kur i duhej t'i bënte një kërcënim Evropës. Por duket se nga fundi i jetës, ai arriti ta bindte veten që, duke kërkuar bashkimin e Evropës, ishte endur

për një çerek shekulli si në një pyll me mjegull. Atëherë murmuriti fjalë të një krenarie të paepur, si të shkruara me gjakun e zemrës së tij dhe tha se shpëtimi i popullit ish-in vetë armët e tij, kështjellat dhe malet e larta ku duhej të mbështetnin krahët. Kur thoshte këto, në këshillin e luftës mungonin shumë prej kapitenëve të vjetër, po trashëgimi që linte pas do të ishte një vazhdim i denjë i veprës, ura që do ta çonte Krujën dhe Shqipërinë drejt përjetësisë.

\* \* \*

Nga njëra sallë në tjetrën, për të arritur kancelerinë, ke ngjitur një piramidë të historisë, e cila nuk e humbet madhësinë në zbritje. Tani ndodhemi në sallën e bashkëluftëtarëve, një varg bustesh, prej Aranitit e deri tek ushtari që vrau Ballaban Baderën. Ndofta këtu mungojnë disa: Aidini, që ra në Torvioll dhe që kreu një punë të rëndë në betejën e parë të madhe, ku shqiptari mësoi të luftonte i bashkuar. Prej kësaj beteje rrodhën të tjerat. Mungon Moisiu, me shpirtin përherë në stuh, nipat e Skënderbeut nga Balshajt, që i ndenjën besnikë deri në fund, ushtari anonim që i shpëtoi jetën me gjoksin e vet në Bulqizë. Po nuk do të mjaftonte as i gjithë territori i kalasë për të ngritur bustet e kapitenëve dhe të ushtarëve të shquar që i ndenjën prijësit në krah gjatë 25 betejave të përgjakshme dhe rrethimeve më të mëdha të kohëve.

Në sallën e rezistencës pas Skënderbeut, të pushton një ndjenjë dhembjeje e respekti. Një gravurë venedikase paraqit Mehmetin II, shkurtabiq, me turbanin e madh, me një hanxhar të rëndë ngritur mbi Kështjellën e Krujës, që lartëso-

het si pìrg graniti. Ky Mehmeti i ngjan një kri-  
jese të ferrit, me shpirtin te tehu i armës që  
mban në duar, ndërsa nën xhybe e përpijnë  
ethet e pasionit dhe hakmarrjes për krenarinë e  
tij të hedhur tri herë në baltë. Këtu janë tablo-  
të e mërgimit, kryengritjet që pasuan nën emrin  
e birit dhe nipit të Skënderbeut. Por kohët ki-  
shin ndryshuar dhe as ata s'kishin shtatin e  
prindit të tyre të madh.

Më poshtë, salla e pinakotekës me vepra arti  
të vendit dhe të huaja, tablo e gravura nga kohë  
e vende të ndryshme, anonime dhe të njohura.  
Është e habitshme se qysh e kanë përfytyruar  
Skënderbun këta autorë, që nuk njihnin veprat  
e njëri-tjetrit. Këtu duket kryekomandanti që  
përfshin me syrin e vet fushën e betejës, aty bu-  
rri i shtetit, më tej një dijetar me ballin e So-  
kratit, më tej një plak që mbart me stoicizëm  
dhembjen dhe mjerimin e popullit. Por të gji-  
thë këta ruajnë për habi profilin e shqiponjës,  
siç e ka përshekruar Noli në poezitë dhe prozën  
e vet. Në sallat e tjera janë këndet e kështje-  
llave në miniaturë, punuar në alabastër, këndi  
i monedhave, i filatelistë, që u emetua në  
kujtim të heroit, veprat që u shkruan. Kur arrin  
në dalje, ke përshtypjen e thellë se çdo gjë që i  
përket heroit është vënë me kujdes e dashuri  
në vendin e vet të nderit.

\* \* \*

«Bukur», po thoshte një plak tropojas. Me  
trupin e gjatë e të thatë, me mustaqet e bardha  
dhe veshjen e lashtë, dukej sikur të kishte zbri-  
tur nga tabloja murale, pa armë, për të sodi-  
tur kohën e vet. Sytë e gjelbër tregonin gëzimin

dhe habinë e thellë. Po kërkonte diçka. «Bukur fort, po ku është i zoti i shtëpisë?» pyeti ai. Kur e kuptuan se çfarë kërkonte, e çuan lart, te një sallë çlodhjeje. Në mur ishte portreti i shokut Enver. «Ja, kështu po», tha plaku, ngjajtëtoj me dorën në zemër, pastaj u kujtua dhe nderoi me grusht.

Një arsimitar i vjetër thotë se para Çlirimit në Krujë jetonin vetëm rrënojat e kalasë dhe kujtimi i madh i Skënderbeut. Në histori nuk humbet asgjë. Kjo është një e vërtetë objektive. Veçse, kur historia qëndron e mbuluar për një periudhë të gjatë, ndikon në çoroditjen e shpirtit, meqë ajo është për popujt si Ylli Polar për detarët. Dhe pastaj duhet mund i madh për ta përtërirë. Këtë mendonte ai plaku kur pyeti për të zotin e shtëpisë.

Sepse, që prej krijimit të saj, Partia dhe shoku Enver, me thirrjet e zjarra për luftë dhe në çdo rast, kanë evokuar Skënderbeun, duke përtëritur imazhin e tij në shpirtin e popullit. Jo vetëm për ne, por edhe për popujt e tjerë, të ngritur në luftën çlirimtare, emri i Skënderbeut ka shërbyer si kushtrim. Pas Çlirimit Partia e vuri heroin në piedestalin e lartë. «Populli ynë, me Skënderbeun në krye e bënë Shqipërinë dhe Krujën të famshme në historinë e njerëzimit», thotë shoku Enver në dorëshkrimin e tij në Krujë, më 23 mars 1967. Ky muze vjen si një kurorë plot dritë e asaj që ka bërë në 40 vjet Partia për të nderuar kuitimin e epokës së madhe të së kaluarës dhe për të kultivuar traditën.

Këtë muze, që i dhuroi popullit Partia, duhet ta shohësh me sy, që të bindesh se ai tejkalon çdo përfytyrim. Shkrimet, filmimet e rastit dhe mjetet e tjera, sado të mira qofshin, të japin

vetëm një ide të vakët. Aty çdo gur, dru, hekur, qelq, është punuar në çdo centimetër, me durim, talent e shpirt. Çdo sallë a kënd është një befasi dhe të gjitha bashkë krijojnë një përmendore unike. Aty është kryqëzuar për mrekulli e dobishmja me të bukurën, informacioni me ndjenjën e lartë të estetikës. Kjo u bë me bashkimin e qindra njerëzve, si një provë e gjallë e zhvillimit të fuqishëm të kulturës dhe të artit në Shqipëri, me një shtrirje që përfshin çdo fshat e çdo qendër pune e banimi. Këtë e thonë edhe të huajt që vizitojnë muzeun e që kanë parë shumë muze të botës — duke shfaqur admirim e respekt.

Por Partia na thotë se ngulmi ynë për të arritur gjithnjë majën më të lartë s'duhet të njohë të ndalur. Kjo është dialektika dhe botëkuptimi ynë. Muzeu duhet të punojë. Ende nuk e njohim operën për Skënderbeun të Antonio Vivaldit, kompozitorit të shquar italian të shekullit XVII, që themeloi gjininë e koncertit. Një muzikolog gjerman po thoshte një ditë se ka dëgjuar një fugë të Bahut për Skënderbeun. Kjo gjithashtu është me shumë interes. Flitet për dhjetëra vepra arti që autorë evropianë i kanë kushtuar heroit shqiptar. Mbase nuk janë të gjitha vepra të dorës së parë, por ato provojnë jehonën e madhe të qëndresës së Skënderbeut, në një kohë kur përhapja e zërit nuk njihte mjete të tjera veç hapit të udhëtarit. Këto vepra në një mënyrë a në një tjetër duhet t'i gjurmojë, muzeu. Një studiues shqiptar i shkruan muzeut duke pyetur se çfarë vendi u është bërë vëllezërve Gazuli nga Mirdita, që të tre radhazi ambasadorë të Skënderbeut në Raguzë. Më i madhi prej tyre paska qenë matematikan dhe astronom i njohur në Evropë, Ja, një fakt i

tillë nuk njihet. I njëjti studiues përmend disa vepra letrare-artistike-historike, që gjithashtu nuk përfshihen në muze. Duket se autori i letrës e njih punën e vet. Po do të jenë të shumta sugjerimet e ndihmat drejtuar muzeut, se me ekspozimin e tij të shkëlqyer ai nxit fantazinë dhe dëshirën e gjithkujt për ta bërë sa më të përsosur.

nëntor 1982

# DREJT SË BUKURËS E SË DOBISHMES

## 1

Prej emrit të vjetër «Ergjëri», për shkak të ngjyrave të bardha e të hirta, të dritës që pasqyron, qyteti të sjell ndër mend argjendin dhe të bëhet sa dëgjon edhe tingullin e këtij metali, nën rrahjen e butë të çekanëve të largët. Atëherë ndalesh për të soditur, me mendimin se kështu do të arrish ta kuptosh më mirë këtë qytet. Po gjithnjë të duket se në krahët mbetet diçka e pakapshme, që rrëshqet mbrapa. Kjo ka lidhje me formën monumentale, me lakimet e ndërtimeve, me lartësitë, rrafshet, luginëzat, kreshtat, që shfaqen e fshihen, duke të bërë të mbash frymën se mos po rrëzohet një kodër me ndërtesa, mos po thyhet diçka, dhe në të njëjtën kohë ndien sigurinë se çdo gjë do të qëndrojë

përjetë ashtu siç është. Ky plasticitet të nxit të ecësh më tej, të «lexosh» fizionominë e rrugëve e lagjeve. Me këtë formë të qytetit, pra, ka lidhje përshtypja e parë se gjithnjë të rrëshqet diçka, por edhe me dinamizmin e jetës, me gjallërinë dhe lëvizjen e banorëve. Të dyja bashkë të japin lëndë për të menduar, duke i thënë vetes se ndodhesh në një qytet që mund të jetë i tillë i vetmi në botë. Kjo bindje të forcohet edhe më tepër kur zë t'i «hysh më brenda» Gjirokastrës.

\* \* \*

Këtu çdo lagje qëndron më vete, me ndërtesat dhe terrenin e saj. As në sheshin e Çercizit, as në Qafën e Pazarit, as në Pazarin e Vjetër, as te gjimnazi, nuk thua dot se je në qendër. Dhe të gjitha lagjet bashkë krijojnë unitetin, konceptimin e plotë të një kryeqendre, që s'mund të jetë më e madhe, as më e vogël, po pikërisht aq sa është. Kjo harmoni, vërehet edhe brenda lagjes. S'ke për të gjetur në Gjirokastër dy ndërtesa identike, dhe çdonjëra qëndron në pozicion të tillë, që të ketë hapësirën dhe lirinë e vet e të mos pengojë lirinë e fqinjit, që e ka poshtë tij çatinë, të mos ia shohë oborrin dhe aq më pak jetën intime brenda shtëpisë. Këtu jetojnë ngushtë dhe nuk ndihen ngushtë aspak. Dhe as ke për të parë në tjetër vend një «pazar» si ai që ngre kurrrizin lart në qafë, me ato dyqanet e vogla që duket sikur japin e marrin nëpër dyert ngjitur, që nxënë, për habi, aq tepër mall në aq pak vend dhe duke qenë i tëri ky mall nën sytë e tu.

Këtu s'ka rrugë pa krye. Ka një qarkullim të



lirë e me vazhdimësi, nëpërmjet kalldrëmeve, «qilima me dritë të gjirokastritëve», me gurin e zi me fërkim të butë dhe me atë pjerrësinë e lehtë anësore, aq sa kalldrëmi të mbetet i thatë dhe ta hedhësh hapin të sigurt, të duash të ecësh e të arrish pa mundim.

Si dhe kush e ka «organizuar» kaq hollë ndër-timin e lagjeve dhe të mbarë qytetit?

Ndjenjat dhe prirjet e vetë gjirokastritëve, kushtet dhe koha, që janë në çdo rast rregullu-esi i vetëm i të gjithave dhe që u materiali-zuan me mendjet e qarta të «bylykëve» mura-torë prej Dangëllisë e Oparit, me krahët e pu-nëtorëve të gurit, me djersën e qiraxhinjve, që e sillnin bredhin e kuq, gështenjën e lisin nga Zagoria e Kardhiqi, gurin nga «mademet» e Ma-lit të Gjerë dhe rërën nga lumi Drino.

Po, ngado që të sillesh, syri qëndron te Kala-ja, jo vetëm si kreshtë e madhe sunduese, por edhe si boshti i formulimit urbanistik të qytetit. Robert Uellshi e ka quajtur një nga kalatë ma-lore më të fuqishme e më madhështore të Eyro-pës. Para se të ngjitesh aty, duhet të përga-titësh zemrën, se ajo të merr frymën me hi-storinë dhe me dramën njerëzore, që vijuan deri në ditën e çlirimit:

\* \* \*

Një hoxhë i zi doli nga hotel-turizmi dhe u nis përpjetë kalldrëmit. Me vete mbartte hijen e vet të errët, si një dordolec i habitshëm, që doli papritur nga ndonjë plasaritje e dheut. U rikthye një fuqi e vjetër, e harruar, në mes të ditës e nën shkëlqimin e diellit, duke synuar Qafën e Pazarit. Sa më tepër ngjitej, aq më shumë i përngjante një krimbi të zi që kërkon

palcën e lisit të shëndetshëm, duke i lënë njerëzit pa frymë. Ky nuk ishte një vegim. Hoxha po ngjitej vërtet. Këtu xhirohet një film për Avni Rustemin. Njerëzit kalonin më tej, tundnin kokat, ndërsa fëmijët përcillnin hoxhën duke mbushur rrugën me zhurmë.

Në një skenë masive të këtij filmi, katërqind burra e gra ia morën këngës: «Mos pandeh se u harrove/Lule, o Avni Rustemi». Kjo ishte jashtë skenarit, spontane, po njerëzit kënduan deri në fund dhe disa i kishin sytë të përplotur. Po u vinte Avniu edhe një herë, në personin e aktorit. Ky ishte një nga ato çastet e rralla, të lumtura, kur regjisori mund të hedhë në erë tekstin dhe kapelën dhe të xhirojë atë që i shohin sytë. Po le të kthehemi te hoxha. Në Qafën e Pazarit ky s'mundi të duronte më gjatë frymën e përcmimit dhe të ilaritetit që po mblidhej rreth tij, hoqi xhyben dhe çallmën dhe u kthye të shihte njerëzit, të bindej edhe vetë dhe t'u tregonte të tjerëve se kjo ishte vetëm një punë filmi.

Ky ka qenë një «popull pagan», «myslimanët më pak myslimanë në tërë perandorinë». Në Gjirokastër duhet të përkulesh për të parë një ish-xhami. Kjo për shkak të terrenit të «aksidentuar», por që ujdiste edhe me prirjet e qytetarëve, për t'i parë kishat e xhamitë si diçka e ardhur nga jashtë dhe që s'kishin punë me shpirtin e shqiptarit. Prandaj ato kanë qenë bërë si nga ca argatë me mendjen gjetkë, me përmasa të vogla, shpesh pa hajate të jashtme, asnjëherë s'kanë ngritur krye të sundojnë, të vendosura në qoshet ku njeriu mund të kalonte pa i parë, duke i lënë të banojnë në atë botën e tyre në vetmi, nën hijen e ndërtesave me arkitekturë madhështore.

Në marsin e vitit 1978, shoku Enver Hoxha u dha disa këshilla bashkëqytetarëve për ruajtjen, restaurimin, ndërtimin, gjelbërimin, ndriçimin e Gjirokastrës, të shpallur vite më parë qytet-muze. Ai përmendi me radhë lagjet, rrugët, shtëpitë, me emrat, tiparet, vlerat e tyre. Ato që tha shoku Enver i kërkonin vetë sokakët e Gjirokastrës. Qyteti do të përtërihej, duke u bërë përherë më i bukur, me sa më pak shpenzime, me punën e përbashkët të qytetarëve e të shtetit.

Tani lagjet ruajnë e forcojnë pamjen e larmishme e të zhdërvijllët që kanë pasur, përgje të larta me ndërtesa, që ndiekin njëra-tjetrën, si një ngrehinë e vetme, që shkon drejt malit. Prej tokës dalin objekte të vjetra. Te «shtatë çezmat» të ndërtura nga «shtatë vëllezërit» u gjenden e po ribëhen tri prej tyre. Po kërkohen të tjerat. Këto janë në një sipërfaqe prej pesëdhjetë metrash dhe këtu dikur merrte ujë pothuaj tërë Gjirokastra. Ndërsa ngrihen me mjeshteri objekte të reja, kompleksi i bukur sportiv sipër pazarit, pika turistike lart në Kërcullë, në faqen e së cilës janë «lukuramat e Zekate», rrafshet me pllaka ku rrëshqitnin djemuria e Palortosë, duke grisur rrobat, për giëmën e aneve. Diskutohen projektet e klubit të veteranëve dhe lokaleve të tjera në ndërtesa historike, që këto të jenë sa më të dobishme. Por vepra më e madhe do të jetë kompleksi kulturor në qendër, aty ku sot gjendet një kinema e stilit të bizantit rus, një nga ato gabimet që u bënë tek-tuk në vitet e para dhe që do t'i fshijë këha. Thuhet në projektprogram: «Ky ansambël duhet të jetë një kulm ideor dhe artistik i

ndërtimeve në Gjirokastrë... duhet të përmbledhë në vete gjithë madhësinë, frymën heroike dhe krenarinë tonë për veprën e popullit dhe të Partisë». Do të fillojë vitin që vjen, dhe do të bëhet nga arkitektë që i provuan talentet e tyre në muzeun e Krujës. Në të njëjtën kohë bëhet fjalë për zgjerimin e Sheshit të Çerçizit. Vetë këtij burri, Çerçizit, nuk i mjafton sheshi, po nuk, u mjafton më as gjirokastritëve. Ideja tjetër plot guxim është që sheshi të lidhet me rrugë me kompleksin kulturor. Si do të duket qendra monumentale e qytetit pas disa vitesh? Dhe si do të ishte sakatuar qyteti, po të bëheshin ndërtime «allafranga»?

\* \* \*

Fati i këtij qyteti është i vetëm. Në formë duhet të kthehet në kohën e lulëzimit të vet arkitektonik, duke bredhur mbrapa në shekuj, duke ruajtur të pacënuara vlerat kulturore, si një trashëgim të madh që s'mund të ribëhet për shkak të përmasave e të shpirtit. Në përmbajtje duhet të jetojë intensivisht të sotmen dhe të shohë qartë të ardhmen. Kjo përputhje nuk është e lehtë. Këtu s'kemi të bëjmë me monumente të pjesshme, siç mund të ndodhë gjetiu, po me një qytet të tërë muze, ku jetojnë njëzet mijë njerëz.

Shefi i zyrës urbanistike ka këtë problem: të përshtatë ndërtimet e reja me fizionominë e përgjithshme të qytetit, të futë në masë të caktuar përdorimin e gurit, të ruajë ngjyrat e hirta e të bardha, të rregullojë ndriçimin. Po mund të shkohet edhe më tej, si me bllokun e tregtoreve të reja në Palorto, që nuk dallohet fare nga banesat përreth. Dhe kështu, me kuj-

des, dashuri e talent, objektet e reja, me destinacion shërbimi, nuk do të prishin asgjë në qytetin e vjetër.

Kurse dega e Institutit të Monumenteve ka më tepër ndërlikime, për shkak të volumit të punës, por edhe të kërkesave të reja ndaj së vjetrës. Diku lind kërkesa për të përshtatur një kuzhinë, për të hapur një dritare. Çfarë lejohet dhe çfarë nuk lejohet? Ekziston rregullorja, po s'ka rregullore që të hyjë në jetë pa urtësinë, fantazinë dhe shpirtin e atij që e zbaton, dhe sidomos pa bashkëpunimin e atyre mbi të cilën zbatohet. Mbarë gjirokastritët bashkëpunojnë me zell të shtuar.

### 3.

Ata që kanë pasë punuar në «mademet» e gurit, qiraxhinjtë e xhadeve të largëta, zanatçinjtë, tani janë pleq dhe dalin më rrallë në Qafën e Pazarit. Por bijtë e tyre, 12000 punëtorë, zbresin çdo ditë në uzinat, duke e pasur gjithnjë më vështirë të kuptojnë tregimet e pleqve, grevat, «shoqëritë», «lidhjet» e viteve njëzet e më pas, që u luhatën aq kohë si zogu në vezë.

Nimet Kasëmi ngrihet natën dhe i thotë vetes «më hëngre shpirtin, mor zanat». E shoqja kupton se plaku s'ka prehje, vazhdon të «punojë atje» dhe punë s'bën, djersitet e lodhet shtrirë në dyshek, s'e zë gjumi pa çekan.

Ky është biri i «Qato Evgjtit», farkëtarit të madh, që ka pasë punuar hekurin rrëzë kalasë, zanat i trashëguar prej të atit, gjyshit, stërgjyshit, deri në kohët e largëta, ku humbet kujtesa e njeriut.

«Hekurin e njuh në ujë dhe pastaj e mëson me sy», thotë plaku.

Këta e kanë të zhvilluar ndjeshmërinë ndaj hekurit në një shkallë të habitshme. E si të bënin ndryshe për të dalluar llojin e metalit që donte plori, sëpata, kazma, potkoi, pirustia? Dhe as saldimi nuk ishte, prandaj e bënin ngjitjen e hekurit me «zierje» në zjarr, duke e «ëmbëlsuar» me baltë. Veç, duhet të njohësh zjarrin, pikën e luhatjes dhe këtë e fiton me punë të gjatë ustai.

Dhe kështu, duke përqendruar fuqinë e shpirtit dhe përvojën tek uji e zjarri, këta breza farkëtarësh kanë zotëruar hekurin dhe kanë nxjerrë prej tij gjithë veglat bujqësore e orenditë shtëpiake që i duheshin Kurveleshit, Zagorisë, fushës së Dropullit dhe vetë qytetit të Gjirokastrës, gjithsej pesë biruca farkëtarësh.

Por vjen një kohë që disa trashëgime ndalin rrjedhën. Sot uzina metalike prodhon në dy muaj atë që jepte krejt industria e Gjirokastrës para Luftës. Megjithatë, disa punë të dorës do të përtërihen, në përputhje me nevojat që i shtrohen sot qytetit. Se do të vihen në vend portat, kangjellat, zbukurimet, aty ku janë zhdukur, aty ku mund të jenë edhe të dobishme. Dhe sipër në pazar, në dyqanet me kolona, pilastra e korniza me gurë të latuar, ku sundon vija e drejtë, por edhe harku, ku vijon në të dy krahët një trajtim arkitektonik i njëjlojtë dhe prapë ta mban syrin gjallë, në këtë pazar, pra, që s'ke për t'ia gjetur shoqin, ka ende punë, për të hequr materialet plastike dhe shtojcat e huaja e për t'i bërë në çdo anë si kanë qenë, që dyqanet, zyrat, rrugët, të jenë «Gjirokastër» dhe këto s'mund t'i bëjë asnjë fabrikë.

Artisti Koço, që ka punuar me ustallarët e

njohur, që kënkon me ngulm shkrimet, qëndizmat, monedhat e vjetra, për të parë me anë të tyre se si ka qenë një orendi e mirëfilltë, po nxjerr nga atelieja e tij punime që i japin dritë lisit, arrës dhe panjës. E po, kur ka dalë ndonjë herë një gjë me bukuri të vërtetë që të mos ketë kërkuar djerësin dhe vetë shpirtin e autorit?

Ky Koçua shkon çift me piktor Bashkimin dhe po krijojnë rreth tyre ato nuklet e punëtorëve të gurit, hekurit dhe drurit, tre elementëve që kanë sajuar qytetin. Dhjetëra mjeshtër kanë në trup e në shpirt gjëra të tjera për të thënë, që Gjirokastra të shquhet gjithnjë më qartë si një monument i vetëm i artit popullor dhe i kulturës.

#### 4.

Gjirokastrën mund ta shohësh pothuaj të gjithë nga Sheshi i Kalasë. Po që nga pika turistike e Kërcullës ke nën sy edhe vetë kalanë, që i ngjan një kryqëzori të ndalur rrëzë malit, i cili vetë hapet si një dallgë e madhe e stërgjatë nga ana e detit. Sikur të buçitnin njëherësh topat e vjetër të kalasë dhe sidomos artilleria trofé e Luftës Nacionalçlirimtare, Gjirokastra do të dridhej si në një shtrat prej dërrase dhe kjo dridhje do t'i kalonte luginës dhe maleve.

Por rreth e qark është qetësi. Nga ana e zonës industriale dëgjohen goditje të lehta që përhapen mbi qytetin e argjendtë, i tëri në diell. Për një çast duket sikur nëpër lagjet e tij fluturojnë lejlekët e bardhë. Po lejlekët nuk do të kthehen më, se moçalet janë tharë.

Qyteti jeton të tashmen, me shikimin nga

e ardhmja. Këto ditë u përfundua vepra hidrike në Virua. Sivjet mbaron edhe vepra në lumën e Kardhiqit. Dhe kështu në Pogon, Suhë, në Kakavie, në Fushëbardhë, duke atakuar zonat malore, duke shfrytëzuar çdo burim në sipërfaqe dhe në guvat nëntokësore. Në fund të vitit aftësia ujitëse do të mbulojë 73 për qind të sipërfaqes.

Kjo bëhet në Gjirokastrën e sterave, ku njeriut i thahej pështyma për një pikë ujë. Po tani doli ujë me të tepër, uji që ka qenë po s'mund të arrihej, si në atë shpellën e habitshme të Skotinisë, 130 metra të gjatë. Dhe përdorimi i ujit në bujqësi do të bashkërenditet me energjetikën. Aty poshtë, në zyra, diskutojnë për një varg me hidrocentrale, që mund të japin një energji vjetore dhjetë herë më të madhe nga ajo që konsumon sot Gjirokastra. Këtu të gjithë janë të zënë në punë. Në fabrikat e reja prodhohen orenditë e kuzhinës, furnelat, çadrat e të tjerë artikuj të njohur në gjithë vendin. Kërkohen krahe pune në mjaft objekte, se duhet të zgjerohen uzinat e të bëhen të reja, të ndërrohet frigoriferi, ujësjellësi i ri, të zgjerohet qyteti në kodrat sipër spitalit, të rrethohet Gjirokastra me kurorën e gjelbër.

## 5

Kalaja, kjo kreshtë e qytetit, flakërin për disa çaste nën dritën e perëndimit. Këtu mund të ndeshësh në çdo hap në vlera njohëse, nëpër të cilat duhet ecur si mbi gurë të çmuar, për të kapërcyer një hapësirë kohe prej 1400 vjetësh, gjë që të nxit fort fantazinë. Sepse ende nuk janë zbuluar gjithë të fshehtat e saj. Mbeten





Pastaj këndojnë një avaz tjetër:

*Çupa kishte hyr' në magje,*

*Binte era manushaqe.*

Këndojnë gjashtë vëllezërit dhe dy nga nusët, me vetullat ulur, me zë të shtruar, duke kërkuar me të qetë e durim rrënjët e këngës. Ende s'janë të sigurt nëse kënga është pastruar nga shtresat që i ka vënë koha dhe ata përpiqen, synojnë më thellë, duke kërkuar brenda vetes. Hera-herës mbajnë vesh nga dhoma pranë, se mos po thotë ndonjë gjë plaku, që është mbërthyer në shtrat. Kur erdhi në Gjirokastër shoku Enver në marsin e vitit 1978, plaku zbriti në Sheshin e Çerçizit duke kënduar me djemtë, nusët e nipat.

Po plaku s'thotë gjë. Dëgjon në heshtje, e di se kënga do punë. Djemtë marrin zemër dhe nisin një këngë tjetër:

*Qyqeja në lis të thatë,*

*Qaj, nëno, qaj, moj nëne,*

*Vajton ditë e vajton natë.*

Një lis i thatë, një nëne kërcu dhe nusët e mbetura qyqe, se kanë shkuar djemtë nizamë. Dacajt i theksojnë fjalët, se labi në këngë kërkon tregimin. Dhe melodia e shtruar, e butë, duket si me prirje gazmore, po brenda saj vërtitet një notë trishtimi, një qarje që mezi ndihet. Gjithsesi, kësaj kënge nuk po i gjendet ana mirë. Nga brenda kollitet plaku. Dacajt do ta këndojnë nesër mbrëma prapë. Njëri nga vëllezërit thotë se kësaj kënge ia paskan gjetur më mirë Biçakajt, që përgatiten çdo natë për festivalin.

Ethet e festivalit kanë hyrë në çdo shtëpi gjirokastrite dhe deri në fshatrat më të largëta. Duket se tani më fort se kurrë do të zënë të dalin në arenë këngët dhe vallet e pastra të popullit, si një burim që vjen e zgjerohet, duke na çuditur me atë që e kemi pasur fare pranë dhe nuk e kemi ditur. Ditën që njeriu do të pushojë së kërkuari më të bukurën, atë ditë ka filluar rënia e tij. Po kjo me artin e popullit s'do të ngjasë.

\* \* \*

Tani, në mbrëmje, zënë e mbushen dy lokalet e bukura te parku i Viroit, ku bëhet çdo vit festa e 1 Majit. Çiftet sillen buzë liqenit me shelgje dhe nën ujin blu të pastër përkundet një bar i gjatë, si nga një erë e brendshme e kanalit. Në verë mund të hapet edhe plazhi buzë lumit. Po një pjesë e qytetarëve mund të pëlqejnë të ngjiten këtu në Kërcullë, ose lart në kala, ose edhe të pinë një birrë me kukurec «ndën kubé». Gjithnjë më pak njerëz rrinë së koti më këmbë aty te Qafa e Pazarit dhe anetë i mbledhin më pak buzët kur çupat vonohen edhe ca në shëtitje, ndërsa nusët me burrat mund edhe të kthehen pasdarke.

Gjirokastra është një grackë e madhe, që të zë shpirtin, që ke për ta kujtuar gjithnjë dhe për të cilën ti vetë do të doje të bëje diçka, të flasësh, të shkruash, që ajo të mbetet siç është, që të ndryshojë vetëm për mirë. Dhe të hyn gëzimi në trup kur sheh se çdo ditë bëhet diçka, që afrimi e përputhja e qytetit të vjetër me jetën e re të jetë sa më i plotë, me dëshirën, vullnetin dhe gëzimin e vetë gji-



## LËVIZJA E DHEUT

Në fushën e gjerë lakohen rreshtat e plepave, duke sajuar ca vizatime që nuk kuptohen nga larg, po që sigurisht kanë të bëjnë me një bonifikim të mirë. Dielli shkëlqen e të djeg zverkun, po s'ka më atë dritën e bardhë të korrikut. Ka më tepër një nuancë në të verdhë. Hijet zgjaten papritur, ndërrojnë ngjyrat, bën krushqi dimri me vjeshtën. Në rrugët e fushës lëvizin qerre, kamionë të ngarkuar. Aty-këtu duken pargjet me panxhar të shkëlur.

Kam ardhur të shoh kooperativën e tipit të lartë të Plasës, të kuptoj si ngjet që në një pikë të caktuar të shpërthejë papritur një energji njerëzore e madhe. Pse pikërisht këtu dhe jo në një kooperativë tjetër?

Kur ndonjë kolektiv arrin diçka të madhe, rëndom të thonë: «E, po ja, njerëzit... u punuan këto e ato vendime... u bë kthesa». Këto për-

gjigje sjellin një varg me pyetje të tjera, si fjala vjen: «A ishin njerëzit po ata, a nuk njiheshin vendimet edhe më parë? Dhe ç'gjë e kishte penguar kthesën?» Përgjigjet mund të jenë të mira, po prapë të duket se në fund mbetet diçka e pashpjeguar.

Shumëkujt Plasa i është kthyer në mendje hera-herës, prej gazetave e televizorit, duke ngjallur kureshtje. Pesë vjet më parë kjo ishte një kooperativë e aq. Po zuri të merrte befasi fuqi, të rritet me grurin, panxharin, patatet, blegtorinë, perimet, frutat, të përhapë «habi» e të shkëlqejë nga çdo anë, a thua se prej pesë vjetësh dielli ngroh më tepër në Plasë!

Kjo imja s'është vetëm një kureshtje prej shkrimtari. Ndiej nevojën ta shoh e ta kuptoj Plasën si njeri, si qytetar. Kjo është rritur brenda meje pa u ndier, por është rritur dhe këtë e shoh më qartë tani, tek ngjitem në shkallët që të çojnë te zyra e kryetarit dhe më rreh zemra lehtë. A do të mund ta zbuloj Plasën për vetën time? Pastaj edhe mund ta shkruaj.

## 1

Kryetari i kooperativës ndodhet në një mbledhje në Tiranë. Zyra e sekretarit të byrosë së partisë është plot me njerëz, ulur në karriget rrëzë mureve. Në pamje këta nuk ndryshojnë nga njerëzit e fushës. Në të vërtetë qenkan arsimtarë e përgjegjëse të kopshteve e çerdheve. Bëhet fushatë. Fytyrat e tyre janë të ndehura e si në pritje. Të tilla ishin edhe fytyrat e njerëzve në rrugë dhe të atyre që ktheheshin në klub për një kafe. Ç't'u ketë ngjarë?

Sekretari i byrosë e ka zërin të thellë. Buzëqesh me sytë e kaltër dhe, hera-herës, ngre pjerrtas kokën rrumbullake, si për të kërkuar një mendim. Trupin e ka të fortë e të shëndetshëm dhe ia arrin ta mbulojë shqetësimin. Nuk kuptoja se ç'donin me fushatën e madhe, sidomos kopshtet e çerdhet. Po kjo u qartësua menjëherë. Njerëzit do të punonin me lindjen dhe përcaktimin e diellit dhe me të njëjtin orar do të punonin kopshtet e çerdhet. Ky ishte një mendim i thjeshtë, por që të bënte të vije buzën në gaz. Po «hynin» në fushatë edhe vocërrakët.

Kjo fushatë e vjeshtës i shtrinte rrënjët në anët më të papritura, në shtëpitë e kulturës, në magazinat, në dyqanet, në sendet e në njerëzit. Plasa kishte vështirësi me plugimet, me vjeljen dhe tërheqjen e prodhimit të madh. Po Plasa s'mund ta durojë diçka të tillë. Dhe fillon të ndiesh se çdo gjë po ndehet, në të nëntë fshatrat dhe 3156 hektarët, një lloj kreshpërimi i tërë kooperativës si para rrezikut.

Jashtë ajri është i qetë, po duket sikur dridhen lehtas edhe gjethet e pemëve. Më duket se zë të kuptoj diçka, po fusha mund të thotë më tepër.

\* \* \*

Më 1978 Kosta ishte përgjegjës sektori. U shkarkua për punë të patates. Hodhën 30 kv farë dhe morën 40 kv prodhim. Ky ishte një shpërdorim i tokës.

Prej pesë vjetësh ai punon si brigadier. Është 37 vjeç, serioz e i sjellë. Prej pesë vjetësh merr mbi 500 kv panxhar për ha dhe i thonë «bri-

gadier i panxharit». Po mund t'i thonë edhe brigadier i grurit. Sivjet mori 68,2 kv grurë për ha në krejt sipërfaqen. Mund t'i thonë edhe brigadier i patates, sepse ka marrë mbi 270 kv dhe synon të arrijë 300 kv.

Brigada po shkëlqen me patatën. Një rrjetë e madhe drite me re ka mbështjellë Malin e Thatë dhe malin e Ivanit, duke i sjellë pranë. Pastaj pamja do të ndryshojë. Malet me dritë e hije do të largohen. Kjo lojë e hijes dhe e dritës duket sikur bëhet edhe në shpirtin e brigadierit. Diku gropat japin patate të mëdha, vezake, krejt të lëmuara, me lëkurë të hollë, nëpërmjet së cilës duket lëngu. Ngjajnë si fruta që mund të hahen. Gropa më tej nuk jep të njëjtin prodhim. Dheu i shkrifët, në ngjyrën e hekurit, ka ende të fshehtat e veta, që e bëjnë brigadierin të mendohet.

Me rendimentet shembullore ky Kosta duhet të ketë ushqyer edhe një ndjenjë të vogël «hakmarrjeje» kundrejt shkarkimit nga detyra e përgjegjësisë së vjetër. Ia them këtë në njëfarë mënyre, duke pritur, duke e hetuar me kujdes.

Në fytyrën e tij të kuqe, të pjekur, vërshon gjaku lehtas. Pastaj ai thotë se është mirë me brigadën. Kjo përgjigje vjen prej shpirtit, s'ka shtresë tjetër as në mendim, as në zemrën e tij.

Çunat u ndodhën në vështirësi të ngutshme dhe pyetën të hutuar ustanë: «Si ta ngremë këtë çati?» «Me anë të zjarrit», u përgjigj ustai. Çunat kuptuan dhe i hynë punës me zjarr, duke vënë shpirtin.

Puna e madhe, e vërtetë, si kjo që bëhet në Plasë, vepron brenda njeriut si një zjarr i pastër, i ngadaltë, duke e çliruar prej ambicjes, egoizmit dhe një tok ndjesive të kota që ia



mbajnë energjitë të zëna. Sa më shumë ta shohësh brigadën e Kostës, aq më mirë bindesh për këtë gjë dhe kjo arrin vlera që s'mund të maten me çfarëdo prodhimi të japë toka.

Këta janë shoqëri e mirë dhe ka arsye të jenë sepse puna e tyre është e qartë. Në parcelat e gjera të prodhimit të madh bujqësor çdo individ ka detyrën e vet, normën ditore, pa ka të caktuar edhe tokën, numrin e bimëve që duhet të rritë. S'mund t'i shmanget përgjegjësisë, sepse vetë bimët tregojnë si i ka bërë punët, mbjelljen, plehërimin, prashitjen, ujitjen. Dhe nga puna e individit sajohet parcela e skuadrës. S'ka akraballëk. Ka bindje se e drejta është rruga më e shkurtër drejt mirëqenies. Ka bindje në shkencë. Shërbimet, plehu, ujitja, të gjitha me shkencë. Tashmë u bind gjithkush se shkenca jep trefishin e prodhimit.

Zhuljeta është skuadërkomandante në këtë brigadë, 23 vjeçe, me trup të imët. Një kapelë e madhe kashtore ia mbulon kokën deri në supet. Zëri i saj mezi dëgjohet nën kapele. Nuk arrin t'ia shohësh sytë, tek përgjigjet në ecje e sipër me një ose dy fjalë. Duket aq e druajtur, sa edhe e imët. Atëherë kthehem e pyes një burrë të vjetër, punëtor i skuadrës, se qysh i bindet ai një çupëze të tillë. Burrit i qeshin sytë. «E, jo... e kemi zgjedhur vetë. Punëtore e palodhur, e drejtë, e mirë.» Dhe kështu është kjo çupëza që ndan e kontrollon punën, që nuk fal gabime, se nuk fal as veten. «Dhe çfarë bën ajo në kohën e lirë?» Oh, tani mbetet fare pak kohë.» «Megjithatë, çfarë bën?» «Pak lexim, qëndisje, punë shtëpie, nganjëherë në kinema.»

A psherëtin aty tej gardhit ndonjë «Romeo» për këtë Zhulietën? Këtë e di ajo. Nën strëhën e madhe të kapeles vetëtijnë befas sytë e kaltër

si prej fëmije. Një gjë është e sigurt: ajo ka për të luftuar fort për një jetë të pastër.

Në skuadrën tjetër punon e ëma e Zhulietës dhe një skuadër më tej motra. Njerëz të gëzuar e të qeshur. Sado me vëmendje të kërkosh, po atë gjë do të shohësh, gëzim të qartë. Dhe ngutje. Është kohë fushate. E duke ndenjtur me ta fillon të ndiesh edhe ti vetë një ndryshim në mënyrën e të menduarit e në sjelljen tënde. Arsyeton më qetë e më intensivisht në të njëjtën kohë dhe ke një tok me gjëra për të gjykuar.

## 2

Në blerimin e fushës, në fletët e panxharit e në pemët, ka depërtuar hija e dimrit, që s'mund të shihet, por që ndihet. Gjëja më e ngutshme tani është të hiqet panxhari, të lirohet toka për grurin.

Është kthyer nga Tirana kryetari i kooperativës. Është me trup mesatar, pak i shogët, me flokët të zbardhur, 49 vjeç, të bën përshtypjen e një burri me autoritet, që flet thjesht e me kursim, duke synuar qartësinë.

Ideja për një ekonomi model, për një «provë», erdhi nga lart, nga Komiteti Qendror i Partisë. Kjo ide gjeti në Plasë tokën e duhur. Kryetari deshi të dinte në fillim nëse kjo «provë» ishte nisur njëkohësisht edhe në vende të tjera. Jo. Kjo do të bëhej për herë të parë në Plasë. Kërkohej kthesë rrënjësore në bujqësi.

Në vitin 1971 u bënë në Plasë studimet agrokimike, pedologjike, hartat e kadastrës, atlaset: «Të përcaktohet toka, të zgjidhet fara, të

përqendrohet prodhimi duke i dhënë çdo brigadë dy ose tri kultura, të bëhet qarkullimi bujqësor, të mbillet jonxhë aty ku ka qenë grurë, duke i kthyer tokës fuqinë që i merret, duke e pasuruar më shumë.»

E gjitha kjo duket tepër e thjeshtë. Po në të vërtetë kjo do të thotë të rrezosh diçka të ndërtuar prej kohe, pas së cilës je kapur përjetë dhe të ndërtosh një mënyrë pune krejt të re. Se ishin mësuar të punonin në të njëjtën tokë, të mbillnin një mozaik bimësh, në mos u bëftë njëra, bëhet tjetra, ishin mësuar të mendonin po njëlloj, kurse tani...

Dheu zë e vërtitet, fryhet fusha, të merren mendtë, dhe ti rri me sytë hapur, si njeriu para një hendeku, që nuk di se në ç'tokë do të bjerë në bregun tjetër. Kështu ishte vite më parë, kur nisi përqendrimi e specializimi, kur çdo brigadë do të lëvizte pas tokës, duke ndjekur qarkullimin e kulturave të veta. S'ka më një sektor të patundur të brigadës, por një prodhim të madh bujqësor, që i përket tërë kooperativës. Për këtë duhet të mendojë individi, skuadra, brigada. Por, ama, këtë do ta mendojë duke kryer punën e vet, duke lëvizur pas stinëve.

Po si do të lëvizin kafshët, mjetet, si do të rregullohen marrëdhëniet me sektorin? Këto dhe një varg pyetjesh duhej të shpjegohehin me durim, sepse njeriu hynte në marrëdhënie të reja me vetë tokën, gjë me rëndësi jetike për bujkun.

Dhe nuk është vetëm kooperativisti që ngurron. Ndonjë seksion aty në rreth i pranon rendimentet që do të sjellë ky ndryshim, po nuk pranon ndryshimin vetë.

\* \* \*

Kryetar Mihallaqi, nxënës në shkollën e mesme bujqësore, në kohën e lirë ecte pas traktorit duke menduar. Babai kishte qenë bari lopësh, hyzmeqar në Polenë. Po në vitin 1947 u dhanë tokë në Rrëmbec dhe babai filloi të punonte për veten e vet, të ushqente tetë fëmijët. Mihallaqin e morën me zor në shkollë. «Merreni, hallall», — tha më në fund plaku — kam djem të tjerë.» Plaku nuk dëgjonte nga veshët dhe vinte ndonjëherë në shkollë të shihte nëse i jepnin djalit për të ngrënë. Ikte duke tundur veshin me gisht. Djali ishte i veshur e i ushqyer.

Mihallaqi ecte pas traktorit dhe mendonte se duhej të bënte diçka për atë që i kishte ndodhur, të tregonte mirënjohjen. Më pas, në Institutin e Lartë Bujqësor, kjo ndjenjë e mundonte edhe më fort. Në libra mund të lexoje me sytë hapur se në botë kishte vende që merrnin 40-50 kv grurë për ha, bujqësia duhej të bëhej ndryshe. Librat thoshin një gjë dhe ajo që bëhej në Rrëmbec ishte një gjë tjetër. Mihallaqi nuk po shihte qartë. Ky lloj mjegu-llimi vazhdoi deri në ditën kur erdhi i deleguari i KQ dhe atëherë Mihallaqi, tashmë kryetar kooperative, e pa shtegun që kërkonte, filloi t'i rrihte zemra. «Mos u ngut, — thoshte i deleguari, — kjo është me shumë përgjegjësi.»

Nga viti 1975 deri më 1979 u përvetësua përqendrimi dhe specializimi i kulturave, si edhe shkalla e dytë, përqendrimi e specializimi i brigadave. Tashmë ishin krijuar për herë të parë në një kooperative sektorët e veçantë të blegtorisë, perimeve, frutave, transportit. Plasa po jepte rendimente më të mëdha se të tjerët. Në vitin 1980 rezultatet e arritura nga Plasa s'mund

të mos merreshin parasysh. Kryetari i kooperativës u duartrokit në mbledhjen e plenumit.

Ky është një burrë i pjekur, energjik, me një kulturë bujqësore të formuar. Gjatë tërë bisedës, nuk ka pranuar të flasë për veten. I shtrëngohet mjekra e i errësohet fytyra. Edhe për ata që kanë penguar nuk do të flasë. Thotë se idetë e reja, veprat e mira asnjëherë nuk e gjejnë rrugën të shtruar. Jeta është luftë. Rëndësi ka vetëm një gjë: nga viti 1979 e pas Plasa ka ecur gjithnjë në rritje.

\* \* \*

Në gusht të vitit 1981 kooperativa e tipit të lartë të Plasës i shkruante shokut Enver Hoxha se arriti të merrte 50 kv grurë dhe 400 kv panxhar për ha në krejt sipërfaqen dhe për suksese të tjera në front të gjerë. Specializimi e përqendrimi dolën të drejta. Atëherë zënë e hartojnë teknologjitë e përparuara të prodhimit më qartë e më me guxim. Një vit më pas, prapë në gusht, kooperativa i shkruan shokut Enver se mori 65 kv grurë për ha. Do ta çojnë përpara revolucionin tekniko-shkencor. Me këtë revolucion Plasa arrin brenda katër vjetve ta rritë rendimentin e grurit 16.7 kv për ha dhe të panxharit 120 kv.

Tani, duke sjellë ndërmend ato mbledhjet e para të nxehta, fjalët që u thanë, dyshimet, «grindjet»; njeriu zë e qesh me vete, pyet se ku e kishte pasur mendjen. Dhe shikon më tej. A janë këta kufijtë që mund të arrijë Plasa?

Tej, nga bregu i lumit Devoll, mbuluar prej gjelbërimit, vjen një gumëzhitje e paprerë fraktori. Duket sikur metali po gërryen rrëzën e malit Ivan. Çdo gjë lëviz në Plasë.

Poshtë, te stallat e vjetra të Rrëmbecit, ndodhet qendra eksperimentale e grurit. Kurse në Tërovë është qendra eksperimentale e panxharit dhe në Plasë e patates.

Në «laboratorin» e Rrëmbecit punojnë dy mbëdhjetë gra. Secila ka peshoren e vogël, qeskat dhe defterin. Marrin «familjen», numërojnë «vëllezërit», u matin kallinjve të grurit peshën e gjatësinë, duke bërë shënimet. Punën e drejton Dhimitri. Ky duket se tërë kohën shikon diçka tej supeve të vizitorit. Ai do të marrë dyqind kokrra gruri prej qeseve të përgatitura në «laborator» dhe do t'i mbjellë në 10 metra gjatësi. Pastaj do të vrojtojë mbirjen, ngritjen, lulëzimin, kallëzimin, sëmundjet... Pastaj kjo farë e zgjedhur do të shumëzohet, me atë progresion që tregohet në përrallëzën për lojën e shahut dhe do të mbillen ngastrat e mëdha në fushë.

Dhimitri, njeriu që duket se tërë kohën përgjon diçka, dhe ato gratë e «laboratorit», zënë e marrin një fuqi të madhe, që s'mund ta marrë asnjë brigadë, asnjë mekanizëm. Me kokrrat që kalojnë nëpër duar, me qeskat, bëjnë të buçasë në fusha një grurë i ri i bollshëm. Kjo është shkencë, një shkencë që bëhet thjesht, po të vësh në të shpirtin dhe durimin. Dhe pasi u krijua kjo farë elite, «laboratori» punon për të marrë superelitën dhe super-superelitën, që të japë prodhim sa më të lartë e t'i qëndrojë motit; dhe puna për të arritur kufijtë e grurit më të mirë s'paska të sosur, si jeta.

Kur qendra e zërit thërret se në 10 hektarë u arritën 85-90 kv grurë, Dhimitrit i rreh ze-

mra me forcë, fusha merr më tepër dritë, si përpara një mrekullie.

Ky është vetëm një përfytyrim. Këtu s'ka asnjë mrekulli. Ka shkencë. Një tjetër do ta bënte këtë shkencë të fuqishme të farës po aq mirë sa ky. Ishte koha që kjo shkencë të hynte në Plasë nga porta e madhe, në marrëveshje me individin dhe tërë kooperativën. Tani Plasa bën farën e vetë i tepron për shitje, dhe punon mbi katër varietete farërash të reja. Megjithatë, përse nuk u bë kjo më parë?

\* \* \*

Një burrë me shëndet të tepërt, 62 vjeç, por që jeton në harmoni të plotë me punën e me kohën, me sy të gjelbër depërtues, që flet ngadalë dhe thotë gjëra të vërteta, ky është Spiroja, përgjegjës i sektorit të frutores.

Nga bahçja e mollëve në Tërovë dalin qerret e ngarkuara. Frutat sivjet janë mjaft të pastra dhe do të merret dyfishi i planit. Këtu në fushë janë disa ngastra me pemë frutore, në prodhim të plotë, po s'kanë të ardhmë. E ardhmja e frutores është lart, në kodrat e Dumbravës, në grykën e Cangonjit, 180 hektarë fruta e vreshta.

Spiroja është i ngathët në lëvizje. Si bën ai për të mbajtur nën kontroll ngastrat e frutave e perimeve të shpërndara në tërë kooperativën?

Kjo pyetje, e ardhur prej pesë vjetëve më parë, e mbetur rrugës, i shkaktonte Spiros një turbullim. Paska ende njerëz që pyesin rreth përqendrimit. Ai përgjigjet ngadalë, thotë se s'ka asnjë vështirësi, hap dorën lart si për të

përzënë një të keqe, me të cilën Plasa ka mbaruar punë.

Më fort se çdo gjë te ky njeri të bën përshypje bindja në atë që thotë dhe këmbëngulja. Nuk do të shkojë dem asnjë kokërr domate, zë e merr frymë me vështirësi kur ai i tregtisë i bën fjalë. Pastaj qetësohet, thotë se frutat dhanë mirë edhe vitin që shkoi e do të japin çdo vit. Tërë puna është te kujdesi i njeriut, te futja e shkencës. Kjo gjë të kujton rrugën e ullirit të Lukovës, dëgjon të njëjtën gjuhë, sheh të njëjtin përfundim.

Ja, pra, tani edhe frutat japin dyfishin. Çdo gjë në Plasë jep më tepër, falë punës së njeriut dhe depërtimit të shkencës. E pyes Spiron pse nuk u bënë disa nga këto gjëra më parë, pse pikërisht pesë vjet e këtej, si është e mundur të shpërthejë ndryshimi njëherësh e nga çdo anë?

Mendohet dhe thotë se ndofta, për të kuptuar më mirë atë që bëhet sot në Plasë, duhet njohur e kaluara.

#### 4

Fshati Rrëmbec ka planimetrinë e një qyteze të vogël. Një rrugë e drejtë e asfaltuar kalon përgjatë fshatit me blerim të fortë. Në të dhjathtë është shtëpia e kulturës, me kabinetët, muzeun, bibliotekën, kinemanë. Nga kjo anë edhe dyqanet dhe ndërtesat e tjera publike, të bukura e me një lulishte përpara. Nga krahu tjetër shtrihet fshati, me udhëza të drejta që dalin të gjitha në «bulevard». Kjo shtrirje e banesave, më shumë nga njëri krah, nuk ia prish bukurinë «qytezës».



Në rrugën e tretë e ka shtëpinë Vasili. Thonë se te ky Vasili mund të mësosh çdo gjë që lidhet me të djeshmen e kooperativës së Plasës, e quajnë si njëfarë libri të gjallë.

Ai është 73 vjeç, i thatë, me trupin të drejtë, gjithnjë me kasketën në kokë dhe lëviz e mban vesh me gjallëri. Duket sikur vite më parë t'i ketë ngjarë diçka, një përvëlím që e mban nën rrobat dhe ai rri në rojë nga çdo anë, se mos po afrohen fshehtas hijet që kanë të bëjnë me atë ngjarje. Po kur zë e flet, duket të parë në sy, kupton se nuk është puna të ndonjë ngjarje e veçantë, po te e tërë jeta e tij, e mbushur me mundim e me dritë.

Pema do diëllin e verës që të piqet. Kështu edhe kujtimet, duhet të bëjnë kohën. Kujtimet e Vasilit nuk ndryshojnë po ndryshon koha, duke ua rritur vlerën kujtimeve. Ai ishte 28 vjeç kur u bë kryetar kooperative, më 16 tetor 1948. Tani rri në pension, por aq sa mund të rrijë një burrë si ai. Nganjëherë u flet të rinjve. Këta e dëgjojnë me njëfarë habie e humori, pastaj mendohen, shohin se ata të parët, themeluesit, kanë jetuar kohë të vështira që as mund të merren me mend.

Më 16 tetor 1948 hynë në kooperativë 54 familje. S'kishin mjete pune, vegla e farë. Kishin vetëm tokën dhe shpirtin. Mjetet mund të gjendeshin, po 54 familjet duhej t'i bënin ballë «rrethimit» të tetëdhjetë familjeve «private». Sepse ata mbledhnin natën prodhimet e kooperativës së vogël, i bënin padi në gjyq kryetarit. Dhe njëri ngriti kosën. Vasilit i ndriti në sy tehu i bardhë me atë shkëlqimin e çelikut dhe mënjanoi kokën. Ishte fshikur në zverk. Pa gjakun në pëllëmbën e dorës dhe u ul ndanë gardhit i hutuar. «Ti nuk deshe të më pri-

sje koken, apo jo?» pyeti Vasili. «Më mirë të kisha vdekur vetë, po se si më erdhi kur më shkele në arë», tha privati, dhe zuri të dridhej, i tmerruar prej asaj që kishte ngjarë, sikur Vasili të mos mënjanonte kokën.

Kjo ishte lufta me fshatin, me veglat, me farën. Por ishte edhe lufta brenda, se kooperativisti punonte vetëm 110 ditë në vit. Gjithë ditët e vitit ishin të zëna me nga një emër shenjtori, po 255 ishin shenjtorët më të fortë, që kërkonin heshtje, lutje, pushim të plotë. Dhe kur erdhi traktori i parë, kooperativistët bridhnin, rrinin përtej gardheve, a thua se do të ngjante ndonjë shpërthim. «Lesimi prish gurin», «ujitja plevitos tokën». Pas ujitjes rrinin me zemër të ngrirë, se po ftohej toka, plevitosej jeta. Po prapë rrinin të bashkuar ish-bujqërit e bejlerëve. Mungon ushqimi për qetë, secili të japë kashtën e dyshekut. Duhet ngrihur sektori i pularisë, çdo shtëpi të japë një pulë dhe ngrihet sektori me 54 pula. Kështu edhe për lopët. Veçse asnjë grua nuk dilte për mjeljen e lopëve.

Kishte ditë kur Vasilit i dukej se kooperativa tretej, po ndalej jeta, fryma nuk arrinte në mushkëritë e anëtarëve, bimët nuk rriteshin në ara, në trungjet e pemëve nuk qarkullonte limfa. Kurse armiku ia fërkonte brinjët me zjarr kooperativës, nganjëherë edhe me duart e «privatëve» dhe me anë të gjuhëve «private» përhapte gazin e vet prej nepërke. «Në Krutje të Myzeqesë rrojnë në kazermë. Shtatë gra veshin një fustan. Marrin fëmijët nga gjiri i nënës. Kjo është kooperativa.»

Në mëngjes mbledheshin kallaballëk para kryesisë, tek ish konakët e beut. «Më mirë të prishet kooperativa.»

Atëherë kryetari merr detyrë të re. Të mos hipë asnjëherë në kalë, të bëjë edhe shtatëvjeçaren natën, që të jetë me shkollë. Asnjë nga komunistët të mos flejë. Çdo natë mbledhje dhe, pas mbledhjes, rojë në çdo anë. Dhe ja tek vijnë prapë shokë nga komiteti i partisë, jepet ndihmë në farë e vegla. Kooperativa mbahet. Vitin e parë merr 13.6 kv grurë për ha, një rendiment i mirë ky, që i bën «privatët» të mendohen. Po puna duhet forcuar. Natën e dasmës së tij Vasili vete në shtëpi afër mëngjesit, se kanë ardhur në Korçë shokë nga Tirana. S'ka gjumë për komunistët.

Ato që kanë hequr komunistët dhe shumë njerëz pa parti, s'kanë të treguar. Por edhe gëzimet nuk tregohen. Gruri arrin 16 kv për ha. Kooperativës i jepet flamuri i Këshillit të Ministrave. Zënë e vijnë delegacione në kooperativë dhe kryetari shkon nëpër rrethe të japë përvojë. Zënë e afrohen «privatët», bëjnë lutje.

Vjen edhe vetë shoku Enver Hoxha, në gushtin e vitit 1954. Vjen pa lajmërim, sheh çdo punë të kooperativës, çdo lëmë, çdo stallë, siç janë. Rri me njerëzit, flet për blegtorinë e për ndërtime, thotë ndërtoni sic e keni nisur, më pas i bëjmë më të mira. Shkon vizitë te familja e dëshmorit Pali Xhelo. Kur sheh plakën, shoku Enver mban këmbët. Kjo është një plakë e fortë. S'e ka qarë të birin. «T'u vra djali», i thotë shoku Enver. «Na u vranë shumë djem. Hajde brenda», i thotë nëna. Shoku Enver kthen kokën mënjanë, hedh sytë lart nga Morava. Plaka i sheh turbullimin, kërkon sytë e tij; asaj i dridhet buza lehtas, i vë dorën në supin e lartë dhe i thotë prapë: «Hajde brenda!»

Fshatarët ndenjën heshtur, duke pirë duhan

rrëzë gardheve, sa kohë që shoku Enver ndenji brenda me pleqtë e Palit. Po kur doli prapë, u ngrit edhe më e madhe hareja, krisi kënga e vallja. Po s'kishte muzikë. Kishin një djallo djalë ters me violinë që nuk i binte po të mos i mbushej koka. Atë ditë i ra me duf të madh dhe u hodh valle e këndoi gjithë fshati. E hoqi vallen vetë shoku Enver. Të nesërmen Rrëmbecit iu dërgua fizarmonika dhe u themelua «orkestra».

## 5

Ju këni treguar se jeni njerëz punëtorë e me vullnet, u shkruantë ndër të tjera shoku Enver kooperativistëve të Plasës më 11 gusht 1981.

Ky vullnet i Plasës, që përhapet në çdo skaj, na heq udhën përpjetë grykës së Cangonjit. Rrëzë Zëmbllakut janë bahçet me perime e fruta dhe më lart stallat e lopëve të tufëzimit. Ky duket një kënd i qetë e me pamje të lirë, ku bagëtia mund të hajë ushqimin me shije e të dimërojnë ngrohtë, veçuar prej fshatit dhe prapë pjesë e tij. Prej kohe kooperativistët e marrin qumësht, vezë, perime e fruta sipas nevojës.

Lopët e tufëzimit janë në kullotë, veç dy-tri krerëve me regjim stalle. Kartelat e viçave tregojnë se shtimi i peshës 400 gr në ditë ecën në rregull, si edhe qumështi i lopëve. Beni, zooteknik i lartë, ndalet para kartelave. Duket se punën e ka në vijë. Po hera-herës i shtrëngohet mjekra. Ka diçka që do ta arrijë së shpejti dhe mendja e tij është kapur fort pas kësaj gjëje. Lopët e kooperativës japin 900 litra qumësht më tepër se këto lopë të tufëzimit. Veç

kësaj kryesia synon të arrijë doemos në 4000 litra për kokë. «Na duhet edhe plehu, — ngulmon me forcë kryetari, — vetëm me përdorim kimik toka atrofizohet. Ne s'jemi për të ikur këtej pas dhjetë vjetësh.»

Beni do të arrijë së pari me lopët e tufëzimit, atë që kanë arritur lopët e kooperativës. Do të thotë të dyfishohet prodhimi i sotëm. Kjo është një rrotë tepër e madhe për t'u vërtitur. Po tre vjetët e fundit tregojnë se nga lopa që sheh sot, pas tre vjetësh del një lopë tjetër. Asgjë nuk është e paarritshme. Ai ndjek remontin me ngulm, me kujdes. Kartelat tregojnë si ecën çdo lopë. Ecën sipas stallieres që e ka në ngarkim. Po të japë lopa aq qumësht sa duhet të japë, stallierja e ka dhënë ushqimin në kohën e në dozën e caktuar, e ka bërë mirë mjeljen, pastrimin. Ndryshe ajo, stallierja, duhet të flasë, të tregojë si është puna.

Bima rritet pas ligjeve të thjeshta të natyrës, kurse njeriu ka luftën e brendshme, gjaku i tij lëviz si rrëke në stuhi të vazhduar. Ky Beni, 27 vjeç, me fytyrën e këndshme, me zërin e butë, nga pamja e jashtme të kujton bimën që hedh shtat pas kushteve të tokës e të motit. Kurse nën këtë pamje të qetë e të lëmuar vërshon pasioni i tij. Ai duhet të çojë përpara kafshët dhe shpendët. Problemi këtu është më i ndërlikuar se me grurin në fushë. Ai e di këtë me themel dhe buzëqesh. Di edhe se ndodhet nën vëzhgimin e të gjithëve dhe prapë mbahet i qetë. Tani rri te dera i menduar, me diellin pas zverkut. Ka gjetur përkrahje që të shtohet sipërfaqja e foragjereve dhe të mbillen lloje të duhura, për të arritur recetën më të mirë të ushqimit. Atje e ka mendjen, te fusha, andej varet suksesi. Bën llogari edhe

natën, që këto llogari të jenë të qarta e bindëse për të gjithë. Kur të dalim në rrugë, ka për të pyetur si me zor diçka për letërsinë. Gëzohet në heshtje, jo vetëm për punët e mira të njerëzve në sektor, por edhe për punën e gjithkujt.

Rreth stallave sillen njerëz, duke lëvizur si brenda disa vijave të hequra me mendje. Një shkelje do të binte në sy menjëherë. Këtu mund të ketë veç rregull, marrëveshje të plotë ndërmjet njerëzve. Por edhe luftë, pa të cilën s'mund të ketë marrëveshje. Në këtë luftë e në këtë përpjekje vendin e parë si individ në sektor e zë Beni, duke u rritur personaliteti i tij në heshtje. Si ta kesh njohur një herë, s'mund të mos e kujtosh pa u gëzuar. Ja, i tillë është djali.

Përtej lumit, në pyllin me plepa, është pularia. Këtu gratë dhe vajzat kanë të ndara secila «ngastrën» e vet. Nga çdo kotec duhet të merren 107 kokrra, vezë për pulë. Brenda dy vjetëve mesatarja duhet të arrijë 115 kokrra për pulë dhe duhet të shtohet në një të tretën mishi i shpendëve. Gratë dhe vajzat duhet të shpejtojnë më tepër, me sytë te grafikët.

Poshtë, në fushë, çdo njeri e çdo skuadër ka të caktuar punën e vet, njëlloj si këtu në sektorin e blegtorisë e të pularisë. Prej këndej e nxjerr Plasa një pjesë të mirë të fuqisë, prej «organizimit të vogël». Çdonjëri synon ta bëjë sa më mirë punën e vet dhe të gjithë bashkë synojnë ta ngrenë sa më lart emrin e Plasës, jetën e tyre të begatë.

Anës rrugës ndalon një taksi me nusen. Burrri që rri pranë shoferit zbret dhe thotë diçka. Duket se nuses i merren mendtë. Dhëndri vështron fushën nga xhami, i skuqur, fshin djersën dhe kthehet e shikon nusen me merak. Vajza që rri në krahun tjetër, i rregullon nuses kurorën, i fshin supin lehtas. «Hajde, nuse, se do të kesh kohë që të të merren mendtë», i thotë burri që ka zbritur dhe qesh fort. Shoferi tund krahun si në valle. Taksia niset me një kërcitje të gëzuar të motorrit, del nga rruga e asfaltit dhe zbret poshtë fushës e mbështjellë me pluhurin e vet.

Kjo nuse del nga një shtëpi e mirë, për të shkuar në një tjetër shtëpi të mirë në fshatin pranë. «Si jetojnë këtu?» pyes një arsimtar. «Hyr ku të duash dhe ke për të parë», përgjigjet ai.

Këto të kooperativës së Plasës janë nëntë fshatra, rrëzë Moravës, të mbledhura e të ndërhuara mirë, me lule e pjergulla në oborre dhe në ndryshim të vazhduar. Mesatarja e ndërtimeve, gjashtëdhjetë shtëpi të reja në vit. Në tre vjet të ardhura për frymë u rritën 20 për qind. Në çdo tri shtëpi, dy televizorë. Dhe është një popullsi që shtohet 2 për qind. Këto i thotë kryetari i këshillit popullor të bashkuar. Një mjek me gjyslyke që i vezullojnë në hijen e zyrës, thotë se në Pendavinj prej 7 vjetësh s'kanë vdekje të fëmijëve nga 0-4 vjeç. Në Rov s'kanë prej 14 vjetësh. Kanë qerdhe, kopshte, ambulancë, maternitet në çdo fshat. Mjeku bashkon duart mbi tryezë, duket pak kryeneç nga mënyra e të folurit, ndofta sepse mendja e tij

është kapur pas ideve që synojnë larg. Ndofta mendon të mos ketë fare vdekje fëmijësh nga 0-4 vjeç në nëntë fshatrat e Plasës. Këtij i thonë pediater, luftëtar.

Hijet e mbrëmjes zënë e zgjaten në fushë. Dielli i madh, i qartë, ngjyrë portokalli, ndriçon butë bllokun e mollëve, duke i ndezur dru-rët nga brenda. Aty po ecën me hap të gjatë një burrë me çifte dhe me qenin. Nuk dihet nëse do t'i arrijë turtujt e majmë në fushë para se të marrin fluturimin e natës.

Tani në mbrëmje fshati Rrëmbec, që gjer aty më parë rrinte si i mbyllur, zë e popullohet shpejt. Një grua në shtëpinë përballë ushqen lepujt, një djalë lëshon qenin të shëtitë në oborr, që zë të hidhet e t'u lehë fort kundërshtarëve të paqenë. Gra të tjera shkojnë nga dyqanet, ose të marrim fëmijët në kopshte e çerdhe. Në këto punë të tyre të duket sikur ka një qortim të butë, pa zë, për burrat, që zënë të sillen si me për-tim të lulishtja. Tek qëndrojnë aty, në rrethin e dritave që do të ndizen pas pak, këta burra ndiejnë ende nën këmbë dheun e fushës, ia kuptojnë gjuhën e re, ia dinë nevojat dhe më së pari për këtë do të kuvëndojnë.

Në këtë orë të mbarimit të ditës merr rëndësi personi i drejtorit të shtëpisë së kulturës, i cili ka vënë altoparlantin për të hapur tiguajt e një kënge që tretet ngadalë në muzgun e qetë të ngrohtë. Kinemaja ka hapur sportelin. Njeriu që rri aty, me llambën elektrike mbi kokë, numëron diçka, ngjan sikur thotë me shpejtësi një mësim. Sheshi është në pritje, kushedi pse po vonohet rinia. Drejtori i kulturës del në dritaren e zyrës dhe këmbën një shikim me atë të kinemasë, që ka zgjatur kokën jashtë sportelit.



Diku prapa është «stadiumi» i Rrëmbecit, me dhoma, pista e fusha. I njëjti «stadium» po ndërtohet në Plasë. Nga ky «stadium» i Rrëmbecit po kthehen vajzat e skuadrës së volëjbollit duke folur nën zë. Tek i sheh, të kujtohet një fotografi e grupit teatral të viteve tridhjetë, që është në muzeun e Rrëmbecit, se ky fshat e ka dashur kulturën që herët. Në këtë fotografi janë ca gra të çuditshme, pothuaj komike, me sy tepër guximtarë, me një dëshirë të brendshme për t'u dukur sa më tepër gra. Në të vërtetë janë burra, gjyshërit e këtyre vajzave, që ecin gati duke rendur dhe nuk dihet se pse zëri e qeshin njëherësh. Pastaj qeshja e tyre prishet nga kuja e një fëmije të rrëzuar në mesin e «bulevardit». Vajzat mbledhen rreth fëmijës që thërret sikur t'i kishin prerë kokën. Që nga shtëpia pranë turret e llahtarisur e ëma, pastaj, kur del në «bulevard», ajo rregullon shaminë rreth qafës dhe mban hapin.

Ky Rrëmbeci është dyfishuar në tridhjetë vjet, nga 130 shtëpi, arriti në 270. Ashtu si edhe fshatrat fqinje, Rrëmbeci ka një prirje e një dëshirë të përmbajtur për t'i ngjarë sa më shumë një qyteze të vogël, me rrugët e asfaltuara, me sheshin, «bulevardin», ndërtesat publike, «stadiumin». Ka jetë të shëndetshme fshati, nuk rrënohet, nuk braktiset, si në vise të tjera të botës. Ky mendim të ngroh zemrën. Dhe shifrat në bllokun e kryetarit të këshillit popullor të Plasës janë mirë. Prodhimi i madh socialist do të sillte doemos edhe pasurimin e jetës. Varet nga njerëzit nëse të dyja këto do të ecin me të njëjtin hap, por ato kurrsesi s'mund të veqohen. Këtu, në Plasë, kanë bërë kujdes për jetën shoqërore dhe, po të prehesh pak aty te sheshi i fshatit, në këtë orë të mbrëmjes, fillon të ndiesh gjithnjë e më tepër bukurinë dhe dinjitetin e saj.

Sekretari i byrosë sheh se fushata po ecën mirë, si një mekanizëm i vajosur nga të gjitha anët. Kjo u raportua edhe mbrëmë. Sekretari di se jo çdo gjë ecën siç raportohet në mbledhjet. Disa bëhen, disa mbeten pa bërë, ose bëhen përgjysmë. Por ai i ka parë punët edhe gjatë tri ditëve, duke shkuar në sektorët.

Ai buzëqesh, bën shaka. Nga lëvizjet e para që bën, duket se ish-mekaniku ende s'e ka harruar tornon. Ajo i ka hyrë në gjak që në djalëri dhe aty do t'i mbetet, ndërsa i duhet të përvetësojë në çdo anë ndjesitë dhe sjelljet e bujkut.

«Se nuk ndryshon vetëm mënyra e prodhimit, ndryshon çdo gjë. Dhe më parë duhet të ndryshojë puna e Partisë, të bëhet shkencë, informacioni e kontrolli të vihen në rrugë të reja. Të shihen prirjet, aftësitë, përvoja e secilit komunist, si mund të japë më tepër dhe ku. Dhe ata të jenë në ballë, të tejkalojnë normën doemos, të marrin arsim të lartë, 37 për qind të jenë në organizmat shkencore. Ashtu si dikur, nuk është e lehtë të jesh komunist në Plasë, kanë ndryshuar vetëm kushtet dhe format...»

Sekretari flet shkurt, qartë e me urtësi, si një mekanik që e di zanatin, dhe ti zë e ndien se po hyn më brenda Plasës, po ecën drejt qendrës prej nga e merr Plasa fuqinë. Po ato që thotë sekretari janë më tepër kujtime të së kaluarës. Kurse ai është më fort i interesuar për të tashmen e të ardhmen. A janë këta kufijtë ku duhet të mbahet Plasa? Mundësitë që hapen përpara janë pa kufi dhe kjo ka të bëjë me botën e shkencës e me njerëzit.

Ai po rri me kokën mënjanë. Drejtimi është

të nga artet e shkencat më të vjetra, por ajo që kërkohet prej tij dhe byrosë është një drejtim i llojit të ri, që synon vetë ndërgjegjen e njeriut. Nganjëherë nuk kuptohet se ç'ndodh në ndërgjegjen e njeriut dhe ti kërkon më kot si në një mur pa portë. Këtu ka lëndë të mjaftë për t'u menduar, për mjetet, për format...

Ka apo s'ka akraballëk në sektorët?

Përpara kësaj pyetjeje sekretari ngre sytë në boshllëk, pak i hutuar, sikur dikush të kishte hedhur lart një send të njohur dhe ky send të mbetej varur në ajër. Mendohet, buzëqesh dhe thotë se ky nuk është më një problem. Pastaj ashtu me kryet lart, me rrudhat në ballë, i mbërthen sytë në xhamin e tryezës, sikur aty të lëvizte diçka e padukshme, e dyshimtë.

«Papritur mund të ndeshesh në një akraballëk!... se ky i ka rrënjët si bari i keq. Atëherë duhet punë pa u lëkundur, të shpjegosh me durim, të qortosh. Po këto bëhen përherë më të rralla...

Po, rrënjët e akraballëkut në fshat janë të vjetra. Dhe aty tek jeton ende, akraballëku ecën si ujërat e nëndheshme, pa zhurmë, pa ngjyrë, pa erë. Mund t'i kalosh pranë e të mos e vësh re, deri në çastin kur ngre krye dhe ta bën të keqen, me atë fytyrën e tij primitive.

Aty te skuadra e Zhulietës, dhe më tej te skuadra e Ramies, që punon buzë lumit, thonë se s'ka akraballëk. E kush e thotë me gojën e tij dhe të ngrejë gishtin akuzues mbi veten?

Por nga mënyra si e thonë këta kooperativistë, me buzëqeshie të hapët, duke të parë ndër sy, si njerëz të liruar aty më parë prej një gripi, nga mënyra si e arsyetojnë këtë mungesë, duhet të krijosh doemos bindjen se ashtu

është, si thonë ata. Thonë se, duke ndarë drejt punën dhe shpërblimin, është më mirë për të gjithë.

Kjo gjë e vjetër dhe e ndërlikuar, akraballëku, vjen e thjeshtohet në këto fjalë për çudi dhe fillon e emocionohesh, si para një zbulimi. Njeriu jep e merr nga çdo anë, për-pëlitet, për veten e për familjen, për fisin, dhe befas ndalon, i goditur prej një mendimi të njohur prej kohë, por që bëhet i gjallë dhe merr forcë vetëm tani — drejtësia për të gjithë është rruga më e shkurtër për mirëqenien e secilit.

Më duket se në skuadrat s'ka favorizime të asnjë lloji, njerëzit ecin drejt, i them sekretarit.

Fytyra e tij rrumbullake merr dritë. Gëzohet që këtë gjë e sheh edhe një i jashtëm. Thotë se njeriu mund ta arrijë këtë duke iu qepur punës. Thotë se kjo arrihet më lehtë kur puna ecën, jep mirë. Është gjë e madhe që njerëzit të punojnë vetë, pa i nxitur, dhe të jenë të drejtë deri në fund. Kjo është fitore e vërtetë, më e madhe se gruri në fushë...

Në Plasë njeriu e ndien veten si mbi një breg prej nga sheh më tepër hapësirë, diçka që nxit imagjinatën dhe i hap shtigje të tjera mendimit. Ky nuk është një fluturim poetik. Është realiteti i Plasës.

Në rrugën automobilistike Korçë-Bilisht mund edhe të pyesësh veten, ku është pra, kjo Plasa? Vetëm ndonjë tabelë mund të tregojë se je duke kaluar nëpër të. Në pamje të jashtme ajo nuk dallohet prej kooperativave fqinje. Ndryshimi është brenda, kur hyn aty dhe rri disa ditë.

Aty sheh se Plasa është bërë një shëmbull i madh, me vullnetin dhe fuqinë e saj. Atëherë fillojnë të zgjohen ca anë të shpirtit që nuk i ke njohur më parë, fillon të shohësh ndryshe tokën, njerëzit dhe veten tënde. Të bëhet të mendosh se, në kohën që këta njerëz punonin fort për të ndryshuar çdo gjë, ti në njëfarë mënyre paske dremitur dhe habitesh më të drejtë me veten tënde. Dhe për sa i takon asaj pyetjeje së fillimit, shkakut të të gjitha pyetjeve, se përse nuk u bënë ndryshimi i madh më parë dhe përse pikërisht në Plasë, kjo pyetje tani duket naivë, humbet rëndësinë.

Nga viti 1956, kur kjo kooperativë mori flamurin e Këshillit të Ministrave, se arriti një rendiment prej 16 kv grurë për ha, deri në vitet 80, kur e katërfishoi këtë rendiment dhe shkoi përpara në front, duke marrë titullin e lartë Heroinë e Punës Socialiste, që nga ajo kohë, pra, është bërë luftë në Plasë. Sado të nxitet, bima do kohën e vet të piqet. Po të mos e ndjekësh në çdo hap historinë, zë e bën pyetje që nuk i qëndrojnë arsyes. Koha e Plasës dhe e ekonomive të ngjashme me të është tani. Kjo kohë erdhi si një shëndoshje e vetë tokës në gjithë vendin.

Në bisedën me disa kadro të rretheve Korçë e Pogradec, në Drilon, më 8 gusht të vitit

1982, shoku Enver Hoxha tha: «Unë personalisht dhe shoku Hysni kemi pasur si qëllim që përvoja e Plasës të zbatohet në të gjithë vendin...»

Në kooperativat e afërta dhe larg punojnë për farërat, për specializimin e përqendrimin. Plasa nuk është e vetmja ekonomi e rendimenteve të larta. Ajo është një shembull. Në Plasë nuk kursehen të japin përvojën. E japin me bujari e gëzim. Po ndërsa kapen fort pas punës dhe gëzohen, në sytë e tyre lëviz si shtresë e dytë shqetësimi. A do të mund të qëndrojnë në këtë pozicion në vitet që vijnë? Ç'gjëra të reja do të japë Plasa? Më 1 tetor kooperativa e tipit të lartë të Plasës u bë fermë shtetërore. Kjo ia rrit fuqinë, i jep më tepër siguri. Aty nuk po ndërrohen vetëm tabelat. Po bën rrugë mendimi se tani Plasa është pronë e të gjithëve.

Gjethet e plepave dridhen lehtas. Fusha bie disa çaste në qetësi të thellë. Të duket se në këtë qetësi mund të dëgjosh edhe lëvizjen e plisit të dheut në arën e punuar. Edhe pak dhe mollët do të lëshojnë fletët. Në degëzat qarkullon mengadalë limfa, në tokën që pret dëborën tërhigen më thellë insektet. Po nis ai ndryshim që do të bëjë rrugë të nëndheshme e do të shpërthejë në pranverë. Rrotullimi i stinëve do të përhapë gjithnjë më tej përvojën e mirë, që po nxirret nga këto fusha të Plasës, si një vullnet i njerëzve dhe diktat i kohës.

tetor 1983

## VËRSHIMI I JETËS

Kur vinin vargarët në Delvinë ditën e tregut, shpërndareshin gjithandej, a thua se mbulonin vendin. Ngjanin si njerëz të dalë nga një tunel i errët, krijesa që jetojnë gjysmë në tokë gjysmë në ujë, që vrojtonin me kureshtje tokën e thatë. Rrinin mbi thasët e tyre me ato fytyrat e kyçura, si nga një fyerje e vjetër, që niste nga një pikë e pacaktuar në mesin e ballit e nuk do të shlyhej kurrë. Ajo që shitnin kalonte fshehur, pak oriz ose fasule. Pastaj i shihje të silleshin rreth dyqaneve, të nguleshin para vitrinave, sikur të mbaheshin më këmbë vetëm nga prania e gjërave të mira në raftet përtej xhamave. Më mirë të mos trazohesh me ta, se ishin mjaft të duruar e të druajtur, por edhe mund të shpërthenin befasi, kur u bije më qafë, të zinin të thërritnin fort e të bënin përpara me sytë e ndezur. Pasdite,

ndërsa qyteti llogariste fitimet dhe humbjet, fillonte tërheqja e vurgarëve, nëpër rrugët prej nga kishin ardhur, duke lënë mbrapa të njëjtën pyetje rrëqethëse: si jetonin vallë në atë luginën e tyre të ujit, baltës, lagështirës së përjetshme?

Po i buzëqeshja vetes me këtë kujtim të fëmijërisë, ndërsa kalonim me makinë përmes Finiqit, qendër e kooperativës së bashkuar të tipit të lartë, që përmbledh 17 fshatra të Vurgut. Pesëdhjetë kasolle me baltë të Finiqit të vjetër janë zhdukur, si të fshira, prej një stuhie të mirë dhe tani hapen në faqe të kodrës treqind e pesëdhjetë shtëpi të ndërta-ara bukur, me kopshte të gjelbëra, me antenat e televizorëve në çati. Më tej ngrihen disa apartamente pesëkatëshe dhe zgjerohet si shëtitore rruga e asfaltuar, me dyqanet në të dyja anët. Afër mbrëmjes, në këtë «bulevard» kalojnë njerëzit, ora më shumë të rinjtë. Finiqi të ndjell gëzimin, me atë gjallërinë e tij të një qyteze të vogël.

Në historinë e saj të shkurtër kooperativa ka njohur ulje e ngritje. Po më në fund ajo e gjeti shtratin e vet, si Bistrica, dhe tani ecën përpara pa lëkundje. Në dhjetë vjet e këtej prodhimi i drithërave të bukës u rrit 47 për qind. Në dy vjetët e fundit të ardhurat për krahë pune u rritën 13 për qind. Në 17 fshatrat e kooperativës ka 18 shkolla. Dyqind e pesëdhjetë kuadro të larta, agronomë, mjekë, ushtarakë, kanë dalë nga ish pellgu i Vurgut. Çdo vit ndërtohen 60 shtëpi të reja. Popullsia rritet. Lindjet kundrejt vdekjeve ecin në raportin pesë me një.



Këto shifra i mban të regjistruara pastër kryetari i këshillit popullor. Ai ngre kokën të shohë efektin që bën mbi në ky ekspozim i fuqisë së kooperativës.

Ku është Vurgu i vjetër? Ai lloj «qytetërimi» është zhdukur. Të kërkosht Vurgun e vjetër në natyrën, në sendet, në njerëzit, duket po aq evë-shtirë sa të gjurmosh ilirët. Po diçka gjendet, në sytë e njerëzve, në mendjet e të moshuarve, prej nga mund të shohësh hera-herës; si nëpër një shteg që të çon në mjegullimin e arsyes, duke të dridhur trupin.

Thomai, i zoti i shtëpisë ku po hamë drekë; thotë se në vitet e para, kur ai ishte kryetar kooperative, nuk guxonte t'i hipte kalit, se dilte ndonjë fshatar dhe e mbërthente për freri. Vurgari i ri dridhej prej zemërimit, xhindosej krejt, tek shihte përsëri një njeri në kalë. Njerëzit në kuaj kanë pasë qenë armiku më i keq i vugarit.

Kur hymë në atë shtëpi, Thomai nuk ishte. E thirri e bija. U duk sikur u zgjerua e u ngror më tepër dhoma nga prania e këtij burri me fytyrë e zemër të çelur. Tani ai zë i numëron ish-armiqtë e vugarit, në majë të gishtërinjve: agai në kalë, xhandari, uji, hajduti, përçarja dhe prifti, që nuk i ndahej njeriut nga lindja deri tre vjet pas vdekjes, sa të mbaronin të tretat, të shtatat, të dyzetat, gjashtë muajt, viti, viti i dytë, viti i tretë. Në mbarim të këtij afati prifti, më në fund, e lëshonte të vdekurin. Nga dritarja e hapur mbi kopsht vjen era e protokalleve në diell. Dhe shtëpia brenda ndrit

prej pastërtisë. Televizor, lavatriçe, frigorifer, sobë e emaluar, qilima të bukur. Hijet e ish-armiqve të vurgarit janë si fantazma të nëntokës.

Thomai tund kokën, thotë:

— Nuk na besojnë. Kur i flasim rinisë në ndonjë përvjetor u duket sikur u tregojmë për ndonjë botë tjetër. Po këto kanë ngjarë këtu, në këtë fshat, në Vurgun tonë. Deri në vitin 1949 kam jetuar në një kasolle që e mbaja me hunj, se ma prishte shiu dhe era. Po hajde thuaju këtyre.

— A i beson ti, Lefteri, babait?

Vajza merr flakë, me duart mbi gjunjë, me sytë e kaltër të qeshur.

— Babai nuk shton kurrë, po... si të them, ja, rinia mendon: si kanë mundur ta durojnë atë jetë e të mbeten gjallë?

\* \* \*

Ka një pikë që i thonë «kërthiza» e Vurgut dhe kjo pikë lidhet me emrin e fshatit Pal. Ky fshat nuk është më, filloi të tretet ngadalë në ujë dhe ata më kokëfortët u shpërngulën në vitin 1947. Tani në territorin e ish-fshatit Pal, ngrihet një kompleks i blegtorisë.

Prej Pali është Ilia Lasku, nëntëdhjetëvjeçar. Fytyrën e ka të re, sytë gri të mprehtë, kujtesën të qartë. Nusja e djalit e kreh, ia rregullon jakën e bardhë të këmishës, plaku qesh bukur, me shpirt, të bën të qeshësh bashkë me të. Plaku nuk di shqip, ngre supet, i duket marrëzi që nuk mësoi shqip në kohën e vet. Por e tillë ishte jeta.

«Në atë fshat edhe në fshatrat rreth e qark

njenzia jetonin në ujë, dimër verë. Veshja e njeriut ecën sipas nevojës. Në këto fshatra burrat nuk përdornin pantallona, se s'kishin kohë t'i thanin, duke hyrë e dalë nga ujët. Dhe këpucën nuk e njhnin, as opingën, asgjë në këmbë. Gratë vishnin një rrobë të zezë, që i thoshin allaxha. Secili kishte pranë kasolles koritën, një kërcu i gdhendur që shtyhej me hu. Për të arritur Sarandën udhëtohej me koritë, për shkak të thellësisë. Kurse në verilindje, për të shkuar në Delvinë e në mullinjtë e Navaricës, udhëtohej edhe në këmbë, me ujët deri në brez, nëpër «poro», shtigje me bar, që ndërronin sipas ujit, që nuk i gjeje asnjëherë në të njëjtin drejtim dhe ishin të pabesa. Në Çausht u mbyt nëpër «poro» një nuse e bukur, ditën e dytë të martesës. Pak më tej u mbyt një djalë 26-vjeçar. Nuk shihje qiell në «poro» në asnjë anë, për shkak të kulprës, shelgut e kashtës. Nga kjo anë e veriperëndimit janë mbytur shumë njerëz, se vërshonte papritur edhe Bistrica e Vogël, që zbrët nga malet e Dhivrit, tri herë më e tmerrshme se Bistrica e Madhe, sidomos kur ndodheshe jashtë fshatit.»

Nuk i tregon plaku këto. S'mund ta detyrosh të flasë, sado kurthe t'i ngresh. Në shpirtin e tij është formuluar një betim: të mos flasë për të kaluarën kurrë. Ai buzëqesh me mirësjellje, tek dëgjon të birin të trëgojë, i vërshon gjaku, rrotullon gotën e rakisë në duart që i dridhen lehtas. Atëherë duken shtrembërimet e rënda të gishtërinjve të tij, eshtra të ngrira që në rinë, kur shkulte prrallet për të hapur tokë anës kënetës.

Në fshatin Pal plaku i kanë vdekur shtatë fëmijë. Por ai vetë ka genë një burrë me trup çeliku. Askush nuk bridhte si ai. Nisej në dar-

kë për në Muzinë dhe kthehej në mëngjes. Aspirinën e parë në jetën e tij e piu një muaj më parë. Po s'ishte punë aspirine, kishte marrë një pneumoni dhe duhej shtruar në spital.

«Mirë, — tha plaku, — vemi në spitalin e Partisë.» Aty pa shtratin e butë, muret e bardha, thirri të birin dhe i tha në vesh t'i sillte një fotografi të shokut Enver Hoxha.

\* \* \*

Për në fshatin Aliko rruga kalon sipër argjinaturës së Bistricës. Fshatrat e Vurgut janë që të gjitha të lidhura me rrugë automobilistike e me telefon. Bie prapë shi dhe prapë diku shkrep dielli. Në të djathtë, majë një kodre të vogël të bleruar, ngrihet lapidari i bonifikimit të Vurgut. Aty bëhet festa. Në pastë lapidar të ngritur në vendin e tij, ky është njëri prej tyre dhe të bëhet të ndalosh t'i puthësh gurin. Më tej shtrihen kodrat e mbjella me treqind mijë rrënjë portokalle e ullinj. Nuk më ndahet nga mendja biseda e mbrëmshme me plakun.

«Pëmë të tilla nuk njiheshin fare, nuk njihëj asnjë lloj peme», tha plaku mbrëmë.

Ai kishte filluar të fliste befas. U bë shkak një pyetje për sasinë e misrit që merrte kooperativa, 60-70 kv për ha. Plaku e kuptoi këtë dhe filloi të bisedonte me të birin. Në zërin e plakut ndihej qortimi. Ai dinte se ferma e Vurgut mori 80 kv, kurse Vrina 86 kv. Pse të merrte më pak kooperativa? Nga biseda e tyre e shpejtuar dukej se plaku nuk i pranonte arsye-timet e të birit.

«Sa misër merrnit ju në Pal?» e pyeta unë plakun.

«Tetë kuintalë, e shumta dhjetë. Misri mbillej në qershor dhe kalbej në vjeshtë», u përgjigj ai.

Pas kësaj ai filloi të fliste pa e kuptuar as vetë, me gjakun në fytyrë, si i zënë nga ethet. I biri dhe nusja e shikonin me shqetësim, se mos po i hipte ethja prapë.

«Pema nuk njihej. Nuk e lejonte beu, se zihej toka e bukës. Që nga kulla e beut vërshëllente plumbi i belxhikut në pragun e kassolles, po të dilte pula, se mund të hante misrin e beut. As gruri nuk njihej fare. Kurse gruri është jetë. Në vitin 1970 vdiq plaku Jani Çili. Ky mbante një kuletë në gjoks. Kujtuan se kishte para, a ndonjë tapi. Ha ha ha! Jani mbante në kuletë një dorë grurë, që e përtërinte çdo vit. E donte grurin pranë zemrës, që të bindej se fëmijët do ta kishin përjetë. Beu nuk lejonte grurë. As shtëpi prej guri. Pale oxhak. Fshatarët ngritën për tërë natën një ahur prej guri dhe e prishi xhandari në mëngjes. Nuk pranonte beu shtëpi guri, që të mos kishte thërrhele fshatari. As vend varri nuk jepte beu. Në vitin 1936 fshati Çukë bëri lutje për vend varri, po nuk i dhanë. Dëgjo, or-shok, sado të flasësh, asgjë s'ke thënë. Jeta ishte turp, vdekje. Ishte xhehenem kjo tokë e bollëkut, ku erdhën gjyshërit tanë dyqind vjet më parë. Sado të punoje, prapë vdekje ishte. Burdeni nga Çuka kish tri ditë që punonte në arën e përmbytur të shpëtonte misrin dhe vdiq kur i çuan ushqimih, se hëngri njëherësh.»

Ku janë vallë ato kullat si karakollë të skëterrës? As gjurmë e tyre nuk shihet në fushën e blertë të ndarë në katrorë të bukur.

Shoqëruesi thotë se kullat u zhdukën në kohën e luftës. Vurgarët panë te Partia shpëtimin,

hynë me shumicë në çetën «Lefter Talo», në batalionin «Pandeli Boçari».

— Pse nuk i mbajtet kullat t'i bënit shkolla e spitale?

— Nuk deshi populli. I fshiu në tërbim e sipër.

\* \* \*

Në sheshin e gjerë të fshatit Aliko, me dyqanet anash, po zbresin nxënësit e shkollës së mesme bujqësore. Kjo shkollë e re, trikatëshe, është ngritur sipër në breg. Në të djathtë është ndërtesa e bukur e spitalit dhe pak më poshtë kompleksi sportiv me tri fusha të pajisura. Nxënësit e bujqësores grumbullohen te libraria, që të blejnë kartolinat e Vitit të Ri. Këta flasin shqip. Kurse ata të fillores, që po shkojnë te kompleksi sportiv, cicërojnë greqisht. Shqip do të mësojnë më pas, në shkollat e mesme e të larta.

Vajzat e shkollës bujqësore janë të sjellshme, me jakat e bardha. Një brez me shtat të lartë, i pashëm, me sy të qeshur krenarë. Duke shikuar në këta sy, tregimet e Thomait në Finiq dhe të plakut Ilia Lasku nga fshati Pal, anulohen krejt, duken si ëndrra të ardhura nga një botë e gjumit plot ankth. Por ajo botë ka ekzistuar jo më larg, po dyzet vjet të shkuara. Dëshmitë mund t'i gjesh më dendur nga sa kujton në fillim, po që se ngul këmbë për të gjetur anën e afrimit.

Vangjeli nga fshati Aliko ka qenë traktorist i «lordit».

Ky «lordi» duhet të ketë qenë i pari kolonizator italian në Shqipëri. Se nga mbiu në

fshatin Aliko në vitin 1916 dhe nisi menjëherë ndërtimet. Ngriti pallate, central elektrik, motopompë, solli makineri bujqësore, bëri vreshta. Sikur të kishte zbritur prej hënëzës, vurgarët nuk do të qenë habitur më tepër me të. Dhe ishte i gjatë, tuhaf, nuk fliste me gojë. Pas një viti rruga për në pallatin e tij u mbyll. I vinin miq të huaj, gjuante rosa pa hesap. I merrte nga një pupël secilës dhe i groposte.

Nga ato që bënte ky «lordi», mund të thoshe se ishte i lajthitur, por ama punën e çifligut të tij e dinte. Nuk u lejonte asnjë bujqësi fshatarëve. Duhej të punonin tek ai për copën e bukës. Atëherë fshatarët zunë të shkonin në Pal e gjetkë, me mëditje tek agallarët vendas. «Lordi» qeshi. E dinte se nuk do të gienin më mirë nga ai krah. Në vitin 1936 fshatarët u mblodhën dhe bënë «dhiploqe» në vendin e quajtur Rahullë, domethënë ledh të dyfishtë për të pritur ujin dhe futën pendët e qeve. «Lordi» thirri xhandarët nga Saranda me varkat e tij, rrahu fshatarët, i dëboi, prishi ledhet, nuk donte bujqësi në asnjë anë, as afër as larg. Të nesërmen zbritën gratë në Rahullë dhe rrahën për vdekje me shata italianin e «lordit». Po «lordi» ishte tuhaf, qeshi me gratë, i ngacmoi, tha se i pëlqenin femrat guximtare. Megjithatë prapë solli xhandarët.

Ky «lordi» ishte napolitani Luka Mimbeli dhe emri i tij mbeti si i shkruar me zjarr në mendjet e fshatarëve. Kur erdhi koha, me zjarr ia zhdukën kujtimin. Asnjë gur nuk gjendet në brigjet ku ishin sarajet e tij.

— Ama, ti, si traktorist i «lordit», ke jetuar më mirë, — i them Vangjelit.

Gishtërinjtë e ish-traktoristit kanë të njëjtat shtrembërime të tmerrshme të gishtërinjve

të plakut, Ili, Vangjeli, hedh trupin lart, me sytë e fiksuar të njeriut që shikon gjarprin;

— Dëgjo, shok, cilido qofsh. Këtu ka qenë tmerri. Nuk tregohet. Dilja prej ujit dhe flija në baltë, me derrin. Kandil ndizte ndonjëri sa për të ngrënë darkë. Po të shumtët bënin dritë me shkarpa. Kur hynte uji, ngjiteshim në trarë. Kur frynte, duhej ta mbaje kasollen me hunj, si varkën në mes të detit. Njëzet e pesë vjet nuk pashë një herë babanë me pantallona. Gjithnjë me brekë të gjata. Turpi dhe varfëria na kishin hyrë në mushkëri. Dëgjo, shok, më mirë e lëmë këtë bisedë. Sa për «lordin», ai ishte shpirtqen, siç mund të jetë, vetëm një i cmendur.

Rreth maleve të buta ngjyrë ulliri, që mbajnë erë-dule sfake e trëndeline, sillen re të shpejta. Shiu shpërthen nga pika të ndryshme të qiellit. Diku hapet një fashë e madhe drite që lëshohet mbi tokë si shtëllungë e lartë, ndriçohet ndonjë fshat.

Në fushën dhe kodrat e luginës ka vërshuar jeta. Përmes reve kalimtare ajo duket si një serrë e hapët, e punuar në çdo anë me kujdes e dashuri dhe shkëlqen në ngjyra. Tej, në kodrat afër Sarandës, ngrihet si një qytezë e kuge, Gjashta, qendra e ndërmarrjes bujqësore që zë 1800 hektarë tokë të Vurgut, me parcelat e drithit të rendimenteve të larta, me komplekset e bardha të qingjaye, me perimoret, ullishtat. Si ka lënë vrullin e saj në dy hidrocentralet, shket përmes fushës në fshehtësi Bistrica blu. Lart, në burimin e saj, rreth syrit ma-



gjik, është hapur një amfiteatër i madh stacioni i rritjes së peshkut, që parashihet të japë në fund të pesëvjeçarit 8000 kv troftë.

Kjo luginë e ngrohtë dhe e begatë, që i kthen faqen diellit, popullohet nga njerëz që kanë ndër sy një pasion të zjarrtë për të ndërtuar, për të ecur. Prapë i buzëqesh vetes, me ato kujtimet të fëmijërisë për vurgarët. Veçse kësaj here më duket se pashë e dëgjova diçka nga e vërteta rrëqethëse që nuk arrija atëherë ta plotësoja me përfytyrimin dhe them se, në pastë një vend që doli nga gropa e errët në dritë e në ajër të pastër, në kuptimin e thellë të fjalës, ky është Vurgu i Delvinës.

dhjetor 1983

[Faint, mostly illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

## KOHËT QË SHKOJNË, KOHËT QË VIJNE

Lumi i kaltër rrëshqet me fuqi. Tej, te shkëmbinjtë e ndritur, në hapësirën e grykës, qëndron Ura e Dragotit, si një ngrehinë e hollë, e lehtë, e sjellë aty prej erës dhe e ngecur në shkëmb.

— Në kohën e vet kjo urë ka qenë e panë Ballkan e një gjatësie të tillë, pa këmbë, — thotë «intendenti».

Dy të tjerët e shikojnë me interesim.

— Po më, — i thotë Kapoja duke buzëqeshur.

— Kur i hoqën skelat e drunjta nga poshtë, — thotë prapë «intendenti», — inxhinieri shkoi e u mbyll në barakë, mbuloi kokën. Po të mos qëndronte ura, ai mund të vriste veten, ose të çmendej. Po nuk krisi asgjë. Ura qëndroi.

Atëherë inxhinieri gdhendi ato fjalët: «Kjo urë do të qëndrojë sa të jetë ky shkëmb».

Ata të tre shikojnë urën. Fjalët e gdhendura në shkëmb janë një sfidë që i bën kohës një konstruktor mëndjemadh, apo bindja e thellë e një burri në krijesën e vet?

Sidoqoftë njeriu kalon me njëfarë shqetësimi mbi të duke uruar më mendje që të fitojë inxhinieri, sepse vepra e një njeriu është disi vepra e njerëzve gjithë. Deri më sot ura qëndron mirë, e lidhur në të dyja anët, me shkëmbin dhe çeliku i harqeve të saj kthen rrezet e diellit. Bombat e aeroplanëve dhe predhat e topave sikur kanë kaluar nëpërmjet harqeve të saj duke ia shtuar më fort qëndresën. Ajo i shpëtoi një rreziku të vërtetë edhe në shtatorin e vitit 1944, kur Komandanti i Përgjithshëm, shoku Enver Hoxha, ndaloi hedhjen e saj në erë, urdhëroi të mbrohej ura me çdo kusht, edhe pse përfaqësuesi jugosllav Stoiniçi kërcente për-pjetë «sikur ta kishte ngrënë grerëza».

Flitet se një nga digat e hidrocentraleve mbi Vjosë do të ndërtohet këtu. Po të dalë e vërtetë, atëherë «shkëmbi» nuk do të jetë më, ka për të ndryshuar formë, ura do të hiqet duke u përmbushur profecia e inxhinierit.

«Intendenti» shikon lumin me përqendrim, në pikën ku merr kthesën, duke vërshuar me forcë. Pak më poshtë lumi zgjerohet, bie në qetësi, me një thellësi të dyshimtë. Fytyra e intendentit bëhet, si të thuash, e saktë, e prerë, si e skalitur në çdo vijë, në çdo qoshe. Sytë e mëdhenj në trajtë bajameje i bëhen edhe më të errët. Duket sikur kërkon diçka në lumin e thellë, një gjë të gjallë, që do të dalë befas. Po lumi nuk ndryshon, vërshon si me një forcë të njëjtë metalike, me ngjyrën e kaltër të the-

llë. Kapoja i rri në krah me trupin e madh të përkulur, thujse mban brenda vetes një gëzim e një shaka që mund ta shkarkojë në çdo çast mbi fqinjin. Në sytë i endet ajo buzëqeshja e lehtë, që shkon e vjen nga njëra kohë në tjetrën, gjithnjë duke shëtitur mendjen. I treti, Arifi, edhe ky i gjatë e me trupin të drejtë, duket se nuk mendon asgjë, shikon përpara me sytë si të ngjyer në ujin e Vjosës. Veçse pikëzat blu me të cilat u spërkat përgjithnjë fytyra e tij e pashme, prej asaj bombës gjatë sulmit në Labinot, sikur ndizen nga brenda. Është e vetmja shenjë që tregon se tani ka emocione të forta.

— E mban mend kur ra Ismaili te trapit dhe humbi në Vjosë pa gjurmë? — thotë «intendenti». Fytyra e tij është zbardhur.

Për disa çaste rrinë të tre në heshtje.

Kapoja hap sytë. S'e kishte dëgjuar «intendentin» kurrë të fliste duke murmuritur, me atë dridhje në zë, dhe as një fytyrë të tillë s'ia kishte parë, në asnjë rast.

— Aty kemi qenë, — thotë Kapoja. — Hajde të shkojmë, se tani do të zësh të tregosh sa herë je kredhur në këtë lumë.

Ata ecën në mes të «brigadës». Ndërsa po hynin në urën e qytetit, «Intendenti» ndalon hapin, sikur të provojë urën.

— Ç'pate? Mos të ka rënë këtu ndonjë mushkë? — e pyeti Kapoja.

Dikur kjo ishte një pasarelë, që tundej e shkundej dhe kuajt egërsoheshin, nuk donin të kalonin. Përgjigjja e intendentit humbet në bro-

horinë që ngrihet nga të dyja anët e rrugës. Më tej, qyteti i njohur, bujar e i pastër, i Përmetit është si i rënduar nga njerëzit, që duartrokitnin «brigadën». Mbi ta bien reflekset e flamurëve të kuq, gëzimi rrëshqet në pllakat e rrugëve, «brigada» kalon si nëpër një tunel të hapët, të nxehtë.

Në mbrëmje, në sheshin e madh, fillojnë e rrallohen njerëzit. Një pjesë shkojnë në koncert. Të tjerët nisen nëpër shtëpi, secili me partizanin e vet, me mikun e vjetër. «Intendenti» sillet rrotull një copë herë, pastaj tërhiqet si me marifet, zhduket, siç ka bërë çdo përvjetor. Ku shkon ai ta kalojë natën?

Ai është një burrë i çiltër dhe në çdo punë do ta gjesh gjithnjë për mirë. Nuk është në natyrën e tij të rrëshqasë fshehur në rrugica. Në të vërtetë s'ka asgjë për të zbuluar në këtë «tërheqje» të tij. Shkon për darkë te «evgjiti», te familja e një ish-hamalli që ka vdekur, që e pati ndihmuar në një rast intendentin në kohën e luftës. Dhe pastaj kujtimet për të njëjtin hamall kanë të bëjnë me një «ashik», që u hodh në Vjosë e u mbyt, si kishte pirë aty në breg një shishe konjak.

\* \* \*

Lumi rrëshqet si në fshehtësi, por aty në kthesë pikojnë mbi të dritat e qytetit dhe më tej këto drita zgjaten në fasha lëpijnë lumin në një përpjekje për të mposhtur errësirën. Që nga salla hapet mbi lumë e në luginë zëri i Mentor Xhëmalit, që këndon në skenën e sallës së koncertit. E kush mund të këndojë sonte më mirë se ai, ish-partizani i Brigadës VI S? Du-

artrokitje të nxehta për Mentorin. «Na nderoi, qerratai!» «Hallall bukën e brigadës!»

Zë e kumbon gërneta e Laverit, thotë fjalë, dhe aty në sallë disa zgjatin qafën, se qysh është e mundur të flasë vegla si njeri:

*Rri mendoj për Shqipërinë,  
Syt' e mi më lot janë mbushur,  
Në kurbet humba rininë.*

Pastaj duket se del në skenë ajo vajza, Adriana, me siguri ajo do të jetë. «Aman, o moj faqebardha», lutet me një zë që del nga fundi i shpirtit, të rrëqeth e të pushton, sikur të hyn në trup një lëng i nxehtë.

Në anën tjetër të luginës llamburisin, fshatrat, si një qëndisje në qiellin e ulët. Bujq e blegtorë të mirë që po dalin në vendet e para ka kjo luginë. Ky popull di edhe shtigjet e fshehta të këngës dhe qysh t'ia nxjerrë forcën e madhe. Dhe gjuha e tij, e qartë, e butë, është e njëjta gjuhë e Naimit. Po të besosh në shpirtat, mund të thuash se sonte ata, tre vëllezërit nga Frashëri enden në shpatet e maleve që ngrihen egërsisht në qiell, si edhe buzë lumit, duke shikuar horizontet e reja të panjohura të luginës. Mbase hyjnë edhe si bujtës në vatrat përmetare, për aq sa mund të jetë bujtës një hije e dashur e mirë.

Është koha të shkoj për darkë te Vitore Gjer-gji, njëqind e katër vjeçe. Në shtëpinë e saj në Odriçan ka ndenjor pesë muaj shoku Enver. Plaka tani nuk sheh dhe i është rënduar dëgji-

mi. Po shqisat e tjera i ka në rregull. Rri ndenjur në kanape, me fytyrën e pastër të qetë, ngre kokën dhe pyet, «ku është partizani?». Zë e fërkon ngadalë dorën e partizanit me duart e saj të buta, e heton dorën, e shtyp lehtë me gishtërinj. «Unë të njoh të kujtoj, kujtomë edhe ti, hë, të kegen, më ndihmo mua plakën ta shoh prapë atë kohë», thoshin me të butë, me përgjërime duart e saj. A thua me të vërtetë plaka di ta dallojë me anë të duarve dorën e një ish-partizani? Thonë se, kur humbet njëra shqisë, shqisa tjetër bëhet më e fortë. Ish-partizanit i rrëqethet trupi, tek rri i kërrusur para plakës. I bëhet se po prek duart e nënës së tij që s'është më. Aq e fortë dhe e qartë bëhet kjo ndjenjë, sa ai shikon me habi duart e tij dhe të plakës, duar që kanë zënë të flasin.

Pastaj plaka kthehet në atë dremtitjen e gjatë ndenjur, e tërhequr në një si botë të largët, hyrjen e se cilës më kot do ta kërkosh. Ndërmjet plakës dhe njerëzve është ngritur një mur i padukshëm, pa portë, njerëzit e ndiejnë këtë dhe buzëqeshin me keqardhje, me njëfarë hutimi. Po befas plaka gjallërohet, pyet «ku është djali?». Ky është një fëmijë motak, stërnipi më i fundit. Për një çikë plaka do të pyesë prapë për këtë djalë, që s'e ka parë, që e njeh vetëm me të prekur. Për të pyet tërë kohën. Kjo lidhje e tretë dhe e fundit më jetën e nxit mendjen e saj më fort se çdo gjë tjetër.

Në dhomën plot dritë shkëlqejnë fytyrat e të zotëve të shtëpisë. Ata ndenjnë në heshtje, sa kohë nëna e madhe mbante dorën e «partizanit», që ajo të kryente punë me zemrën e saj. Po tani erdhi koha të njihen edhe ata me mikun. Burri buzëqesh plot vëmendje, merr xhezyen ta bëjë kafën vetë. Gruaja, me trupin e bëshëm,

ka harenë në fytyrë. Ndofta vuan nga tensioni, po sontë e ka harruar këtë gjë. Edhe pak e do të ngrëjë gotën dhe duket sikur do të gati-të këmbët për valle. Të dyja çupat dhe nusja duken pak më të druajtura, po me premtimin se do të çelen më pas. Këtu sundon me fuqi të plotë ajri i mikpritjes, që lajmërohet me gotën e parë të rakisë dhe me ato reçelet e shumta e të dëgjuaara të Përmetit.

Po kështu e ndiejnë veten një mijë e tetëqind ish-partizanët e brigadës, në këtë orë të mbrëmjes, në çdo shtëpi përmetare. Dollinë e parë për Partinë dhe shokun Enver. Ja tek hyjnë në dhomë ata të kronikës së televizionit. Më hipën dëshira të ngrë gotën, t'u them vajzave në Tiranë se kam dalë prapë partizan, sipas mundësive të moshës, me tryezën plot, sipas kushteve të reja. Vërtet, kushedi si e përfy-rojnë vajzat, kushedi si e mendojnë ata djemtë e çupat që kanë ardhur në Përmet në këmbë të ëtërve të tyre. Mbëse thonë «s'paskan hequr dhe aq këq baballarët në janar të vitit 1944».

Lufta rrokullisej në faqe të dheut me gjëmim. Dukej sikur prapa maleve shpërthente një vullkan, më tej hapej një humnerë, çdo gjë ishte në rrotullim e në lëvizje, koha kur njeriu mezi arrin të mendojë. Kështu duket lufta nga larg. Po, kur vjen afër, njeriut fillon t'i lëvrijë gjaku më shpejt.»

«Ata ia behën nga Qafa e Këçokut nga njëri krah dhe nga Tri Urat në krahun tjetër. Nën helmetat e ulura të murrme u ndriçonin sytë me një lakmi të egër të ftohtë. Me asgjë njerëzore s'mund të merreshe vesh me ta, me asnjë gjuhë,



veçse me anë të plumbit. Prej tyre mund të pritje vetëm vdekjen. Kërkonin qytetin e Përmetit, ta digjinin prapë, dhe brigadën të gjallë.»

«Atëherë batalionet u ngjitën në male, në dëborë e në acar, duke lënë të paprekur në sofrë drekën e formimit të brigadës dhe e ndalën me zjarr armikun. Yt atë atë ditë ecte zbathur, ishte i uritur e i egërsuar. Merrte frymë me mjekrën shtrembër kur arriti në bregun Karshi Kuqarit. Që atë ditë nuk e pashë më. Diku aty rrotull iu bë varrimi i parë. Ta them copë, ishin varre të bëra shpejt e shpejt, me thellësi të dyshimtë, sipas nevojave të luftës... Ranë shumë shokë si ai, por armiku u ndal, u tërhoq populli i Përmetit, erdhi që nga majat e Dhëmbelit spitali partizan, punëtorja e prapavijës, dhe kaluan aty te pasarella, duke thyer brigada rrethimin...»

\* \* \*

Ata të tre, me Kapon në mes, shtrijnë duart ngadalë në vijat e pantallonave, ushtarët e vjetër.

Lexohet që nga tribuna përshëndetja e shokut Enver. Kapoja zgjat qafën, si për të dëgjuar vetë zërin e njohur, të ngrohtë e të thellë të Komandantit të Përgjithshëm.

Komandanti i thotë brigadës, luftën e keni bërë mirë. Keni qenë trima, nuk i jeni kursyer mundimit, ju dhe ata që ranë, më të mirët... titullin brigadë heroinë e keni merituar...

Fjalët i futen në shpirt secilit me ndjenjën e qartë se Komandanti po thotë atë që duan të gjithë, duke i bërë pjesën e vet secilit partizan, trimave që nuk e peshuan vdekjen, si dhe atyre

që u shkuan pas. «Intendenti», zbardhet, i njomen sytë, për shokët dhe për veten. Në fytyrën e bukur të Arifit zënë e skuqen pikëzat blu. Komandanti i Përgjithshëm përmend heronjtë, komandantin lab Jaho Gjolicu, Mustafa Matohitin e zjarrtë, komisarin e shquar, shokun Haki Toska, Faton dhe Persefonin, pionierin Çelo Sinani. Fare mirë. Këta e përfaqësojnë denjësisht brigadën në sytë e popullit, të 203 të rënë. Dhe, nga këta partizanë që ndodhen sot aty rrotull sheshit, në çdo tre veta dy e kanë provuar plumbin. Plumb të madh ka ngrënë brigada dhe tani rri gatitu, rreth sheshit nuk lëviz asgjë, shpirti i brigadës zë ë bredh në vise të largëta, në Alpet: kalon Majën e Hekurave, arrin malet e akullta të Suhagorës: pa veshje të mjaftueshme, pa bukë, me fishekët të numëruar, aty ku e drejton zëri i Komandantit. «Sipas fonogramit tuaj, shoku Komandant i Përgjithshëm, datë 29 nëntor 1944, për asgjësimin e armikut në tokat e Jugosllavisë...».

\* \* \*

«Intendenti» fillon të hajë edhe një herë ngadalë e me kursim drekën që la pa ngrënë 40 vjet më parë. Rakinë nuk e prek. E mbështjell shishen me letër dhe e fut në xhep. Në një raft të mbyllur në shtëpi mban katër «arançatat» e përjetoreve. Aty ka edhe shallët e kuqe, shënimet, fotografitë, dokumentet, çdo gjë që lidhet me batalionin e me brigadën. Të gjitha këto një ditë do të kalojnë në pronësi të djalit, i cili ka për të ardhur si përfaqësues në përvjetorin...

Të gjithë hanë e pinë në sallë, qeshin. Gjo-leka ia merr një kënge, me zërin e fortë e të

bukur, me fytyrën gjithë gaz, si qëmoti. Deri këtu çdo gjë shkon mirë. Por «intendentit» i është kthyer ai ankth i vjetër prej intendenti. I duket sikur në ndonjë anë do të derdhet papritur diçka. Ky merak, që i kthehet sa herë mbliidhen njerëz për të ngrënë dhe që nuk i është ndarë kurrë, e bën të sjellë kokën rreth sallës.

— E kanë marrë racionin të gjithë! — i thërret Kapoja te veshi, tund kokën dhe qesh fort.

— Më trullose, — i thotë «intendenti», duke rrudhur fytyrën si për të kërkuar mëshirë. Pastaj ul kokën, vazhdon të hajë ngadalë...

Ky Kapoja, që qesh e flet me tre njerëz njëherësh, shamataxhi ka qenë gjithnjë, por i përmbajtur, me mend, dhe me ato që thotë e bën, nuk fyen kurrë. Ta lexon rradaken nga brenda duke të parë në sy. Ama, kohët e fundit është zbehur, për të mos thënë i është zbardhur lëkura. Megjithatë nuk ankohej nga ndonjë sëmundje. Kurse Arifi, në krahun tjetër, skuq prej shëndetit. Është i sjellë, i qetë, mirënjohës për çdo shërbim të vogël. Dhe tani që ha, e mban trupin drejt. Ky ka shkuar bari që ha, e vjeç. Mezi e drejtonte tufën në male, që dhjetë të qenit. Kur pushonte, e lidhte bejkën me anë kuzë në belin e tij, që të zgjohej me tërviznin dhentë. Qante se nuk i qethte po të lëjetën që ka bërë, prapë lëstar e ka trupin. Me gjithë i patundur ka qenë. Veç të mos vërë më tepër bark. Po pse i ndizen prapë ato pika blu në fytyrë, ndërsa qesh me dikë?

Në sallat e mëdha të ushtrisë, ku ha drekën «brigada» ngrihet edhe më lart hareja. Qeshin e gëzojnë shokët me kokat bardhoshe. Dhe kame-

rierët me veshjet akull, janë aq të përzemërta e të gatshme, sa të mbliidhet lëmshi në grykë. Nuk ndodh kurrë të të shërbejnë kështu, sikur porsa je kthyer nga lufta duke bërë tym një armik të keq, duke shpëtuar qytetin.

Kalon me nxitim një anëtar i komisionit, me dosjen nën sqetull. Tërë kohën është i shqetësuar, sikur mbi kokën dhe supet e tij të ketë rënë qeverisja e brigadës.

— Po kv, a iu shoftë? Sikur ky e ka bërë brigadën! — thotë Arifi, si duke folur me vete. Pas-taj vijon të hajë, duke menduar se kështu ndodh kur mbidhen njerëz. Do të dalë ndoniëri që të hicoet sikur vetëm ai dhe disa të tjerë kanë qenë e janë. Po ç'rëndësi ka kjo? Rëndësi ka vetëm një gjë: të dijë njeriu se në kohën e tij bëri atë që mundi.

«Intendenti» ndjek lëviziet e kokave të gëzu-ara bardhoshe. Dikush kollet, dikush cobet befás për një dëlli. Koha vien e shkon si batica e zbatica e detit, duke siellë ndryshimin. Po si- kur ta shohësh nga afër, sikur të përhapet kjo miegull e lehtë e mallëngjimit, dalin në shesh ato fytyrat e para të shokëve, si prej një guaske që i mban të mbyllura. Këtë përtëritje ai e do me- doemos, e do niëzetedyvjeçare brigadën, s'mund ta përfytyrojë ndryshe, pa ndër një dhembje në gjoks. Endrrat e kanë të vështirë të vdesin, ato të bëjnë ta jetosh të kaluarën në të tashmen. Por ja që koha s'mund të këmbëhet a të blihet veçse me jetën. Ah, ja, prapë shkon dikush, ta tokë gotën në presidium. I skuq fytyra flakë, i merren këmbët lehtas. Të ngrin zemra. A do të arrijë në rregull dhe të thotë ato dy fjalë?

— Mos ia ki frikën, është kockë e vjetër,  
— i thërret prapë Kapoja «intendentit» te ve-

shi. Intendenti pret me grushtet mbledhur, mbi tryezë, me eshtrat e fytyrës të dala.

Dikur këta, me një fjalë të Partisë i ngjiteshin Dhëmbelit, me dy metra dëborë, hynin në Vjosën e turbullt dy herë brenda një nate dhe e zinin për gryke armikun: kur ecnin, dukej sikur as që shkelnin në tokë. Po ja që tani dikujt mund t'i merren këmbët edhe me një «araçatë».

Djali i Dalipit, inxhinier në ushtri, i zeshkët, i fortë e i qeshur, di të nxisë bisedën me një frazë si të thënë rastësisht. Është nga ata që të hyjnë në zemër ngadalë dhe mbeten aty. Djali i Dalipit bën dhe humor. Imiton të atin që nuk erdhi në festë, i thotë një shokut të tij: «E shoh atë qafën aty? E mban mend kur i zure dorën gjermanit dhe më shpëtove jetën?» Shoku, edhe ai inxhinier, kthehet e thotë: «Doni më për Belulin?»

Këta janë djem t'i pish në gotë. Të bëhet qejfi tek i shen të ecin të përqafuar, djall i xha Reufit me dialin e Novruzit. Deri aty më parë as që njiheshin, po kanë qenë shokë baballarët.

Po, të mbeten sytë dhe rri gjatë më këmbë tek shen një brez edhe më të ri, ca djem e vajza 15-vjeçare. Këta janë më të druajtur, rrotullojnë ngadalë sytë e bukur mbi njerëzit sikur të pyesnin për diçka që nuk arrijnë ta kapin dhe që ka të bëjë me vetë thelbin e gjërave. Duhet kujdes me këta, nipat, që do tërvijve në më pas në brigadë, se me këta është pak më e vështirë se me bijtë, për shkak të kohës. Ata

të dy atje, më duket janë nipat e xha Jahos. Kanë pasur nënën partizanë, por edhe gjyshin. Si ka qenë nëna në moshën 16-vjeçare, mund edhe ta përfytyrojmë, se e kanë pranë. Po si ka qenë gjyshi?

Atyre koha e gjyshit u duket aq e largët, sa edhe «intendentit» koha e Tafil Buzit. Kohët zënë e trazohen në sytë e «intendentit». Do t'u afrohet atyre nipave të pashëm, t'u thotë se gjyshi ashtu ka qenë, si Tafili, po më gjaknxeh-të, me më tepër zemër. Se gjyshi i kishte të katër fëmijët partizanë dhe donte të merrte në brigadë edhe qentë e fshatit, që t'ia lëshonte armikut. Partia i vinte gjyshit dorën në sup, që të përmbahej, nuk i ndahej shoku Haki Toska, si-domos kur iu vranë të dy djemtë. Dhe gjyshi përmbahej, mësonte hapin e Partisë, drejtonte luftën. Ecte rreth brigadës me hapin e rëndë e me armët e rënda, duke ruajtur batalionet sikur t'i kishte tufa me fëmijë. Por, kur ndodhej para armikut, i thoshte borizanit t'i binte. Dhe binte boria me alarm, sikur të merrte toka zjarr dhe kishte raste kur gjyshi i vinte gjoksin mitralozit armik, si në Dukaj, në Mavrovë, në malet e larta të Bosnjës... E megjithatë plumbi nuk e prekte gjyshin...

Edhe pak e do të nisen autobusët për rru-gën e kthimit. Aty më tej Abdyl Haku, Hero i Populli, «skifteri», siç i thërritnin në kohë të ilegalitetit, bisedon me gazetarin. Flet e buzëqesh si me dhembje. Paskan shkruar një artikull se në Kurvelesh një njeri nuk e pranoi në shtëpi Mustafa Matohitin. Dhe Mustafai qenka gdhirë

te streha në dëborë. Nga kjo gjë, i zoti i shtëpisë qenka prekur e bindur, dhe u bë me luftën. «Gjepura, as labi s'ka qenë i tillë, as Mustafai», thotë Abdyli. «Këto mund të kenë ndodhur gjetiu. Po s'kanë faj të rinjtë që i shkruajnë, faji është yni, që i tregojmë».

Çfarë është pjellë e fantazisë dhe çfarë është e vërtetë? Si duhet bërë që ata nipat e xha Jahos ta shohin gjyshin të gjallë, duke komanduar brigadën?

Janë mundësitë që të shkruhet vetëm e vërteta, sikundër është shkruar, me përjashtim aty-këtu. Lidhja e kohëve, marrëveshja e plotë e brezave mund të arrihet edhe në art, siç ndodh në jetë, vetëm në kushtet tona. Veç duhet shpejtuar, sa janë burimet të gjalla, dhe si art duhet ngritur gjithnjë më lart...

Në rrugë gjëmojnë autobusët me flamurë, një varg i gjatë që të jep ndjenjë e forcës.  
— Armatë ka qenë, e shkreta, — thotë Arifi,  
— dhe armatë mbetet prapë.

janar 1984

## KAPITENI

Në orën 6 të mëngjesit dielli ishte si një hënë e kuqe me ndriçim të dobët. Pastaj mjegulla u përhap. Mbi detin fare të qetë u shtua drita. Anija linte prapa një rrymë, sikur të rridhte Valbona në një fushë të kaltër. Rreth e qark sundonte hapësira ujore. Dukej sikur zhurma e butë ritmike e motorit të fuqishëm po e çonte anijen në gjirin e gjithësisë.

«I bukur deti?

«Ëhë... mjaft i bukur!»

Prapë u ngrit mjegull. Tani dielli ishte si një reflektor i bardhë, i dalë në krahun tjetër. Nga ky krah u shfaq anija «Naum Thanasi», që rregulloi kursin dhe shpejtësinë për të ecur njëherësh me ne.

Në urën e komandës qëndron vetëm «Xhirafa», i përkulur në timon, duke rrotulluar kokën



e vogël mbi qafën e gjatë. Ai duhet ta shohë detin në një pamje të kufizuar në dyqind metra, të shohë busullën dhe aparatën e thellësisë. Në thellësinë 74 metra aparati filloi të jepet shenja, hije të shkëputura prej fundit të detit që ndryshojnë formë. Kalon peshku. Po «Xhirafa» s'mund të vendosë vetë. Duhet të presë kapitenin.

Erdhi kapiten Rifati, pa aparatën e thellësisë, ndezi radarin. Pastaj shkoi në kthinën tjetër dhe thirri në radio: «Thanasi! Thanasi!» «Milaqi, të dëgjoj», u përgjigj një zë i fuqishëm në radio.

Të dy kapitenët këmbyen mendime dhe ranë në ujdë për diçka që do të zhvillohej më pas. Rifati shkoi te pulti dhe pushoi helikën. Anija rrëshqiti lehtas edhe pak dhe ndali krejt. Atëherë «Thanasi» filloi të sillej në krahun tonë të djathtë si një mëz i madh që brend i lirë në lëndinë të qeta, duke bërë rrrathë përherë më të mbyllur. Më në fund u vu ngjitur me ne dhe pushoi.

Kur u hodh e gjithë rrjeta, njëren anë të saj e kapi «Thanasi» dhe ana tjetër na mbeti neve, «Demir Milaqit». Filluan ngadalë lëvizjet e hapjes, të dyja anijet u vunë në largësinë 150 metra dhe ecën përpara në të njëjtin kurs, me shpejtësinë e zbritur në 4.5 milje në orë. Ishin të lidhura nga të dyja anët e rrjetës, e cila zgjatet deri në fundin e detit. Në grykën e saj duhet të hyjë peshku, që do të udhëtojë në tunelin e rrjetës për njëqind metra dhe do të përfundojë të «thesi», prej nga do të dalë vetëm për t'u zbratur në kicin e anijes.

Kapiten Fati është 35 vjeç, me trup mesatar të lidhur, me sy ngjyrëkafe të qeshur, me ballë të lartë, me flokë të dredhur. Punon në det prej 17 vjetësh. Në ndërmarrje thonë se është kapiteni më i mirë.

Ai po shënon në defterin e madh gjërat që ka vërejtur në udhëtim, të cilin e ka bërë me qindra herë. Çfarë mund të vërejë ai në një hapësirë uji si pasqyrë drite, ku nuk ndryshon asgjë? «E po, gjëra të zanatit.»

Nga mënyra si përkulet mbi fletore për ato shënime e shkurtra, me durim e thjeshtësi, duket se ndjek një synim të largët. Kam përshtypjen se ai po mbledh shënime prej vitësh, në një përpjekje të madhe për të eksploruar detin në çdo pëllëmbë.

— Në çfarë bazohet puna juaj? — pyes.

— Në disiplinën. Të gjendet çdo njeri në vendin e vet, në kohën e duhur. Të ndiqet pa lëshim vija batimetrike. Në njerium.

— Në dimër ndryshon puna, — them unë.

— Në dimër ndërron krejt.

«Kur mbliidhen te kiçi «mullarët» e bardhë dhe derdhen brenda duke të përplasur andej-këndej, peshkatarët zënë e inatosen. Atëherë heqin mushamatë e rrobat, dalin në këmishë e mbathe, trazohen me shkumën, fillon përleshja.»

Ndërsa flet duke të parë me atë shikimin horizontal të detarit, kapiteni e ka mendjen tek ajo që kalon ndërmjet dy anijeve, te gjallesat e detit, që hyjnë në «syrin» e rrjetës dhe ecin të hutuara nëpër tunelin e thurur. Dy orë më pas pamë se thesi kishte mbledhur sardele, nja shtatëdhjetë arka, dhe disa peshq të llojeve të tjera. Nuk ishte keq.

Ecim përpara, gjithnjë në det të qetë vaj,  
aq sa të pasqyrohen në të retë kalimtare. Deri  
kur? Drejt Durrësit shkojnë dy anije të huaja,  
të mëdha, të rënda. Kalojnë shpesh, me flamurë  
nga kontinentet.

\* \* \*

Pasdite u ngrit maister i lehtë. Në të majtë,  
fasha e diellit ndjek anijen. Në të djathtë shku-  
mëzon «Thanasi», duke lënë prapa një buzëqe-  
shje të zgjatur.

Kaluan në afërsi një çift anijesh të peshkimit.  
«Qëllofshi! Të fala shokëve!»

Këtu jemi në ujë blu, si mellani. Prapa  
anijes lahen delfinët. Kërcejnë lart nga dy, me  
trupa të zinj të shndritshëm, si në një përqafim  
njerëzor. «Edhe këta na duheshin», thotë dikush.  
Peshkatarët as që ngrenë sytë për t'i parë. Del-  
fini është peshku më i zgjuar e paqësor, po dhë-  
mbët e tij janë të rrezikshëm për rrjetën.

Rrjeta doli e paprekur. Dha qefull, skumër,  
sallatorë deti, yje, si edhe një peshk helmues,  
me turirin e një bulldogu dhe trupin të bukur.  
Në kurriz ka ato halat e zezë, që të japin dhe-  
mbje të paduruara tri ditë me radhë.

Ecim në thellësi. Thirri radioja nga qendra.  
Kjo thirrje erdhi si një litar i zgjatur, i gëzu-  
eshëm, që lidh anijen me tokën. Pas informa-  
cionit, Fati pyeti për motin. Nata do të ishte po  
aq e qetë.

Deti shtrihet tejندانë me shkëlqim, me ngjy-  
ra aq të buta, sa të shëmbëllezë me një qilim  
të madh që vjen duke u zbuluar. Duket sikur  
asnjeri s'ka kaluar më parë në shtigje të tilla,  
ku të prehet syri me pamje të panjohura.

— S'kemi për të parë heronj që përleshën me elementet e natyrës. Asgjë nuk lëviz, — them unë.

Fati buzëqesh. I ngjan një orakulli dinak.

«Sepse në det s'mund të parashohësh kurrë dhe asgjë. Që të bindesh për këtë, do kohë. Deti është një shkollë e gjatë, ku asniherë nuk të lëshojnë dëftesë të plotë. Në një det që duket anëmbanë i qetë, papritur zë e lëkundet lehtas anija, pastaj më fort. Nga qetësia deti fillon të kalon në egërsim. Por as egërsimin nuk ia sheh dy herë niëlloj. Askush s'mund të thotë se ka parë të njëjtin det dy herë, veç në qoftë ky njeri një vrojtues i përciptë.»

Në horizont mund të shquash me dylbi anije të huaja peshkimi. Ka ngjarë që ndonjëra të bjerë ngushtë dhe atëherë dëgjon thirrje në nevojë, si të njeriut të lashtë. Po diku kalojnë edhe afër hapin sytë mbi peshkatarët tanë, zotër të anijeve të fuqishme e moderne. E kanë veshitur të kuptojnë sidomos këtë gjë: pronësinë mbi aniet e mjetet e punës, ndarjen e vlerës së prodhimit.

— Anija, thotë: «Më ruaj prej tokës, të të ruaj prej detit».

Më këtë thënie të detarëve të vjetër në mendje kapiteni po e con anijen nëpër një zonë me shkëmbinj nëhujorë. Pa duhet të ruajë edhe frietën që kushton shtrenjtë, prej anijeve të mbyturë, prej tringjeve, batullave, bimëve të gjata detare që mblidhen si bllok. Se njëherë, në kohë stuhie, mbeti në det rrjeta e gjithë,

dhe ekuipazhi nuk fjetei 24 orë. E mblodhi të nesërmen të paprekur.

Të dyja anijet lundrojnë pranë me kujdes. «Thanasi» del e hyn, zhduket në miegull me kreshtën ngjyrë hiri të çelët, sikur të jetë bërë prej ajri. Pamja kufizohet në pesëdhjetë metra. Veç radarit, u vu në punë edhe kambana në bashin e anijes. Cunat bëjnë secili një punë. Njëri lan kuvertën, një tjetër stivon arkat në heshtje. Kjo miegull e ngjeshur, që kalon rrëshqitas, ndiell në sytë e tyre shoqetësimin më fort se dallgët dhe stuhia. Kjo është mungesa e qartësisë, që ushtron një shtypje të mundimshme mbi njeriun.

Miri i bie kambanës me goditje të ndara, kërkon rrugë të lirë. Fytyra e qeshur, me flokët e verdhë, me mollëzat të dala, i është bërë edhe më e imët. Raqi stivon arkat, drejton trupin e fuqishëm dhe kërkon me sy në miegull, por asgjë s'mund të shikojë dhe zë e merr frymë thellë. Ky ka qenë i prapë në tokë, po në det erdhi e u bë i druaitur si cupë, punëtor. Tani në shtë blu ka një ankth për anijen, që kridhet më thellë në miegull. Secili nga këta cuna, që lëvizin në heshtje dhe mbajnë vesh, ka një të kaluar dhe të tashme krejt të vetën. Po të gjitha këto treten në miegullën e hirtë dhe në shesh mbetet vetëm anija, që can ngadalë përpara me bashin e mprehtë, me kuidesin e një kafshe të nyllit që di se një çark i fshehtë mund të shkrehet papritur.

Më tej miegulla bëhet më e ngjeshur. Hapat e njerëzve në kuvertë, zhurmat e niohura, tingujt metalikë i dëgjon vetëm një cast. Të duket se ke mbetur i vetëm në botë, se edhe trupi yt po treten në miegull... ndërsa ndien një shtrëngim në fytyrë. Pastaj sheh befas, fare pranë,

fytyrën e një peshkatari, me një qartësi të tillë, sa t'i dallosh edhe poret e lëkurës. Kjo fytyrë qesh, shtrembërohet pa arritur të fshehë shqetësimin, por ama është një fytyrë miku nga ata që nuk të lënë në baltë.

«I bukur deti?»

«Ëhë... mjaft i bukur!»

Mjegulla sajon për ca kohë mbi det gjithfarë figurash. Pastaj zhduket nëpër rrugë të fshehta, si e thithur prej qiellit. Peshkatarët shkojnë të hanë mëngjesin dhe të nisin punën me brigadier Lleshin. Ky është një burrë i fuqishëm, me trupin e lartë, i vetmi në anijen «Demir Milaqi» me pamjen klasike të detarit.

## 2

Po ëndërroja në kabinë një thes me 20 kuintalë peshk të ndritur si argjend, kur dëgjova nga një zë që thërriste «Thanasi... Thanasi... Thanasi...» Në të njëjtën kohë ky zë ndillte gjumë, niste me forcë dhe mbaronte duke u shuar, si një murmurimë. Kapiteni i anijes po kërkonte në radio «Thanasin». Si duket, ai tjetri kishte mbyllur radion, diçka që pothuaj nuk ngjante kurrë, ose ekuipazhi kishte zbritur poshtë, duke lënë vetëm urën e komandës, diçka që gjithashtu ndodhte rrallë. «Thanasi, more... Thanasi... Thanasi!...»

Fillova të ndiej shqetësim. Përse nuk përgjigjej «Thanasi»? Befas buçiti zëri i tij: «Milaqi! Ju dëgjon Thanasi, ju dëgjon.»

Kishte ngjarë një defekt në vinçin e «Thanasit», që po riparohej. Kapitenët e biseduan punën në radio, ndërsa dy anijet ecnin me një koordinim të heshtur e të plotë të lëvizjeve, si një çift në vallëzim. Kështu vazhduan edhe një gjysmë

ore. Aparati i thellësisë nuk shënonte lëvizje mbi fundin e detit. Atëherë «Milaqi» propozoi ta «mbyllnin». «Thanasi» pranoi. Ai zuri të bënte në krahun tonë të djathtë lëvizjet e njohura, si një kalë deti, afrohej e largohej, gjithnjë më pranë, sikur na merrte erë. Më në fund lëshoi disa goditje të motorit, tamam si hingëllitje të rënda, dhe ndenji urtë e butë bri nesh, duke na hedhur «cimat».

Ne kërcyem në kicin e «Thanasit» për të parë ngritjen e rrjetës, atë që do të jepte deti. Kapiten Meti rrinte me trupin e përkulur, me fytyrën flakë, mbi dy peshkatarë të rinj, tetëmbëdhjetëvjeçarë. Për një pakujdesi të tyre kishte ngjarë një ngatërrim në kavot e rrjetës, në anën që tërhiqte «Thanasi», dhe nga kjo gjë mund të ishte mbyllur «syri», gryka e rrjetës, duke çuar dëm për dy orë mundin e anijeve. Të dy peshkatarët rrinin kokulur, të zbehtë, pa zë, ndërsa kapiteni i tyre vijonte të merrte frymë thellë, edhe ky pa hapur gojë. Më në fund u kthye dhe ndenji më tej, priti të shihte atë që pritej, rrjetën boshe, të cilën tetë peshkatarë, të vënë në radhë, po e tërhiqnin me lehtësi, si njerëz që bëjnë lëvizje të kota me krahët. P● «thesi» kishte diçka, nja dhjetë arka me peshk, një të gjashtën e asaj që kishin dhënë rrjetat e para.

Kapiten Meti i anijes «Naum Thanasi» vazhdoi ta ndiente peshën e «gabimit» edhe në mbrëmje, duke përmbajtur inatin. Është 26 vjeç, ka mbaruar shkollën e lartë të marinës «Hysni Kapo», i pashëm, me trup atleti, me lëvizjet

e përpikta të një ushtaraku. Në kohën e pushimit i propozova të loznim shah. Pranoi për mirësjellje.

«Lepuri», njëri nga djemtë që ngatërruan kavon, ka zakonet të shfaqet papritur në pika të ndryshme të anijes, i zhveshur nga mesi e lart, me fytyrën e imët, me flokët e pakrehur mbi ballë. Mendova se do të ishte strukur diku, në pritje të kohës kur qortimi i heshtur i kapitenit do të kthehej në fjalë; ndofta në mbledhjen e ekuipazhit. Por ai u shfaq pas dritareve. Zuri të kërcente andej-këndej. Lante kuvertën e bashit me tubin e ujit. «Lepuri», «Xhirafa», «Daci». Këtyre u kanë thirrur aq shumë me nofka, sa të harrojnë edhe emrat e tyre të vërtetë. «Lepuri» vijon të kërcëjë me tubin e ujit, ndalet dhe shikon pjerrtas. Kërkon ndeshkimin. Sa më parë, aq më mirë.

«Po të ketë disiplinë... po të shkojnë mirë dy kapitenët, shkon mirë gjuetia pelagjike...»

«Që kur nisi gjuetia «pelagjike», me dy anijet çift në tërheqjen e rrjetës, u tha se plani i zënës së peshkut do të dyfishohej. Të dyja anijet dalin e kthehen në port me ato lëvizjet e gëzuara. Tani në ndërmarrje rrinë në përgjim, presin, shohin shkarkimin e peshkut në mbremje. Esmë në provë emri i të dyja anijeve. Dhe nga ky shkak ekuipazhet rrinë në një shqetësim të vazhduar, sikur të ecin mbi një tel të zgjatur të padukshëm. A do të hyjnë e të dalin përsëri në port të dyja anijet si binjake të shkathëta e krenare të detit?»

«Ajo nuk lejohen gabime, s'ka si të lejohen!» — thotë kapiten Meti, duke shtyrë gurët e shahut.



Aparati matës shënonte në qoshe, me shifra të kuqe, që ndërroheshin parreshtur, thellësinë 78-79 metra, ndërsa në ekran ecën si një diagramë vija e zezë, që tregon fundin e detit. Sipër kësaj vije filluan të dukeshin hijet e vogla në trajta të ndryshme, si vizatimet në figurën e një mushkërie të pezmatuar. Këto figura të shkëputura prej fundit të detit ishin krijesa të gjalla, tufa peshqish. Kapiten Fati priti vizatimet e mëtejshme, me sytë të ngulitur, pastaj i thirri «Thanasit» në radio të ndryshonte kursin 5° djathtas.

Dy ditë më parë, kur më shpjeguan mekanizmin e këtij aparati, mendova se ai kishte syrin dhe trurin e njeriut. Mendova se me një aparat të tillë asnjë tufë peshqish nuk do të kalonte në hapësirën ndërmjet dy anijeve pa u futur në grykën e rrjetës. Mirëpo aparati i habitshëm nuk tregonte atë që vinte. Tregonte vetëm atë që kalonte nën barkun e anijes. Kjo ishte e meta e tij. Ky aparat zbulonte diçka, po nuk do të vrente pa trurin dhe përvojën e kapitenit.

Lajmi se aparati po shënonte mirë u përhap në anije dhe ndonjë nga peshkatarët ngjitej herë pas here në urën e komandës. Nuk kuptohej si u përhap lajmi, duke ngritur te njerëzit ethet e qeta të gjuetisë. Ndofta për shkak të ndryshimit të kursit. Kapiten Fanti u përgjigjej pyetjeve pa e pasur mendjen. Shikonte kursin në busull, aparatin e thellësisë, ndezi radarin. Kjo gjendje tensioni vazhdoi disa minuta. Pastaj vija e fundit të detit u zgjat në aparat krejt e bardhë, në thellësinë 85-86 metra.

Për disa çaste mbetëm vetëm me Fatin. Tani do të bëja me të bisedën që e çonte punën

në fund. Ai e ndjeu këtë, e peshoi me mendje dhe vendosi të fliste. U përgjigj se gjuetia pelagjike ishte e re dhe si e tillë nuk po jepte atë që pritej, po do ta jepte. Veçse nuk duhej besuar që me këtë metodë plani do të dyfishohej si me magji.

— Atëherë, ç'do të bësh? — e pyeta.

Shikimi i tij horizontal, prej detari, kaloi mbi syprinën e ndritur të ujit dhe tha:

— Duhet zbuluar përqendrimet e peshkut, llojet, emigrimet. Sardelja lëviz sipas planktonit, temperaturës së ujit. Janë edhe rrymat që në detin tonë shkojnë nga jugu në veri. Kurse këna i çon nga lindja në perëndim. Dhe të gjitha këto ndryshojnë sipas stinës e motit... dhe peshku është pa mendime, shkon andej nga e drejton nevoja, i prirë të ecë kundër rrymës. Duhet njohur këto, si edhe plot të fshehta të tjera.

Në sytë e mi deti nuk ishte më një fushë e kaltër, e paanë, ku mund të bredhësh duke kërkuar fatin. Këtu, sa më tepër të ecësh, aq më e vështirë qenka të zgjedhësh vendin prej nga duhet nisur. Ky kapiten i ri, me ballin e lartë të menduar, ndodhet tërë kohën në këtë hall.

— Peshkimi nuk është më fat, po shkencë, — thotë ai, duke lexuar mendimin tim. — Shkencën duhet ta bëjë kryesisht instituti, por ai ecën ngadalë.

Atëherë kapiteni i drejtohet përvojës së tij. Po njohuritë që ka mbledhur, pikë nga një pikë, prapë nuk i mjaftojnë. Ai duhet të shohë qartë nën sipërfaqen e detit, që në këtë orë të ditës duket krejt i palëvizshëm, si kapaku i një libri të mbyllur. Kapiteni përkulet edhe më fort mbi ditarët e tij, bën shënime çdo ditë, çdo orë. Kjo është një përpjekje e madhe, e urtë, e zgja-

tur në vite. Një valë gjaku i kërcen në fytyrë tek thotë se, sikur çdo kapiten të mbante shënime dhe pastaj këto të përpunoheshin në një zyrë...

\* \* \*

Në thesin e rrjetës që ishte ende nën ujë lëvizte diçka e fuqishme, një delfin ose një peshkaqen. Mund të ishte edhe një breshkë dykuin-talëshe, sepse për disa çaste rrinte e tulatur. Po të qe breshkë, do të shkonte për ushqim ka-fshësh, megjithëse disa peshkatarë kanë filluar ta hanë mishin e saj në pjesët e gjoksit, që është si mish dashi.

Në kuvertë kanë dalë të gjithë: motoristi, kuzhinieri, për t'ia hyrë punës te rrjeta. Çikrikët e mëdhenj tërheqin kavot metalike, lëvizjet udhëhiqeshin me gjuhën ndërkombëtare të detit, me shenja që zbatohen shpejt dhe saktë, me një vëmendje të nderë, një rit që përsëritet në çdo kalatë, por që gjithnjë do të sjellë diçka të re. Kur më në fund vinçi ngriti thesin, lëvizjet brenda tij u përhapën nga të gjitha anët. Aty duhej të ishin jo një, po disa peshq të mëdhenj. Erdhi koha e thikës së kapiten Metit. Sa herë tërhiqej rrjeta dhe, si mbaronte punë me manovrimet, ai gjithnjë zbriste te kiji, duke tundur lehtas thikën në dorë.

Bashkë me peshqit e zakonshëm ranë në dysheme disa «gofa» njëzetkilëshe, peshk i cilësisë së parë, në trajtën e qefullit, po me ngjyrën e trëndafililit rreth shpinës. Kjo i gëzoi çunat, ndër-sa kapitenët u mbajtën të qetë. Vunë anijet në rrugë.

Tani diellin e kemi në të djathtë. Nuk e kup-

toj së si u gjendëm përsëri afër Durrësit. Në këtë pikë, në janar, Fati nxori atë kalatën e madhe, më të madhen kalatë që mbahet mend në peshkim, 135 kv sardele. Dridhej vinçi, dridhej e gjithë anija, njerëzit mbetën pa gojë, u mbush këci sa të derdhej peshku në det. A mund të përsëritej befasisht një gjë e tillë?! Nga ky mendim filloi të më rrihte zemra. Jo, tani jemi në maj. Duhet të kënaqesh edhe me një kalatë (7-kuintalëshe.

Befas anija u shty përpara, prej motorit që gjëmoi nën ujë, valët rrahën brinjët e saj dhe këci e gjerë, duke krijuar shkumë, ndërta prapë mbetej gjurma e madhe si një ugar i trazuar që ndante detin në dy pjesë. Një njeri i pamësuar në det gjithnjë shqetësohet nga lëvizjet e befta. Po s'ka ngjarë asgjë. Po shtojmë shpejtësinë, po çajmë me vrull drejt jugut, në një zonë tjetër gjuetie.

Kalojmë duke gjuajtur anash një batullë, që mund të jetë disa kilometra e gjatë. Mijëra tonë barëra, që lëvizin aty poshtë sipas rrymave, në një pështjellim pa fund.

— Si është puna? — pyet Meti që nga «Thanasia».

— Ec përpara! — përgjigjet Fati.

Kjo është nën përgjegjësinë e tij të plotë. Batulla mund të gjallërohet befas, të përfshijë rrjetat. «Ec përpara!» Për disa çaste kapiteni më duket si një njeri që ka fuqi të shohë nën ujë.

Bri Kepit të Selitës, aty ku mbaron bregu i gjatë me dafina dhe fillon pylli i Divjakës, mbi anije nisën të silleshin fare afër pulëbardhat, duke piskatur me alarm. Shoh me hap, se Fati i ndjek me sy si një çunak. Po nuk gëzohet me to, përpiqet të kuptojë diçka, ndërron edhe

një herë kursin 5° dhe një gjysmë ore më pas nxjerrim kalatën. Njëqind e tridhjetë arka. Me këto plotësohet plani. Ja tek del nga togu i sardeles edhe një «shtizë» dhjetëkilëshe, e zezë, në trajtën e një predhe. Këtu fillon të ndërrojë edhe peshku. Pulëbardhat po bëjnë festë. Lëshohen mbi sardelen e dëmtuar në det njëra pas tjetrës, duke ruajtur radhën e gjuetisë. Më të rejat gabojnë në shenjë. Fati kërkon diçka në det, me atë shikimin horizontal të vëmendshëm, të shqetësuar. Po nuk thotë asgjë. Besoja se tani, buzë mbrëmjes, do ta mbyllte gjuetinë. Por u vumë menjëherë në rrugë, bri pyllit të Divjakës, që duket si rrip i prerë, i gjatë e i blertë. Ja edhe plazhi i bardhë, mbi të cilin zotëron me madhështi ndërtesa e kampit. Sikur të zbritje diku në tokë, ky breg do ta humbiste bukurinë magjike që i jep pamja nga deti.

4

Në jug duken Sazani e Karaburuni, në lindje malet e Tepelenës dhe në verilindje «Baba» Tomori. Janë të rënda e të lëmuara, me një ngjyrë të bukur hekuri, si të pikuar në vjollcë dhe ngjan sikur mund të arrihen me një gjysmë ore lundrim, sidomos Sazani. Kjo pamje e habitshme, që ta çon mendjen larg, drejt gjithësisë, humbi pas disa minutash. Retë nga ana e perëndimit morën të kuqen e flakës. Pastaj të kuqen e perëndimit. U zhduk dhe u ngrit hëna e veshur. U ndezën dy projektorët e anijes, duke hedhur dritën e fuqishme mbi sheshin e kicët, ku po derdhej kalata e fundit. Peshku mori një ngjyrë të fortë argjendi. Përsëri 120 arka nga kjo kalatë e fundit. Peshkatarët i ka pushtuar ethja e pu-

nës. Që nga kuzhina vjen era e supës dhe e peshkut të pjekur.

Një orë më pas, ngado që të ktheheshe, horizonti ishte i zënë me re të buta. Deti ngrihej gjer në qiell, ku hapeshin rripa të gjerë me yje. Vetëtinte në thellësi.

— Të ndërtosh shtëpi në të, — thotë Isai, duke parë detin e errët, të qetë xham.

Peshkatarët po tërhiqen për punët e natës. Kjo është nata e tyre, e butë, e qetë, si një kthim në shtëpi pas punës, në shtëpinë lundruese, prej nga s'kanë dalë prej katër ditësh. Poshtë, te fumajoli, Miri po tregon mbase për të dhjetën herë të njëjtën shaka: I tha ai vajzës: «kam shumë municione, s'të flas dot». I tha ajo: «lëri kontinentet». I thotë prapë ai, «ëndërroj të kem shumë kalamaj me ty». «Çerri» qesh kot, me zë të lartë, Isai shan «Çerrin».

Këta peshkatarët përdorin shpesh fjalë të rënda, që mund ta bënin njeriun të dukej vulgar. Po ja që mbeten të pastër, si fëmijët, sepse shahen pa të keq, pa inat. Fati u përkul mbi balaustrën te zadra e shpëtimit dhe u thirri të shkojnë të flenë. Kishte në këtë zë jo vetëm një thirrje, por edhe një lutje, për të qenë të vëmendshëm, tepër të vëmendshëm. Çfarë parandiente ai? Pastaj Fati shau dikë. Edhe ky shan dhe mbetet më i pastër se të tjerët.

Kapiteni kthehet dhe flet në radio me «Thanasin». Zëri i butë mospërfillës i Fatit prapë ka një tingull shqetësimi. Si mbarojnë bisedën të dy kapitenët, papritur gjëmojnë motorët e anijes dhe ajo zë rrëshqet në errësirë si një hajdut i natës. Për ku ky udhëtim i papritur?

Fati po i çon të dyja anijet për strehim te godulla e jashtme e Karavastasë. Ai tërë pas-

dreken u ka vënë veshin buletineve të lundrimit në radio, ka ecur poshtë-lart duke nuhatur, duke parë barometrën. Ndien afrimin e diçkaje të pazakontë. Tani është përkulur mbi radarin. Në xhamin e tij dritat e bardha sajojnë një radioskopi në lëvizje. Të duket se sheh qytete e vende të banuara. Në të vërtetë aty pasqyrohen plazhi, qendra e peshkimit, godullat e bren-dshme, pyjet me pishë dhe më tej kodrat e ulëta. Njëzet minuta më pas të dyja anijet ki-shin arritur në vendet e strehuara. U lidhën në brinjë, u shuan motorët, u ndezën dritat e baterive, rreth e qark sundon errësira dhe një heshtje e shurdhët.

— S'ka si era e pishës, — tha Fati. Ai po mbushej me frymë, duke ecur ngadalë në ku-vertën e bashit. Mbi det hapej era e pyjeve të Divjakës. Pastaj Fati hyri në kabinën e tij me një peshkatar të ri dhe mbylli derën.

Djaloshi e kishte fytyrën e bukur në vuaj-tje. Brenda vetes mban diçka të huaj, të ci-lën duhet ta heqë në ndonjë mënyrë. Është dënuar nga ndërmarrja me vërejtje me para-lajmërim dhe është dërguar në anijen e Fatit. Tani djaloshi duhet të tregojë krejt të vërte-tën, ndryshe s'ka për të pasur përkrahjen e Fatit. Që të dy e dinë se qëndrimi i djaloshit në anije varet nga biseda që do të vijojë dhe për një kohë rrinë të heshtur, duke u parë ndër sy.

\* \* \*

Agimi ishte me dy ngjyra, i errët në det dhe i bardhë në qiell. Era me shije të kripur vër-shëllente në kuvertë. Kush hynte në kabinën

e timonerisë, hapte derën me forcë dhe kërcënte brenda duke e mbyllur shpejt, sikur të kishte kapërcyer një hendek. Pak më vonë, në detin e shqetësuar, të errët, filluan të dukeshin kreshtat e bardha, si një ushtri e madhe që vjen ultas, duke i bërë tokës një rrethim.

«I bukur deti?»

«Ëhë... i bukur fort!»

Mbi tryezë tundej shishja. Një rrip i varur në mur filloi të shkonte si lavjerrësi i një ore. Kur doli dielli, drita e tij hyri nëpërmjet oblosë si disk rrumbullak dhe filloi të kërcënte në kabinë nga njëra anë në tjetrën. Ky duhej të ishte një det katërballësh.

Anija jonë u vu paralel me «Thanasin» dhe u hodh rrjeta.

— Peshku s'ju ka munguar. Keni ngrënë në sasi të madhe, tërë jetën, dhe sot është ditë pune, — po i thoshte brigadier Lleshi dikujt të tamburi i vincit.

Isai doli me gjysmën e trupit të dhoma e motorëve, shikoi detin dhe tha:

— Kanë për të ardhur «mullarët».

— Po vijnë me shumicë, — tha Miri që sipër nga kulla e radarit. Ky gjithnjë hipën diku dhe rri aty mbledhur, me sytë ngjyrë hiri në të bardhë, me flokët të verdhë. I ngjan një maceje që ia ka ënda të fërkohet. Në çastin tjetër do të zërë të bëjë diçka, të lidhë një tel, të ndreqë një bravë.

Lleshi eci duke u përkundur me trupin e madh të fuqishëm dhe qëndroi në fundin e anijes. Aty pa se kavot e rrjetës ishin në rregull dhe po kthehej, kur dallga e parë e madhe e kapi në befasi dhe e rrëzoi mbi togun e litarëve. Lleshi fshiu ujin nga mjekra dhe mallkoi. Ky të kujton njeriun e lashtë, me



trupin tepër të madh dhe fytyrën eshtake. Ishte i qetë, po nuk duhej ta trazoje në punë e sipër, se atëherë mund të përdorte edhe duart. Rrallë fort, kur grindej me Fatin, Lleshit i ulej tensioni i gjakut, djersinte, shtrihej në shtrat.

«Mullarët» filluan të vinin. Shtëllunga e madhe e ujit u përplas në qiç, shkuma u tërhoq nga dërrasat dhe hekurat me vërshëllimë, anija rrëshqiti përtej si një krijesë e gjallë, duke kërkuar shtigje të buta. Lleshi dhe dy peshkatarë të tjerë u ulën te dera e depos dhe zunë të riparonin një rrjetë. Bregu ishte zhdukur në tymin e dallgëve dhe nga këto anë s'ka vende ku të mbrohesh prej jugperëndimit. Dhe kjo është nga ato anijet e vogla me të cilat deti bën si të dojë, veçse rreziku i vërtetë me to është i paktë. Ama, në këtë zonë e pësoi ajo, «Dafina», që u braktis prej ekuipazhit. Fillova të vëreja pjerrtas zadrën e shpëtimit. Kjo është si një fuçi e vidhosur, një pajisje moderne, që hapet si çadër në det, duke strehuar dymbëdhjetë veta për gjashtë ditë. Në anije ishim njëmbëdhjetë.

Po vinte një «mullar» tjetër, duke u rrotulluar me shpejtësi, në majën e tij valëvitej me kërcënim kreshta e bardhë. Ky «mullar» u ngrit rreth vetes si mur, si një kodër uji e gjelbër, i shtyrë nga një shpirt i errët, dhe u përplas në qiç me gjëmim. Lleshi prapë fshiu fytyrën, ngriti kokën dhe mblodhi buzët, siç bëhet me një çapkën prej të cilit mund të presësh marrëzi të tjera. Ky det i egërsuar dukej si jashtë kohës e vendit, nën një qiell të bardhë, mospërfillës, ku vërshëllenin erëra të largëta. Lleshi uli kokën, vijoi punën e tregoi ngadalë:

— Ajo nuk ishte grua e mirë. Qau hi hi hi,

i dolën edhe dy pika lot. Si do të ikësh ti, i tha kunatës. Pastaj tundi flokët, qeshi ha ha ha.

Peshkatarit tregon diçka, bën një punë, që të mbulojë shqetësimin e vet. Dhe ajo gruaja e vë, e dikujt, që aty qan e aty qesh, i ngjan këtij deti, ku shquhen në largësi «mullarët» e mëdhenj të bardhë, si kuaj të hazdisur.

Ky ishte një det gjashtëballësh, që bënte qarkullimin e ujit, pasuronte veten.

Lart, në urën e komandës, Fati mbante timonin, ndërsa hante mëngjesin. Deti mund të ashpërsohej edhe më dhe atëherë askush nuk do të mund të hante. Timoni nuk qëndronte. Tani Fati përpiqet ta zotërojë këtë stuhi të bardhë të papritur me anë të fuqisë së motorëve e të timonit. Do të mbrohet nga dallgët e t'i kthejë shpinën erës që të arrijë të nxjerrë rrjetat. Këtë mot e ka provuar shpesh. Po natyra të bën të çuditësh, sepse asnjë stuhi nuk i ngjan tjetrës. Anija kridhet poshtë si në një gropë që synon fundin e detit, ngjitet lart në një breg me ujë, duke ta sjellë zemrën te gryka. Ky det, me fuqitë e tij mekanike, mund t'i përsëritë goditjet pa fund. Dy peshkatarë të rinj janë bërë petë në palmet. Aty është shtrirë dhe ai tekniku i ndërmarrjes që erdhi në këtë «vijazh» për të provuar diçka në aparatet e ndërlydhjes. Deri mëbrëmë tregonte për udhëtimet e tij rreth Mesdheut. Tani rënkon për ibret, thërret «amani, hidhmëni në det». Nuk po shoh të afrohet ndokush te zadra e shpëtimit.

Gjatë pesë ditëve kam pyetur veten përse është kaq e përqendruar fuqia e një kapiteni dhe si e përdor ai këtë fuqi. Ja tek është

ky Fati, 35 vjeç, i shëndetshëm, i pashëm, me duart shtrënguar në timon. Asgjë nuk e shquan nga një peshkatar e aq. Dhe këtu në anije rri i veshur si mundet. Mban pantallona të vjetra doku, që i shkurton hera-herës dhe i ka sjellë deri te gjunjët, ecën zbathur, shan e flet një-lloj si të tjerët. Megjithatë, këtu në det fuqia është e tëra në duart e tij. Askush në anije nuk do të ngatërronte një urdhër të Fatit me një shaka. Sa e thotë ai një gjë, do të bëhet në çast. Autoriteti i tij është vendosur kohë më parë dhe përgjithnjë, ai nuk ndien nevojën ta ushqejë me forma të jashtme.

Këtë gjë nuk arrij ta kuptoj. Çdo shef a drejtor, duke qenë nën vështrimet e të gjithëve, duhet ta ushqejë autoritetin e tij çdo ditë. Ndërsa ky, Fati, nuk bën asgjë. Veç punës.

Mendja e tij është e zënë me diçka të dytë, që përbën boshtin e jetës së tij. Këtë e ndien kur flet me të. Ai tërë kohën bën diçka, çohet befaz dhe shikon një aparat, i thërret një peshkatori, ndërsa vijon bisedën me ty. S'ka preha kurrë, asgjë çast s'mund ta gjesh të lirë. Te një tjetër kjo do të ishte fyese. Po Fati duket sikur vazhdimisht të kërkon ndjesë me anë të buzëqeshjes, që e ka mendjen të zënë dhe ti thua me vete se ky njeri s'mund të jetë ndryshe.

Ai do të jetë në anije gjithçka dhe në të njëjtën kohë të mos jetë. Është ai që e çon anijen aty ku duhet, që cakton përmasat e gjue-tisë. Por ai do që këto t'i bëjnë edhe të tjerët, dhe i mëson ata kurdo, në çdo gjë.

S'ka shenjë se do të ulet ky det. Fati po mban timonin prej dy orësh dhe tani erdhi

çasti i vështirë. Duhet të nxirret rrjeta. Një dallgë mund të flakë në det një peshkatar pa përvojë dhe ta bëjë të zërë aty «not shpirti». Një dallgë tjetër mund t'i përplasë anijet gjatë manovrës së afrimit.

Në ballin e tij janë mbledhur rrudhat, sepse po ngjan njëfarë drame. Ai po bën gjyëti në një mot kur shumëkush ia ka mbathur drejt portit. Po të etë mbarë, kjo i përket tërë ekipazhit. Po në daltë bosh, në u dëmtoftë diçka, atëherë të tjerët vetëm sa kanë zbatuar urdhrat e tij. Kush e udhëhoqi këtë gjyëti të rrezikshme boshë? Ai, kapiteni. Dhe kështu pjesa e tij është e rëndë në humbje dhe e lehtë në fitime.

Fati vendos ta shtyjë nxjerrjen e rrjetës edhe një gjysmë ore dhe qëndron te timoni, ndërsa «Xhirafa» po fshin xhamat që t'i lirojë pamjeft kapitenit. Kjo është e kotë, sepse vjen dallga tjetër dhe varen ujërat prapë, qan deti dhe «Xhirafës» i duhet të kapet fort me duar, duke bërë përtëj xhamave të mjegullt lëvizje qesharake me krahët e gjatë.

Herë tjetër Fati i ka qëlluar të rrijë në timon edhe tetë orë me radhë, duke ngrënë muskujt e tij. Dhe pastaj, kur të kthehet në shtëpi, plaku ka për t'i thënë: «prapë paske pirë, or bir.» Ndërsa ai s'ka vënë asgjë në gojë. Këtë e kupton edhe Lupi, qeni më madhështor që kam parë ndonjëherë. Në ditët me tallaze, pa peshk qeni rri i tulatur, kokulur, a thua se dremit. Në të vërtetë i fergëllon qimja, mbledh gëzimën, që do të shpërthejë me lehtë të shpejta, me kërcënime të gjata ballas dhe anash, po qe se Fati do të bëjë një shenjë.

«Thanasi» po thërret përsëri për rrjetën. Ky çast s'mund të shtyhet më. Anijet e kanë

vështirë t'i bëjnë ballë një deti të tillë, me rrjetën prapa. Prapë shoh rreth vetes fytyra të zbehta, që përpiqen të buzëqeshin, ngërdheshen, që presin atë që do të thotë Fati. Tani lëvizjet e mëtejshme varen nga buzët e tij. Kjo është një tjetër nënshtresë e autoritetit të kapitenit: përvoja, kureshtja për të mësuar, trimëria. Po ndofta mbetet për të parë edhe më.

Nuk u rrëzua në det askush dhe anijet u sollën rreth njëra-tjetrës disa herë, aty-këtu duke përpjekur lehtë brinjët e mbrojtura nga gomat. Rrjeta dha gati njëqind arka peshk, si dhe një fuçi të madhe me hekurishte dhe sende të tjera që s'ta merr mendja se gjenden në det. Që nga fundi i thesit rrëshqiti edhe një si gjarpër deti, i trullësuar nga pesha e fuçisë. Ishte një peshk i gjatë laraman. «Helena morena», tha teknikun i ndërmarjes. Kishte ardhur deri te kipi me mundim, ishte dyllë në fytyrë, dukej sikur do të rrëzohej në çastin tjetër. Zuri të shpjegonte se ky lloj peshku, «e bukura e detit», nuk kapet i gjallë kurrë, mbyty veten kur e zë grepi para se të dalë në sipërfaqe. Si tha këto, iku prapë si i dehur dhe pak më tej u përkul më dysh. «Çerri» e ndihu të kthehej në palmet.

Peshkatarëve u qe lagur edhe «gjuha në gojë» dhe qeshnim me egërsi. Anija filloi ta zotëronte detin më mirë me forcën e dy motorëve, me timonin të lehtësuar. Dallgët ishin më të ulëta, po më të shpeshta, dhe drita dukej e dyshimtë. E vetmja gjë e ndërtuar nga njeriu, që mund të shihje në një det të tillë, ishte anija jonë. Edhe «Thanasi» qe zhdukur. Po rri shtrirë në kabinë, me atë erën e njohur të anijeve në hundë e në mushkëri, duke menduar për jetën e kapiten Fatit dhe forcën e tij të vërtetë.

Si edhe mbi atë «helena morenën» që mbyllet veten e nuk dorëzohet. Fati the se tekniku nuk dinte gjë. Ky ishte një lloj peshku tjetër i thellësive. Morena nuk rri në det të hapët, por afër brigjeve shkëmbore.

5

Deti ngrohet në diell, si një konvaleshent, dhe buzëqesh aty-këtu në brigjet. Ngjyrat janë të thella e të gjalla. Njëzet e katër orë më parë këtu ishte një si fushë uji e rrahur nga dallgë të hirta, ku vërshëllenin djajtë. Tani mezi besohet se ky det i butë është i njëjtë me atë që kaloi.

Sot po shkojmë drejt veriut. Kjo anije e mirë, e ndërtuar në kantierin e Durrësit, çan me bashin e mprehtë duke u lëkundur me një hijeshi që të merr zemrën. Kjo anije është një pelë deti për qejf dhe spiranca 200-kilëshe me vinçin përkatës janë freri i saj. Po mësohem ta dua këtë anije nga spiranca e bashit deri te teneshiri i kicët. Po sidomos dua njerëzit që bart ajo.

Qëndruam vetëm një natë në Durrës. Fati nuk rri më tepër, veç kur s'ka ç'të bëjë. Aty në tokë, i veshur mirë e pastër si një shkollar, ai i ngjan një udhëtari në një stacion, që pret nisjen me njëfarë shqetësimi. Kur iu afruam portit, deti kishte rënë, nëpër mjegull vinçat e lartë ngjanin si qukapikë të mbetur në ajër. S'kishte lëvizje. Bankinat e ndërmarrjes ishin të mbushura me anije peshkimi, një qytezë liliptësh me qindra dritare të vogla në përgjim. Kur u akostuam, pamë njerëzit që na pritnin. Ishte edhe drejtori, burrë i ri flokëverdhtë, me

shikimin të menduar. Në krah i rrinte kryeinxhinieri, pak i shogët, me sytë e zinj të ndritur. Pyetën si ishim dhe si kishte vajtur gjuetia dhe ikën në një mbledhje. Pastaj mësuam se ata kishin ndenjur tërë kohën pranë radios. Këtu njerëzit nuk i shfaqin ndjenjat, janë të kursyer në fjalë e në lëvizje.

Kurse tani jemi prapë në udhëtim të shpejtë, arrijmë mbi 20 km në orë dhe po qarkojmë Bishtin e Pallës. Më në fund po e shoh Fatin të flejë. Duket se ndien në trup dridhjen e këndshme që i jep shtratit motori i fuqishëm poshtë, dhe me këtë e zë gjumë sikur ta përkundte nëna e tij. Por nuk është e thënë të flejë. Njëri nga motorët zuri të bëjë ujë.

Kalata e parë dha 23 arka peshk. E dyta 15. Për dy orë të tjera aparati nuk shënoi lëvizje peshku, deri pasdite i ramë detit poshtë e lart, «dogjëm naftë», sipas vijave të lakuara bati-metrike që shënonte harta, me të njëjtin përfundim. Ishim si njerëz që bredhim për mend në një fushë të hapët uji.

Kjo dukej si një nga ditët pa peshk. Kapitani do të ngulmonte deri në darkë, më shumë deri në darkë e lart anijes, zbathur, kokuduke ecur poshtë e lart anijes, gjoks. Përgjigjet nën zë dhe më mirë të mos i flasësh. Dhe, po nuk i fole, flet ai, pyet për radhën në timon, për listën e shërbimit natën, megjithëse këto punë në anije ecin vetë, sikur t'i rrotullonte një dorë e fshehtë. Në mbremje Fati ka për të shikuar shënimet në regjistër. Shënimet provojnë, vite me radhë, se në këtë zonë e në këtë stinë të motit këtu ka lëvizur sardelja. Ku gjendet burimi që

e ka tërhequr? Duket sikur e tërë gjuetia është pakësuar. A thua lumenjtë tanë të shumtë, nga Vjosa në Drin, nuk sjellin më ushqim të mjaftë? Fati ka për ta kërkuar këtë gjë me mendje, duke ndenjur natën në shtrat me sytë mbyllur.

Në orën katër, afër Rodonit, na priu e mbara. Zume 120 arka sardele dhe gjashtë peshq mbi 20 kg copa. Në anije u kthye gjallëria. Për habinë time, Fati nuk e lëshoi rrjetën prapë. Të dyja anijet u vunë në rrugë me forcë, për pushimin e natës. Po shkonim drejt gjirit të Rodonit me tufën e delfinëve prapa dhe pulëbardhat mbi krye.

\* \* \*

Një gjì deti si i bërë me dorë, krejt i qetë, me ujin në ngjyrë të gjelbër. Ky është Rodoni. Në skaj shtrihet mbi det një vijë ranore që mezi dallohet. Në mbarim të saj është një shikëmb, një plattformë e gurtë nënujore, pika ku kallafatonin anijet detarët e vjetër. Aty është edhe burimi i fuqishëm me ujë të ëmbël të freskët, që del nga fundi i detit. Detarët e merrnin këtë ujë me kova drejt nga anijet.

Shkojmë paralel me bregun kodrinor, me shkëmbinj argjili. Pyjet që veshin faqet e kodrave duken me maja të verdha, ndofta për shkak të lules së gjineshtrës. Ndërsa kurrizet e kodrave janë krejt të lëmuara, të mbjella me grurë dhe hapen si një valëzim i madh që mbulon kepin në tërë gjatësinë.

Ja edhe Kalaja e Skënderbeut, me muret e



rrënuara, të trasha e të hirta. Për shkak të njëfarë mjegulle a tymi, të duket se ke përpara një fotografi të pazhvilluar mirë. Sa më tepër përpiqesh të depërtosh, aq më shumë mjegullohet pamja. Po ja tek ngrihet mbi muret ai vetë, Skënderbeu 60-vjeçar, me armaturën e rëndë, i mbështetur me të dyja duart mbi shpatën dhe shikon i menduar. Ai ka ndenjur tërë kohën me shpatullat në male, por i duhen këto dalje në detin ku lulëzon tregtia. Ai përkulet ngadalë, sikur mban vesh një mendim të dytë. Prej këndeje kanë ardhur nganjëherë edhe befasitë. Pastaj ai zbret në shesh i përcjellë nga një turmë me luftëtarë, që shtyjnë një rob me veshje të bukura, si një dordolec që nuk i zotëron gjymtyrët. Nga gjithë robërit vetëm këtë shtyjnë drejt mesit të sheshit. Nga krahu i detit afrohen me druajtje dy kapitenë venedikas me shpatat e holla në ijë.

Në sheshin e vogël të blertë zotëron hesh-tja. Skënderbeu pyet robin për diçka, zgjat kokën me kujdes të dëgjojë përgjigjen. Skënderbeu nxjerr shpatën dhe mendohet. I sillat robin nga ana tjetër. Ka një dëshirë të madhe t'ia çajë nipit trupin për së gjati, ta shohë njëherë me sytë e tij si është nga brenda tradhtia, që ia mundoi shpirtin tërë jetën, por këtë nuk e bën dot në praninë e të huajve, dhe befas rrëzohet shpata me flakërimë, koka e robin shkon mënjanë, ndërsa trupi bie në krahun tjetër, ashtu siç bie një trup i vdekur që më këmbë, me gjakun të mpiksuar nga llahtara. Skënderbeu e kalon trupin e rëndë me hapin mospërfillës, ecën ngadalë drejt mureve dhe zë e tretet në mjegull.

Sa herë e kisha parë me mendje këtë skenë!

Po kurrë nuk ishte dridhur aq fort imagjinata ime. Ishte hera e parë që e shihja kalanë nga deti.

Lundrojmë ngadalë brenda gjirit. Anija lëkundet lehtë, hidhet përpara si e mbajtur nga një forcë e fshehtë.

Fati rri mbështetur te balaustra, bën me mendje hartën e plotë të gjirit. Më duket se ai e njeh këtë det me pëllëmbë, sidomos nga Divjaka në Shëngjin. Në çdo pikë që ta lëshosh, qoftë edhe në errësirë, zë e nuhat ujin dhe bregun. Kjo nuk është gjë e lehtë. Në det s'është si në tokë, ku mund të zbulosh një vend dhe ta fiksosh në mendje sipas shenjave. Për të njohur detin duhet të provosh të gjitha erërat dhe prapë nuk mjafton.

Dielli preku detin dhe, kur filloi të zhytej, mori ngjyrë të butë portokalli, gati të kuqe. Kjo dritë e kuqe u përhap në tërë vijën, sikur të digjej një zjarr i madh në kufirin e gjithësisë. Brenda në gji lëviznin rryma të qeta, po deti tej zuri të «kthente», ndofta shkumëzonte lehtë. «Se ai është një masë lëvizëse përherë në ndryshim...»

— Ky gji është i mbrojtur nga erërat prej perëndimit në lindje, — thotë Fati. — Le të shpërthejnë stuhitë nga të tria anët, këtu anijet do të gjejnë një strehë të qetë. Veç po të fryjë veriu.

Aty më parë, kur po kalonim afër kalasë, Fati ngadalësoi shpejtësinë e anijes, ndofta në shenjë nderimi. Tani shikon këtë gji të habitshëm, si një skenë boshe, ku dikur janë lu-

ajtur drama të rënda dhe lëviz buzët, thotë me vete diçka. Më duket se tani shpirti i tij do të zërë të hapet krejt, ky është një rast dhe i afrohem ta shoh më mirë. Po çasti kaloi, ai kthehet e bëhet Fati i çdo dite, shikon edhe një herë rrotull gjirit që po errësohet dhe fillon manovrat e afrimit të anijeve për pushimin e natës.

\* \* \*

Poshtë në mensë, brigadier Lleshi, përgjegjës i grupit të edukimit, po u bën peshkatarëve informacionin politik javor. E pushë në mëngjes tek përgatitej. Rrinte këmbëkryq pas fumajolit, me mjekrën e rëndë shtrënguar. I duhej të përplaste kokën kundër paditurisë së tij, për të shpjeguar disa ngjarje të Amerikës Latine. Po duket se më në fund mbeti i kënaqur. Futu bllokun në xhep, u mblodh në veten e tij me bërrylat mbi gjunjë, si një katana, dhe ia mori një kënge të vjetër të padëgjuar.

Të dyja anijet janë lidhur në brinjë. Çunat po ngjiten lart te televizori, për të parë një ndeshje futbollit. Unë dhe Fati po shkojmë për darkë te «Thanasi». Festohet mbyllja e planit 6-mujor një ditë para afatit. Në bordin e «Thanasit» na pret motoristi i parë. Ky është 40 vjeç, kosovar me flokët e thinjur të prerë shkurt. Në det rastis të takosh njerëz nga vise të ndryshme dhe me karaktere nga më të ndryshmet.

Njeriu kujton se ha peshk, sa kohë s'ka ngrënë peshk të gatuar prej zanatçinjeve në anije. Atëherë sheh se peshku qenka një gjë

tjetër, me shije që vërtiten si trëndafili i erë-  
rave. Sa më shumë të hash peshk, aq më tepër,  
mësohesh me të. Nuk të bien më ndërmend gjërat  
e mira që hahen në tokë. Në fillim hëngrëm një  
supë me sardele, pastaj fileto, mëlci e vezë  
peshku. I kishte gatuar Fati. Meti, kapiteni i  
«Thanasit», buzëqeshte, krenohet edhe për këtë  
zotësi të shokut, si për një veti që mund ta kishte  
vetëm ai.

Përballë rri një inxhinier i Institutit të Pesh-  
kimit. Shpesh kafshon thonjtë, kruan tëmthin.  
Nga trupi vjen i paktë e i thatë. Nesër ai do  
të provojë me të dyja anijet një rrietë që është  
thurur nën drejtimin e tij. Mendjen e ka të  
ngulur te llogaritë dhe merr pjesë në bisedë  
vetëm kur flitet për rrijetat. Nganjëherë zmad-  
dhon sytë, si para një hendeku. Po të dalë ne-  
sër prova mirë, kjo gjueti e re e sardeles ka  
për t'u përhapur në krejt ndërmarrjen e pesh-  
kimit. Ta ka ënda të shohësh një njeri të thi-  
thur tërësisht nga puna, deri në hutim. Nje-  
rëz të tillë gjithnjë do të nxjerrin diçka në krye.

Darka po shkonte përpara me kujtime të  
rastit. Meti tha se profesori i navigacionit në  
shkollën «Hysni Kapo» nxehej fort po të thoshe  
«bashi» e «kici». Të ulte notën. Pranonte ve-  
tëm termat shqip. Mirëpo peshkatarëve u  
është ngulitur ajo gjuha e detarëve ulqinas  
e durrësakë. Për diçka caste fytyra e pashme prej  
djaloshi e Metit ndriti prej kujtimit të bukur  
të shkollës.

Tani gjymtyrët dhe mendjet e kapitenëve  
ishin të lira, ata do të jepeshin pas tregimeve,  
avarive në det, ngjarjeve të rënda, për të cilat  
kisha pritur një javë të dëgjoja. Kjo ishte  
ana tjetër e jetës së tyre, si «ujqër» të rinj  
të detit. Por ata prapë folën për punët e ditës.

Avaritë, telashet e detit, s'duan t'i zënë në gojë.

Në cepin e pasqyrës ishte fotografia e djalit pesëvjeçar të Fatit. I bëra shenjë me gisht. Fati buzëqeshi, tha:

— Nuk e di pse do t'i bëjë të gjitha si unë. Çdo gjë.

Djali ecën, ha, flet dhe zemërohet si i ati.

— Endërron anijen. Stërviçet në tokë, — thashë unë.

Lindi ajo biseda e zakonshme për prindët që s'duan t'u japin fëmijëve profesionin e tyre. Fati dëgjoi me vëmendje, tha:

— Zanati përparon edhe më mirë kur trashëgohet.

Ai vetë ishte lidhur me ujin e më peshkun që tetë vjet. kur shkante pas dajës, që sillej ditë me radhë në Erzen. Shpirtit i tij prej fëmije u mbush, ra rob. Uji ishte jeta. Që atëherë as i ka shkuar në mend se mund të bënte ndonjë punë tjetër. Në cilin zana mund të përparojë njeriu pa qenë i udhëhequr nga një pasion që të merr shpirtin? Djali duhet të mësohet ta dojë detin që tani.

U shuan motorët dhe u ndezën dritat me bateri. Për disa caste sundoi qetësia.

— Hëngre mirë, — i thashë Metit.

— E do puna, — u përgjigj ai. — Nuk i dihet. Nganiënerë të ushqejnë të tjerët në timon si bebet.

— Deti kërkon energji.

— Tërë kohën pas e përpara, me dhëmbët shtrënguar. Duhet forcë për të mbajtur drejtpeshimin.

Sido që të bëhej, ata nuk do të tregonin për ngjarje të shkuara. Ishin të interesuar për letërsinë.

Ylli i Mëngjesit ulet e ngrihet, ose bën një gjysmë rrethi. Një yll që të vallëzojë me gëzim mund ta shohësh vetëm nga obloja e një anijeje. Edhe pak e do të çohet Fati. Nga përkundjet e gjata të anijes duket se deti jashtë gjirit është egërsuar prapë. A është ky një det i mbarë për provën e atij inxhinierit të institutit? Në orën 5 anijet u nisën dhe ranë në shkumën e valëve të shpeshta, duke kërkuar rrugët e gjuetisë e të shkencës.

«I bukur deti sot?» — pyet «Xhirafa».

«Ëhë... i bukur!»

Jeta e peshkatarit është e rëndë dhe e bukur. Ndofta asnjë mënyrë të jetuari nuk do të ishte e denjë dhe me të vërtetë e bukur, po të mos që në njëfarë mënyre e rëndë, e vështirë, e mprehtë. Sepse gjërat e lehta sjellin monotoni, mpirjen e mendjes e të shpirtit.

Jemi të dy me Fatën në kabinë. Duket se nuk është ngopur me gjumë. Ai ka qenë me mua tërë kohën i sjellshëm e plot kujdes, po në ditët e fundit ndahet herë-herës e më shikon me vëmendje.

— Qëllofsh, — i them unë.

U shikuam thellë në sy, jo kalimthi, si më parë, po gjatë, dhe qeshëm. Besoj se po më zë ajo sëmundja që i thonë «malli i detit» dhe që mbetet përgjithnjë në fundin e shpirtit.

shtator 1984

## PËRMBAJTJA

KALËRIMI I GJATË MBI DRIN .....	3
QYTETI I BARDHË .....	34
NË KUFIRIN E MINERALIT .....	58
UJËRAT E BRENDSHME .....	67
ERA E MBARË E TEPELENËS .....	86
KOHA E BARIUT .....	104
KRIPA E TOKËS .....	112
PROFILI I MALËSISË SË ULËT .....	137
DRITA E GURIT TË KRUIJËS .....	149
DREJT SË BUKURËS E SË DOBISHMES .....	159
LËVIZJA E DHEUT .....	173
VËRSHIMI I JETËS .....	198
KOHËT QË SHKOJNË, KOHËT QË VIJNË .....	210
KAPITENI .....	224

Tirazi 4000 kopje      Formaz 4878/10      Shtabi 2204-82

KOMBINATI POLIGRAFIK — Shtypshirnia e Re

Tirane, 1982